

*„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”*

Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai



*„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”*

Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai

Szerkesztette:  
Cieger András

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont



Magyar Tudományos Akadémia  
Bölcsészettudományi  
Kutatóközpont

Országos Széchényi Könyvtár



BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Universitas Könyvkiadó



Budapest, 2017

A könyv megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia



Nemzeti Kulturális Alap



© A kötet szerkesztője és szerzői, 2017  
© MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont  
© Országos Széchényi Könyvtár  
© Universitas Kiadó

ISBN 978-963-9671-60-7

## Tartalom

Előszó.....	7
Csörsz Rumen István Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium.....	9
Rajnai Edit „könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni.” Arany János a színházban .....	37
Tari Lujza Gitár és „tambura” – A „hangzó művészet” Arany János életművében .....	67
Völgyesi Orsolya Arany János és a honorácior-kérdés Bihar vármegyében 1845 júniusában .....	89
Bognár Szabina – Homoki-Nagy Mária – Nagy Janka Teodóra A népi jogtudat Arany János műveiben.....	101
Takáts József A <i>Buda halála</i> politikája.....	131
Deák Ágnes „mint toronyból a bakter” – Arany János folyóiratai „nemzeti és társadalmi kérdések” erőterében.....	153
Hoppál Mihály Újabb adatok és megjegyzések a <i>Toldi</i> mitológiai hátteréhez .....	195
Gulyás Judit „Ama solidaritás...” – A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján.....	209
Imrényi András A mondat „jellem” – Arany János szórendi írásai a 19. századi és a mai magyar nyelvészet tükrében.....	243

Gábori Kovács József	
Arany János és az akadémiai jutalomtételek .....	265
Sárai Szabó Katalin	
Az irodalmi Deák-párt és a „protestáns etika” .....	289
Baráth Béla Levente – Kecán Mariann	
A Debreceni Református Kollégium mint Arany János kitüntetett emlékezethelye.....	313
A kötet szerzői.....	347
Névmutató .....	349

## Előszó

A jelen kötet címéül választott idézet Arany János *Széchenyi emlékezete* című ódájában szerepel. A költő a „legnagyobb magyar” halálakor szólítja így fel a szellem embereit, hogy a tudomány eszközeivel állítsanak dicső emléket Széchenyi István jellemének és munkásságának.

E tisztesség azonban magát Arany Jánost is feltétlenül megilleti születésének 200. évfordulóján. A tudományosság képviselőinek ugyanis időről időre kötelessége szemlét tartani a nemzeti kultúra meghatározó alakjainak életműve felett és felülvizsgálni addig felhalmozott tudását.

Mostani kötetünk e nemes feladatra vállalkozik tehát, amikor vizsgálat alá veszi Arany János pályájának fordulópontjait, az életmű megértése szempontjából fontos élethelyzeteit, valamint áttekinti egyes alkotásainak művelődéstörténeti összefüggéseit. Természetesen tudományos vállalkozásunk nem léphet fel a teljesség igényével, sokkal inkább a művelődéstörténeti kutatásokra jellemző sokszínű megközelítés érvényesítése és változatos források bevonása volt az alkotóközösség célja. Szándékaink szerint a kötet reprezentativitását jelzi, hogy az irodalomtörténészek mellett a néprajz, a jogtörténet, a történettudomány, a színháztörténet, a zenetudomány és a nyelvészet művelői is vállalták benne a részvételt.

A kötet tanulmányai – ha nem is szigorúan véve – Arany pályaszakaszainak időrendjében követik egymást, ám ennél fontosabbnak tartjuk a tematikai kapcsolódásokat. Az első három elemzés Arany János ifjúkorának zenei hagyományait és összetett színházi élményeit tárja fel, illetve zenei és színházi műveltségének a tükröződését kutatja művészetében. A következő négy írás a költő jogról és politikáról vallott felfogását járja körül, és mindennek a népi kultúrába, a magyar közjogi hagyományokba, illetve az antik műveltségbe vezető gyökereit rekonstruálja, nem mellőzve azonban annak elemzését sem, hogy az 1840-es és 1850-es évek aktuális politikai eseményei miként befolyásolták Arany közéleti és alkotói, lapszerkesztői magatartását. A negyedik tematikai egység két tanulmánya a néprajz felől közelít Arany epikai műveihez és a motívumelemzés eszközeivel a kulturális kölcsönhatásokat vizsgálja, továbbá áttekinti a költőnek az epikus műfajokhoz kapcsolódó elméleti munkásságát. A következő két tanulmány már átvezet bennünket a kiegyezés körüli évekkel kezdődő pályaszakaszhoz: az egyik írás a költő ekkor keletkezett nyelvészeti fejtegetéseit gondolja újra, a másik elemzés pedig Arany hivatalnoki, tudományszervezői tevékenységét követi nyomon, amelyet az Akadémia főtitkáráként látott el. Végül az utolsó tematikai egység azt a – rokoni, vallási és később politikai alapokon is nyugvó – kapcsolati hálót és szellemi környezetet igyekszik feltérképezni, amely Arany Jánost körülvette és amelynek kiépülése már a debreceni kollégium

falai között elkezdődött, de elkísérte egész életén keresztül. Sőt, a kötet zárótanulmánya arra mutat rá, hogy még azon is túl, hiszen Arany János emlékének tisztelete szervesen beépült e debreceni szellemi hagyományba.

Tudományos vállalkozásunk révén az olvasó tehát egyaránt képet kaphat egy-egy Arany-mű megszületésének körülményeiről és értelmezési lehetőségeiről, továbbá lapszerkesztői és akadémiai tevékenységéről, az őt körülvevő szellemi környezetről, illetve életének meghatározó – költészetére is kiható – helyszíneiről (kollégium, vármegye, színház, hivatal).

Bízunk benne, hogy az Arany János-émlékév keretében megjelent kötetünk és annak párdarabja, amely Arany János irodalmi munkásságát európai összefüggésekben elemzi („*Óhajtom a classicus írók tanulmányát*”. *Arany János és az európai irodalom*. Szerk. Korompay H. János), képes megfelelni a költő által megfogalmazott tudományos elvárásnak, de egyben további gondolkodásra és kutatásra is sarkall majd.

Végül szeretnénk megköszönni a Magyar Tudományos Akadémiának és az Országos Széchényi Könyvtárnak a kötet megjelentetéséhez nyújtott anyagi támogatást.

*A szerkesztő*



Csörsz Rumen István  
Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium<sup>1</sup>

*Kiss Tamás (1912–2003)  
és Kobzos Kiss Tamás (1950–2015) emlékének*

*A Dalgyűjtemény születése*

Arany János életművének zenei hátteréről, népköltészeti és közköltészeti kapcsolatairól sosem feledkezett meg az irodalomtudomány. Arany sokszor utal erre a tudására műveiben, leveleiben, versei nótajelzésében, de a *Tamburás öregúr* személyében is. Sok versét belső emlékként élő dallamokra szerezte. Gyulai Pál külön kiemelte az emlékbeszédében: „Arany jártas volt a zenészetben is, sok régi és népi dallamot tudott, sőt néha a maga mulatságára újakat is szerkesztett.” Ennek legfontosabb dokumentumát, az 1874-es dátummal fennmaradt, valójában talán már 1871-től készített<sup>2</sup> kottás kéziratot népdalgyűjteménynek szokás nevezni, hiszen a címlapon ekként olvasható – igaz, nem Arany kézírásával, hanem Bartalus Istvánéval:

Régi Népdalok  
melyeket Népdalgyűjteményem számára  
Arany János gyermekkori emlékeiből  
sajátkezüleg irt le hangjegyekkel.  
1874

Kodály Zoltán és Gyulai Ágost 1952-ben szintén ilyen címmel adták ki kritikai kiadásban: *Arany János népdalgyűjteménye*. A nép- előtag a 19. századi felfogás szerint tágabb halmazt jelentett a paraszti szájhagyománynál (amelyet még jóformán fel sem fedeztek), hiszen a népszerű dalkincset is ide értették. E szempontot viszont érdemes tudatosítanunk a mai kutatóközösségben is, tehát az értékes zenei-irodalmi forrás új kritikai kiadása – melyet Rudasné Bajcsay Mártával közösen készítettünk

<sup>1</sup> A tanulmány az NKFIH 108503. sz. (*Arany János kritikai kiadása*) és 104758. sz. (*A 18–19. századi magyar közköltészet kutatása 3.*) pályázatainak keretében, az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző köszönetet mond Korompay H. János, Szilágyi Márton, Hermann Zoltán, Hites Sándor és Vaderna Gábor szíves konzultációért, valamint az MTA KIK Kt, az OSZK, a Néprajzi Múzeum és a Déry Múzeum dolgozóinak türelmükért és segítőkészségükért.

<sup>2</sup> Gyulai Ágost feltételezése szerint 1871-ben is dolgozott már rajta; erre utalnak a Bartalus István előszavai. A kézirat datálásának dilemmáiról bővebben vö. Arany 1952b: 19.

az Arany-kutatócsoport keretében – immár a *Dalgyűjtemény* címet viseli majd. Bartalus egyébként a saját népdalgyűjteményéről beszél, amelyhez Arany gyermekkori emlékeket szolgáltatót, amelyeket régi népdaloknak tekintett.

A kézirat tehát csak látszólag 1874-es, hiszen Arany arra törekedett, hogy a gyermek- és ifjúkorából felidézhető dallamokat rögzítse. Hogy ez mennyire saját koncepció, volt-e előzménye, s mennyire kapcsolódik Bartalus István előzetes kéréséhez, nem tudjuk. Sajnos a költő levelezése, de más források sem térnek ki a kottás kézirat születésére, elő-munkálataira, mondhatni: rejtve, titokban készült.<sup>3</sup> Olyasmibe enged betekintést, ahová saját költői életműve nem: a pályakezdést és esetenként a motivációt-sugalmazást jelentő szöveg- és dallamtudást fedi fel.<sup>4</sup> Egy olyan korszakot idéz, amelyet Arany titkolni-rejtengetni szokott, de épp a dalgyűjtemény műfaji szabadsága teszi lehetővé, hogy e meglepő műveltségi rétegekbe is bepillantsunk – a szerelmi, akár dévaj tematikától az ivónótá-kig, a trágárságokig, a csöpögős műdaloktól a csúfolókig. Ilyen értelemben „önmagunktól gyűjteni” azt is jelenti, hogy átgondoljuk, újraértékeljük emlékeinket. Ráadásul épp ekkoriban, 1873-ban írta meg Arany a *Bolond Istók* II. énekét, amely ugyanezt a korszakot tárja elénk, szinte újraélve a debreceni diáklét örömeit-keserveit. Programszerű-e ez a múltba fordulás?...

A dalgyűjtemény tematikus tagolását a költő igen átgondoltan, de spontán döntések nyomán oldotta meg, három fejezetben. Kodály hívja fel a figyelmet arra, hogy ebben Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846–1848) köteteinek beosztását követi, még a *Népdalok és rokon* fejezetcímet is onnan veszi át.<sup>5</sup> Erdélyi munkásságát nagyra becsülte, de épp az antológia szerkesztése idején még nemigen voltak kapcsolatban, tudomásunk szerint nem küldött neki népdalokat. Akkoriban Arany még talán nem tulajdonított akkora fontosságot saját dalismeretének, hiszen hasonlóval a nemzedékéből sokan rendelkezettek.<sup>6</sup>

<sup>3</sup> Bartalus visszaemlékezései szerint Arany ezeket valóban nem mutatta meg senkinek, még neki is csak nagy titokban. Az emlékezetén kívül azonban (legalábbis a saját szerzeményeiről) kottás „papírszeletekre” is támaszkodott; ezek – Gyulai Ágost értesülése szerint „sokáig megvoltak Arany János kézirati hagyatékában, Arany László özvegyének, Voinovich Gézánának birtokában, s Buda ostromának alkalmával pusztultak el 1944–45 telén”. Arany 1952b: 16.

<sup>4</sup> Kodály szavaival: „Ez a gyűjtemény a *Tamburás öregúr* »tárgyi magyarázata.«” Arany 1952b: 9. Az emlékirat-technika nem ismeretlen a korábbi évtizedekben sem. Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek c.*, 1813-ban lezárt kottás kézírata – véleményem szerint – ugyanígy az írói univerzum közköltészeti és vegyes folklórháttérét rajzolta meg. Arany ráadásul már ismerhette a gyűjteményét, hiszen Bartalus István adott ki először belőle átiratokat, tehát ha magától nem akadt kezébe az Akadémián, akkor a jeles ifjú zenetudós könnyen felhívhatta rá a figyelmét, s ez a módszer spontán továbbörökítésének eszköze is lehetett. Horváth gyűjteményének e vonatkozásairól bővebben: Csörsz 2016: 213–231.

<sup>5</sup> Arany 1952b: 9–10.

<sup>6</sup> Érdekes, hogy tudomásunk szerint az Arannyal egyidős későbbi jó barát, Tompa Mihály sem küldött semmit Erdélyinek, jóllehet neki 1844-ből még kottás *Dalfüzérét* is ismerjük, 52 dallammal (1841-ből pedig egy, jelenleg lappangó versgyűjteményéről tudunk). A szintén zeneértő ifjú literátor ráadásul Patakhöz

A dalgyűjteményben viszont gyakran utal arra, hogy Erdélyinél a szövegekből hosszabb változat is hozzáférhető. Noha e mostani tanulmányban Arany kéziratát elsősorban irodalmi, szöveges forrásként vizsgáljuk, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Bartalusnak kifejezetten dallamokat ígérhetett, így a szövegek rövidsége, jelzésszerű feltüntetése szándékos – az olvasó vagy a közreadó megtalálhatta a folytatást az említett kiadványokban.

A nagyszalontai és bihari folklórból megörökített népdalok, mondókák és szokásdalok nagyon értékesek, bár csupán szűk rétegét alkotják a „zenés emlékiratnak”; ez utóbbiak a III. részben találhatók. A II. részben szinte kizárólag műköltői alkotások szerepelnek, amelyeket Arany *Társasági dalok* típuscímmel látott el, s nyilván csak íze-lítőt adnak a hajdani kínálatból. Talán azokat gyűjtötte ide össze, amelyek dallamát is pontosan fel tudta idézni. Mostani szempontunkból elsősorban az I., a legbővebb kéz-iratrész lesz érdekes. Az ide sorolt dalok közt feltehetőleg akad hiteles népdal is, ám zömében az 1830-as évek debreceni közköltészetével, a költő első értelmiségi közös-ségével, az ő ízlésüket és identitásukat tükröző zenei és szöveghagyománnyal állnak kapcsolatban.

A debreceni református kollégium kultúraközvetítő és -formáló karakteréről, önálló hagyományairól sok szó esik a szakirodalomban. Évszázadokon át kulcsszerepet játszott a magyar értelmiség nevelésében, partikuláris iskolái révén pedig országos intéz-ményként működött. A debreceni közköltészet egyedi vonásairól kevesebbet hallunk, pedig épp a továbbsugárzó szerepkörből adódik, hogy az itteni irodalom különböző regiszterei (a Csokonai-követő eposzparódiáktól a népies műdalokig) jelentősen befo-lyásolták az egykori diákok későbbi ízlését, irodalmi munkásságát.<sup>7</sup> Egyre valószínűbb, hogy Arany nagyon sok mindent épp ekkor sajátított el, s ez az időszak – beleértve a színészi pályakísérletet is – komoly hatással volt irodalomszemléletére, szókincsére, verstani és zenei koncepciójára.

Ez a felvetés jogos ugyan, de vajon lehet-e bizonyítani? Az alábbiakban néhány deb-receni közköltészeti forrás repertoárját vetem össze Arany *Dalgyűjteményének* anyagával, s az elemzésen túl egy-két hipotetikus gondolatot is felvetek, bízva a jövőendő irodalmárok érdeklődésében és bizonyító tudásában.

---

kötődött, akárcsak Erdélyi, sőt a kézirat mottóját is tőle választotta (2). Talán ugyanez az önkép és rejtőzni vágyás tartotta távol. A *Dalfüzér* faksimile kiadása, jegyzetekkel: Tari 1984; Tompa 1988.

<sup>7</sup> A témáról, különösen az előző évtizedek forrásainak vizsgálatáról több mint fél évszázada jelent meg komolyabb összefoglalás: Bán–Julow 1964. Néhány jellegzetes vonást összefoglalóan említ: Csörsz 1999.

## Tollvonások, avagy a versíró gyermek

Köztudott, hogy Arany életének korai éveit igencsak foghíjasan ismerjük, többek közt épp saját szükségzettségéből. Hajdani önmagával nem volt kibékülve, a kollégium elhagyását szégyenfoltként viselte, s noha a *Bolond Istók* néhány motívumát valóban életrajzi tények ihlethették, ezt a satirikus művet aligha tekinthetjük forrásdokumentumnak. Inkább szellemi környezetrajzként érdekes szempontunkból, akárcsak Arany 1855-ben Gyulai Pálnak küldött önéletrajzi levele.<sup>8</sup> Ebben hangsúlyosan utal arra, hogy gyerekekfejjel nagyon hamar megtanulta a betűvetést („hamuba írt betűk”), s valósággal falta az ott-hon elérhető olvasmányokat, főként a Bibliát és a ponyvákat. A külső hatások hamarosan felébresztették benne az írói-versfaragói ösztönt, illetve az ehhez járuló közösségi szerepkört, s mint írja: „s még a grammaticai osztályba alig érve, már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv, főleg versíró – megis próbáltam a rímelést, mellynek tárgyát iskolai játszasközbeni kalandok képezték. – Valahára eljött a költészeti osztály s én halommal írtam verseimet. Sajnálom, hogy ezek közül semmi sincs meg; rectorom a tisztázatot magához vevén, fűnekfának mutogatván, s elvivén magával. Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai kis világ s a környék már akkor úgy ismert, mint afféle poétát s ez nem kevésbé hizelgett hiúságomnak.”<sup>9</sup>

Ebből több dolog következik. Egyfelől: a kamasz Arany János gyakorlott íráshasználó volt, sőt már 14 évesen préceptor feladatot látott el, tehát íráskultúrája meghaladta kortársainak többségét. Ifjú éveiből azonban jóformán nincs autográf kéziratunk; a debreceni időszakból az anyakönyvi aláírásokon kívül egyetlen betűnyi se. Kivételt képez néhány kistűjszállási jegyzete, köztük a *Közönséges tanítás* című prédikációvázlat 1834 novemberéből; ennek alapján tudjuk elképzelni, milyen volt a leendő költő írásképe.<sup>10</sup> Az 1847. évi nagyszalontai tűzvészben Aranyék háza ugyan megmenekült,<sup>11</sup> de ki tudja, másnál őrzött régi feljegyzései, versemásolatai nem vesztek-e oda. Mivel ezt a korszakát csak bizonytalan hitelű művei dokumentálják, egyetlen iránytűnk a kistűjszállási kézirat íráshasználata lehet, amely Arany 17 éves korát meghazudtolóan érett írásképet mutat. A betűhasználat valamelyest emlékeztet 1840-es évekbeli nagyszalontai aljegyzői tollvonásaira is, de a költői életmű jól ismert – és egyáltalán nem egységes! – írásképe már jóval kevésbé. Óvatosnak kell tehát lennünk, amikor egy korai Arany- (vagy neki tulajdonított) szöveg autográf mivoltát cáfoljuk.

<sup>8</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. június 7. Arany 1982: 554–565.

<sup>9</sup> Uo. 556. (Kiemelés tőlem – Cs. R. I.)

<sup>10</sup> Köszönöm Korompay H. János segítségét, aki e dokumentum és több más fontos forrás fényképmásolatát is rendelkezésemre bocsátotta.

<sup>11</sup> Arany János Petőfi Sándornak, 1847. április 21. Arany 1975: 85–87. (A tűzvészről lásd az 55–56. levelet is: Arany 1975: 84–85.)

Apró kitérőt kell tennünk a történeti grafológia kérdésköre felé. Sose feledjük, hogy a régebbi korok íráshasználata jóval kevésbé individuális, mint a 20. századé. A *homo scribens*<sup>12</sup> inkább életmód volt a kora újkorban, mint hivatás. Az információk többsége nem volt hozzáférhető nyomtatásban, így a kevésbé iskolázott emberek is rendszeres írogatásra, jegyzetelésre, másolásra kényszerültek. Ilyen értelemben a jelhagyás sem individuális természetű, még a „csúcserőtelmeség” körében sem. Az iskolában tanult és a sok másolat miatt rutinszerűvé vált kézírások inkább nemzedéki mintákat követnek, mintsem az egyéni személyiségrajzot, különösen az ifjúkorban, amikor az írásfolyamat termékei is iskolás vagy közköltészeti-pragmatikus természetűek.

Arany 1834-es kézírása a legkevésbé sem egyedi, sőt nagyon nehéz benne ilyen jegyeket találni. A formanívóról viszont hasonlóan nyilatkozik Pap Károly is, ezúttal a diákmatricula-bejegyzésről: „Betűinek karaktere, bár egy 17 éves ifjúéhoz képest meglepően érettek és határozottak: ugyanazok a vékony, könnyed, kalligrafikus vonások, amelyek az ő tollát halála napjáig jellemezték.”<sup>13</sup> Szalontai segédjegyző korában még inkább szépírássá, egyúttal szabványossá válnak Arany tollvonásai, s ez nyomot hagy későbbi kézírásán is. (Érdemes észrevenni, hogy Petőfi élete szintén rejt egy hasonló motívumot. Ő a legkevésbé sem volt kiemelkedő tanuló, de Pápán, Selmecen, majd Pesten mégis abból szerzett állandó mellékjövedelmet, hogy szép kézírásával okiratokat stb. másolt.)<sup>14</sup> Az 1834. novemberi kiírt, professzionális írásképp azonban ne tévesszen meg senkit: minden bizonnyal sokat alakult ekkoriban, ahogy az emberi személyiség; akár naponta változhatott a duktusa vagy betűkötései. Azon pedig semmiképp se csodálkozunk, hogy jelentősen elűt a felnőttkori, különösen az 1850 utáni Arany-kéziratoktól. Ha hihetünk az említett önéletrajzi levélnek, Arany valóságos csodagyerek, versgyáros volt, ám azok a gátlások, amelyek későbbi karakterének oly jellemző vonásai lettek, épp ekkoriban kezdtek kialakulni.

Másfelől a kezdő Arany János közköltészeti alapozású, régies költői szerepvállalására Szilágyi Márton már sokszor felhívta a figyelmet.<sup>15</sup> A legkorábbi munkáiként számon tartott köszöntővers (*Ha megérdemlette azt az aranyalmát*)<sup>16</sup> és a cigány kovács temetésének szatirikus betétverse egyaránt beleillik a kollégiumi-mezővárosi közköltészet poétikai keretébe. S noha valóban kérdéses, hogy mennyire eredeti művek, ám ez a műfajukból adódóan mindegy. Ugyanígy jelzi a dévaványai juhbehajtrásról szóló, bizonytalanul hiteles vers (amely eleve két korábbi falucsúfoló anekdotavers idézésével kezdődik: a nagykunsági

<sup>12</sup> Erről bővebben, filológiai és antropológiai tanulságokkal: Tóth 2015.

<sup>13</sup> Pap 1912: 1.

<sup>14</sup> Kerényi 2008: 52, 71–72, 100 stb. Megjegyzendő, hogy Petőfi kézírása sem különösebben egyedi, talán épp emiatt.

<sup>15</sup> E témakörrel legbővebben: Szilágyi 2005.

<sup>16</sup> Arany 1952c: 197–198. A köszöntőnek több előképét ismerjük a 18. század végéről.

ártányt és a csökmői sárkányhúzást említi),<sup>17</sup> a komoly és tréfás sírversek, a *Lelki szemétkördő lapát*, majd később a nagykovácsi malacbúcsúztató, hogy Arany mennyire fölényesen alkalmazta ezeket az eszközöket.

### Szöveg és közösségi ízlés a debreceni kollégiumban

Szellemi tekintetben tehát nem üres kézzel indult Debrecenbe a kamasz Arany János, jóllehet kicsit régebbi irodalmi hagyományokat ismert és használt, mint kortársai. Kései gyermeke lévén szüleinek, az „e fiúból pap lesz, akárki meglássa” szerepének megfelelően próbálták egyengetni az útját.<sup>18</sup> Talán túl nagy volt ez a nyomás? Arany kollégiumi identitásáról jóval kevesebbet tudunk, mint a szalontai gyermekkoráról. Vajon közösségi ember volt-e, elismert költő a diákok körében is, vagy csak a tanárok kedvelték? Amikor 1836-ban, a színészi pálya kísértéseképp elhagyja a kollégiumot „minden beneficium nélkül”, szegénységére hivatkozva ingyen kéri ki az iskolai bizonyítványát.<sup>19</sup> Fontos mozzanat, hiszen Arany hajdani odatartozását, identitását rögzíti, amire szükség is van, ha a környékben helyezkedik el honorácior pályán (erről persze ekkor épp nem gondolkodik, hiszen a színészetet tekinti új hivatásának).<sup>20</sup>

A dalgyűjtemény repertoárjában természetesen szép számmal akadhatnak olyan dalok, amelyeket Arany már a kollégium előtt megismert. Ne csak a nagyszalontai folklórra gondoljunk – melynek elemzéséhez Kodály Zoltán századfordulós gyűjtése, illetve Rozvány Gabriella kéziratos füzeté<sup>21</sup> is kontrollanyagot szolgáltat. Az 1855-ös önéletrajzi levél szerint ekkoriban „minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vágygyal lőn felemészte”. Itt tesz említést Pálffy Sámuel *Erbia* című regényéről,<sup>22</sup> amelynek két közismert betétdala, az *Ó, nagy egek, rátok apellálok* és a *Halni mégylek, ah, ne légyek...* a *Dalgyűjtemény*ben is helyet kapott (II. 11. és 23. sz.). Ezek a dalocskák állandó darabok voltak a kéziratos hagyományban is, tehát meglehet, hogy énekelt változatukat a diák- vagy a színésztársaságban tanulta Arany.

<sup>17</sup> Mindkét összefoglalót ismerhette Arany is, vö. *Egyszer a nemes Kunság egy ártányt vitete...* Küllös–Csörsz: 2000: 274–275. (113. sz.); *Híres volt régenten a nagykunsági nagy ártány...* (szerzője Szivos Mihály berekbőszörményi jegyző). Bán–Julow 1964: 106–110. – *A dévaványai juhbehajtás* legújabb szakirodalmának köszönhetően egyre kevesebb kétely övezi Arany szerzőségét, vö. Szilágyi 2013.

<sup>18</sup> Vö. az önéletrajzi levél (1855) részletével: „belőlem papot vártak?” Arany 1982: 557.

<sup>19</sup> Barcsa 1905.

<sup>20</sup> A kérésről legújabban Szilágyi 2016: 50–52.

<sup>21</sup> *Nagyszalontai Népénekes és Népdalok 1860 és 1870-es évekből*. Összeállította édesanyám dr. Popoviciné Rozvány Gabriella [1958. évi másolat]. MTA KIK Kt. Ms 5461/17.

<sup>22</sup> Arany 1982: 555.

Újabb kérdést vet fel költőnk debreceni közösségi szerepével kapcsolatban egy másik megjegyzés az önéletírásban. Még a szalontai évekről szólva emeli ki Arany, hogy mint megtapasztalta, a vidéki olvasóközönség több évtizedes régiségeken „rágódik”, s az új irodalmi divatok nem jutnak el ide. A debreceni kollégium költői terméséből válogató, évente kiadott *Lant* című antológia (leendő tanára, Péczely József kezdeményezése nyomán) viszont ilyesféle, újabb poézist képviselt, Bajza- és Berzsenyi-imitációkkal.<sup>23</sup> Igen ám, de a kamasz Arany János ezekkel még nem tudott mit kezdeni: „Első tünemény előtttem az új világból a *Lant* s egy Aurora volt, de az új modor, melybe nem nőttem volt bele magamat, rám nézve inkább idegenítő, mint vonzó vala.”<sup>24</sup> Kérdés, hogy a Csokonait és Kováts Józsefet csodáló, régi tanárai biztatására őket követő ifjú poéta vajon megőrizte-e viszolygását akkor is, amikor már a kollégium diákjaként szembesült ezzel az ízlésvilággal? Az önéletrajz szerint szegényen és kissé kívülállóként töltötte az idejét „Pallás vén laktanyájában”, de nem volt rossz tanuló, s a magaviseletére sem lehetett számottevő panasz.<sup>25</sup> Örömmel vetette rá magát az olvasnivalókra a kollégiumban, majd főként Kisújszálláson, ahol a köztes időszakot (1834/1835) töltötte ideiglenes tanítóként.<sup>26</sup> Itteni olvasmányai közt említi: „az új iskola költőivel megbarátkoztam”<sup>27</sup> – annál inkább, mivel itt pártfogója és leendő barátja, Török Pál is publikált néhány verset az 1833. évi *Lant*-kötetben. Az első debreceni esztendőben eszerint nem így érzett még. Ki tudja, mennyire tartották falusiasnak, jó tollú, de régi irodalmon nevelődött diákköltőnek? Vajon ilyen jelzéseket adott magáról a kollégiumban? Vagy elrejtette korábbi-ott-honi önmagát?

Talán ilyesféle ironikus viszonyként élte meg ezt a leendő költő, mint fél évszázaddal korábban Csokonai, bár kissé eltérő módon. Vitéz számára a kollégium lakói az első sikeres, motiváló közönséget jelentették (amelyhez vágyott tartozni), később viszont hátat fordított e hagyománynak, s új irodalmi eszmények (pl. az érzékenység) jegyében ironikussá hangszerezte át a viszonyt, illetve a művei közköltési regisztereit.<sup>28</sup> Aranynál mintha eltolódna ez a szerepkonfliktus. A saját szalontai-bihari jellemző verselgetésnek, régebbi irodalmat fogyasztó hagyományának épp Debrecenben szembesül a régiességgel, s az új,

<sup>23</sup> *Lant, vagy a' debreczeni r. collegium nevéndékei által írt némely versek gyűjteménye*. Öszve-szedte és kiadta Péczely József, világ-történeti, görög és deák ékesenszóllás' rendes tanítója. Debreczenben Nyomtatta Tóth Ferentz 1832 (MTA KIK 524.187/1); *Lant*. Kiadta Péczely József. Debreczenben, nyomtattatott Tóth Lajos által 1833 (MTA KIK 524.187/2) [admittitur ad Typum Debreczini die 24-a Nov. 1832]; *Lant*. Kiadta Péczeli József. Negyedik esztendő. Debreczenben, nyomtatta Tóth Lajos. 1835. (MTA KIK 524.187/4)

<sup>24</sup> Arany 1982: 556.

<sup>25</sup> Dercze 1933; Kilián 1982: 26–28.

<sup>26</sup> E korszak legrészletesebb feldolgozása: Dénes 1921.

<sup>27</sup> Arany 1982: 557.

<sup>28</sup> Erről magam is bővebben írtam már: Csörsz 2016: 267–323.



leginkább Bajzát követő diákpoezis szokatlan divatjával. S miközben az életrajzok egybehangzóan könyvmolyként és szorgos diákként állítják elének Aranyt, láthatólag a helykeresés kötötte le energiáit, hiszen a „kis világban” megszokott sikerei elmaradtak. A kisújszállási segédtanítói munka ezt némiképp feloldhatta, s önállóságot adhatott Aranyinak mind lélektani értelemben – a tanári pozíció segítségével –, mind azáltal, hogy több időt fordíthatott az olvasásra, önművelésre a saját befogadói ritmusában, összeütközések nélkül. Az áthangolódás hónapjaiban az *Aeneis* fordításán dolgozott (poétikai műhelygyakorlat klasszikus anyagon), de Schillerrel is kísérletezett.<sup>29</sup>

A *Lantnak* a debreceni diákok évente elkészítették kézíratos paródiáit, a *Doromb* sorozat kötetét.<sup>30</sup> Meglehet, hogy ezek szerzői-szerkesztői közt szintén ott rejtőzik Arany, persze név nélkül. Az azonosítás azért sem lehetséges, mivel sokoldalú és önszerveződő irodalmi élet virágzott a komor falak között, s épp ekkoriban tanult ott a következő évtizedek magyar értelmiségének jó néhány jeles képviselője. Tudjuk, hogy Szilágyi Istvánnal hosszú barátság szövődött, s a közös múlt a leveleik nyelvezetén is nyomot hagyott. Egyetlen, eddig észre nem vett utalás 1853-ból, amikor Arany a nagykőrösi drágaságra panaszkodva ekként fakad ki: „Igy jutottam ide, honnan »revocare gradum, hoc Opus, hic labor est[«]. – Repülhetnék csak mint a fecske! de bagázsias szekerek, fuvar, pénz kell.”<sup>31</sup> A latin nyelvű *Aeneis*-idézet (VI/128–129; ugyancsak közös diákpenzum!) után újabb vendégszöveg olvasható, méghozzá Kazinczy Ferenc *Fekete szemű szép hölgyecske* kezdetű, Keresztes Bálint középkori vitéz nevében írt korai versének 2. sora. Mondanom sem kell, hogy a *Dalgyűjtemény*ben szintén szerepel a Kazinczy-dalocska, ráadásul nem az irodalmi fejezetben, hanem a népdalok és közdalok között (I. 90. sz.). Egy másik, Tompa Mihálynak címzett levelébe egy különösen patinás és rebellis idézetet szőtt: „különben jaj neked Szuhai, kopasz fejednek!”<sup>32</sup> A 18. század eleje óta variálódó kuruc kesergőt Tompa jól ismerhette, hiszen ennek nyomán írta 1846-ban *Szuhay Mátyás* című saját versét, Arany pedig ravaszul mindkettőre utal – bár ezt a dalt sehol sem jegyzi fel:

Jaj már minékünk, magyar nemzetnek,  
Kik föltámadtunk, rebelligeknek,  
Zákány István, Szuhai Mátyás kopasz fejeknek,  
Nagy pipájú, kevés dohányú magyar nemzetnek.<sup>33</sup>

<sup>29</sup> Az önéletrajzi levél vonatkozó részlete: Arany 1982: 557.

<sup>30</sup> Az 1833. és 1834. évi kötetek ismertek (több másolatban!), vö. Stoll 2002: 798, 1322. sz.

<sup>31</sup> Arany János Szilágyi Istvánnak, Nagykőrös, 1853. február 5. Arany 1982: 166.

<sup>32</sup> Arany János Tompa Mihálynak, 1853. május 23. Arany 1982: 225. A jegyzet (892) csak a Tompa-verset említi.

<sup>33</sup> Az idézett egykorú változat Almási Sámuel 1834-es kottás gyűjteményéből való. A szövegcsalád kritikai kiadása: Csörsz–Küllös 2013: 41–44. (8. sz.)



A diáktársak közt további illusztris nevek bukkannak fel: Török József, Szücs István, Imre Sándor, Gönczy Pál, Irinyi János, valamint az irodalmi életben is részt vállaló Obernyik Károly és Szakál Lajos. A *Lant*-ban közülük többen publikáltak, például Baksay Dániel, akinek kéziratos gyűjteménye is fennmaradt,<sup>34</sup> valamint Nagy Imre, a fiatalon elhunyt, nagyon népszerű költő.<sup>35</sup> Ám ha bármelyikükkel kapcsolatba került is Arany, egyelőre aligha tudjuk bizonyítani, hogy tevőlegesen bekapcsolódott volna a költői műhelymunkába. Inkább úgy fogalmaznánk, hogy ennek igen komoly esélye volt, ismerve a debreceni diákság belső törvényeit és igényeit.

### Debreceni népdalgyűjtések az 1830-as évekből

A szalontaiság, a falusias és szegényes külső, amely jóra való, tisztelettudó és munkabíró alkattal párosult, talán egy másik dimenzióban is nyomot hagyott. Ott, ahol nem gondolnánk rá, mivel az életrajzi és iskolatörténeti adatok sem térnek ki rá. Oly logikus azonban, hogy mindenképp fel kell vetnem, legfeljebb a jövőbeli kutatások megcáfolják. Játsszunk el tehát a gondolattal, hátha az alábbi hipotézis bármelyik eleme hasznosítható.

Arany János a nagyszalontai iskola tanulójaként feltehetőleg a helyi református lelkész és a tanító támogatását élvezte. Nagynevű elődjük a bihari esperes, Ercsey Sámuel volt, aki 25 évig szolgált itt, 1768 és 1793 között. Bár már a költő születése előtt 24 évvel elhunyt, de kapcsolathálója feltehetőleg még sok vonatkozásban működött a következő évtizedekben is. Ez nemcsak azért fontos, mivel Arany jövődöbelijének, Ercsey Juliannának ő volt a nagyapja – fia, Sándor, szintén Nagyszalontán élt ügyvédként; az ő házasságon kívül (élettársától, Szakmári Erzsébettől) született, árván maradt gyermeke volt Julianna.<sup>36</sup> Óvatosan megjegyzem, hogy az életrajzok állításaival ellentétben Arany talán mégsem csak az 1830-as évek végén találkozott Juliannával először, hanem jó eséllyel már gyerekkoruk óta ismerték egymást Szalontáról. Talán erre (sőt egy régi vonzalomra) utalhat az alábbi mondat: „1840 novemberében, 23 éves koromban, megházasodtam, szivem régi választását követvén.”<sup>37</sup> Az Ercsey családdal tehát mindenképp összetett és intenzív kapcsolata lehetett a tehetség, de szegény kisdíáknak.

<sup>34</sup> Ma Sárospatakon őrzik, vö. Stoll 2002: 781. sz.

<sup>35</sup> A teljes névsor: Pap 1912: 14–15. A kisújszállási származású Nagy Imrét (szerepkörét és sikereit tekintve) Petőfi egyik előképének tarthatjuk, vö. Kerényi 2008: 118.

<sup>36</sup> Ifj. Ercsey Sándor, Arany első életrajzírója Julianna testvére volt.

<sup>37</sup> Arany 1982: 559.

Nem volna meglepő, ha az akkori szalontai papok egyike (Nagy József, Erdei József vagy legvalószínűbben Balogh Péter esperes-rektor)<sup>38</sup> egy ajánlólevelet is dugott volna Arany János tarisznyájába, amikor Debrecen felé indult. A kollégium híres filozófiatanára, az akadémikussá választott (ifj.) Ercsey Dániel (1781–1836) ugyanis a hajdani lelkipásztorral viszonylag közeli rokonságban állt: az unokaöccse volt, máskülönben pedig Budai Ézsaiás sógora.<sup>39</sup> A debreceni évek szakirodalmá mindenütt megemlékezik Arany jeles tanáiról: Zákány Józsefről, Péczely Józsefről, Kerekes Ferencről és Sárváry Pálról. Arról nincs tudomásunk, hogy Ercsey Dániel is tanította volna Aranyt, de ez a táblabíró-professzor szembetegségével éppúgy magyarázható, mint hogy talán csak a felsőbb éveseknek és a jogászoknak tartott órát. Ez azonban nem zárja ki, hogy ismerhették egymást. Furcsa (s talán nem véletlen) egybeesés például, hogy Ercsey 1836 februárjában halt meg, Arany pedig – jóllehet Kisújszállásról visszatérve jelentősen iparkodott a tanulásban, s a tanárok támogatását élvezte, sőt tanítványt és talán legációs lehetőséget is kapott<sup>40</sup> – épp ekkoriban nyújtotta be kérelmét távozásával kapcsolatban. Talán az eddig nem azonosított pártfogó visszavonulása, majd halála is szerepet játszhatott ebben. Biztos válasza ne számítsunk, hiszen erről az időszakról végképp csak a színészkalandot szokta felidézni a költő, a kollégiumban töltött utolsó hónapokat soha.<sup>41</sup>

Miért lehet fontos Ercsey Dániel, ha ennyire nincs adat kapcsolatukról Arany életrajzában és dokumentumai között? Ha valami összeköti őket, az épp a *Dalgyűjtemény* repertoárja. Ercsey, az Akadémia levelező tagja ugyanis 1833-ban küldte el saját népdalgyűjteményét Pestre, Döbrentei gyűjtőfelhívása nyomán.<sup>42</sup> Vajon ő maga készítette-e? Az értékes forrás szerencsére fennmaradt: az 1840-es évektől Erdélyi János kezéhez került, aki ezeket a korai gyűjteményeket is felhasználta a *Népdalok és mondák* szöveganyagának válogatásakor. Rögtön látható, hogy nem az egész füzet Ercsey írása – autográf levele segítségével lehet ellenőrizni ezt<sup>43</sup> –, hanem több kéz dolgozott rajta. Ezt ugyancsak a szembajjal magyarázhatjuk, amely már 1831-ben megkeserítette a napjait, így nem tudta vállalni az akadémikussággal járó hivatali teendőket. 1833-ban

<sup>38</sup> Móczár 1906: I. 101; a lelkipásztorok felsorolása az egyházi jegyzőkönyvek nyomán: 100–102.

<sup>39</sup> A szerteágazó Ercsey családnak nincs monografikus feldolgozása, de az internetes családtörténeti portálok segítségével viszonylag áttekinthető ez az ág. Különösen hasznos volt Szepesi Imre genealógiai adattára (<http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=GET&db=szepesi&id=I3116>).

<sup>40</sup> Kardos 1914: 33. Kardos több helyen pontosítja Pap Károly adatait, így például azt is tisztázza, hogy Arany a kisújszállási időszakban is beiratkozott diákja volt a kollégiumnak, s 1835 áprilisában vizsgát tett. Ez arra utal, hogy ezt az anyagi gondokból adódó kitérőt egyúttal a további tanulás és hiánypótlás eszközeként is tekintette.

<sup>41</sup> A *Bolond Istók* soraiban tükröződő, ironikusan tragikus *tékozló fiú*-motívika talán mégiscsak sugall valamit e korszak élményvilágából.

<sup>42</sup> *Népdalok össze szedte Ercsey Dániel Levelező-tag 1833. Esztendőben Debreczenben*, MTA KIK Kt RUI 8r 206/53.

<sup>43</sup> Ercsey Dániel kísérőlevele (1833. május 18.), MTA KIK Kt RAL 35/1833.

feltehetőleg csak arra volt lehetősége, hogy mások munkáját felügyelje. Értelemszerűen a debreceni kollégium diákjaihoz fordulhatott ilyen kéréssel-feladattal a neves tanár. Ez nem volna meglepő a hasonló források mezejét tekintve. Az 1830-as évekbeli „népdal”-gyűjtések, majd az Erdélyi János-féle második, országos hatáskörű gyűjtőmunka során állandó gyakorlattá vált, hogy a beküldők (jobbára papok és tanítók) másokkal írták össze az anyagot, s ebben a mindenkori kisebb-nagyobb diákoknak fontos szerep jutott.<sup>44</sup> Ez a többszörös szűrés hatással volt a repertoárra, majd Erdélyi János szerkesztői lehetőségeire is. Arany hajdani diáktársa, Szakál Lajos, Békés vármegye aljegyzője például Szőke István köröstarcsai tanítóval íratta össze a környékbeli dalokat, de ő maga küldte be Erdélyinek.<sup>45</sup>

Ercsey Dániel kézirata kollektív munkáról tanúskodik. Az emlékezetből leírt vagy más kéziratokból átvett szövegek mellett egy hosszabb verscsoportot találunk, amelyeket egyértelműen ponyváról, még hozzá 18. század végi füzetekről másoltak, csak a helyesírást korszerűsítették itt-ott. A gyűjtemény első szövegcsoportjában (1–34. sz.) szinte csak olyan dalokat találunk, amelyek Arany dalgyűjteményében is szerepelnek. Aranynak semmiképp sem lehetett benne közvetlenül szerepe, mivel Ercsey 1833. május 18-án, tehát a Debrecenbe érkezés előtti félév végén csatolta mellé levelét, amely az MTA levéltárában máig fennmaradt. Ebben elhallgatja ugyan a közös összeírás tényét, de jelzi, hogy műfajra tekintet nélkül készült, majd a szerkesztő válogat belőle:

„Tekintetes Titoknak Úr!

Küldöm az általam öszveszedett Népdalokat. Szedtem azokat, a’ mint jöttek; nem nézvénn sem idejek’ rendire, sem a’ tárgyak’ egyformaságára, sem notájikra; minthogy ez úgy is az Egybeszerkesztő dólga. Vagynak köztök olyanok, melyek nem paraszt költő fejből kerültek: de minthogy a’ Nép száján forognak, ide tettem. A’ Notáját egynémelyiknek nem kótázhattam le; mert nállunk nem ismeretes. Csak nem mindeniket könnyű hangnemből /: Tonart :/ tétettem fel, és minden cifrázatok nélkül. Az a’hoz értőnek könnyű lesz (: ha jónak látja :) más Hangnembe által tenni, és (: ha akarja :) meg is cifrázhatja. Kivált a’ hátulján vagynak szép Melodiájú Noták. [...]”

<sup>44</sup> Ezt a hagyományt a 20. századi gyűjtések is fel-felújították, lásd pl. épp a nagyszalontai gyűjtéseket, a Folklore Fellows vagy a cserkészek gyűjtőakcióit, amelyek mindig szakemberek felügyelete mellett zajlottak.

<sup>45</sup> MTA KIK Kt RUI 8r 206/19. Másik kollekciója ugyanitt 206/2, benne ponyvatöredékek is. Érdekes, hogy alig találunk konkordanciákat Arany dalgyűjteményével, ebből arra gondolhatunk, hogy valóban köröstarcsai szövegeket kapott Szakál Lajos a tanítótól (hogy ő mennyire a parasztoktól gyűjtötte, s mennyire a saját emlékeiből, sosem tudjuk meg).

Fájhat tehát a szívünk az elveszett kottamellékletért – talán Ercsey kottázta, vagy erre is megkért egy tanártársat (Zákány Józsefet?) avagy egy diákot?... Hihetőleg Buda 1849-es ostromakor kallódott el; Erdélyi különválogatta a hangjegyes küldeményeket, és önálló kiadványt tervezett belőlük, ám Fogarasi Jánostól nem kapta őket vissza.<sup>46</sup> De akárhogy is: a versfüzet a kollégium világából érkezett, s ez önmagában okot ad a források kapcsolatára.

Van azonban egy másik, még rejtélyesebb kollekció az akadémiai népköltési szöveg-tengerben, amely szintén ide kapcsolható. Amikor Erdélyi János a *Népdalok és mondák* I. kötetének előszavában felsorolja az addig beérkezett forrásokat, Ercseyével egy csoportban (az 1830-as évekbeli gyűjtések közt) említi: „9. Névtelen gyűjtemény hangjegyekkel, 105 db.”<sup>47</sup> A kották – ha valóban ehhez a füzethez tartoztak – sajnos szintén elvesztek. A kézirat későbbi könyvtári előzéklapján ez olvasható: „Nép Dalok 105 drb. Tudóstársasági Névtelen Gyűjtése.”, s nem is volt címlapja, csak a füzet első lapjának tetején olvasható témacím: *Nép Dalok*, mellette Erdélyi vagy Döbrentei írásával: „T. társasági névtelen.” Kottákról nincs szó, ellentétben Ercsey kísérőlevelével, tehát meglehet, hogy Erdélyit ez tévesztette meg a lista összeállításakor.

Pogány Péter, az Erdélyi–Döbrentei-szöveg hagyatéka egyik fő elemzője tudni véli, hogy a kéziratot Péczely József küldte be az Akadémiára,<sup>48</sup> erre vonatkozóan azonban nincs bizonyítékom, ugyanis a füzet kísérőlevelét nem sikerült megtalálnom az Akadémia irattárában. Könnyen lehet, hogy valóban Péczely a beküldő vagy a gyűjtemény összeállítója, hiszen a debreceni kollégium irodalmi életének agilis szervezőjeként több mindent küldött a Tudós Társaságnak ekkoriban. Az íráskép azonban elég karakteresen eltér az övétől, tehát hasonló helyzetre gyanakodhatunk, mint Ercsey Dániel kéziratánál, vagyis jó eséllyel a debreceni diákok szorgalmi feladata volt a dalok összeírása. Ráadásul az egyik tinta jellege is azonos. Ha nagyon merészek vagyunk, azt sem zárhatjuk ki, hogy Arany János kamaszkori írásával készült, hiszen az itteni íráskép nem áll messze az 1834-ből ismert autográfától, bár gyakorlatlanabb annál.

A névtelen(nek tűnő) gyűjtemény tartalmát érdemes egészében áttekintenünk. A füzet jórészt egy kéz írása, aki igyekezett ábécérendben haladni, csak néhol tért el tőle. Ez előzetes szűrésre vagy jegyzetelésre utal, ami még ekkoriban is viszonylag ritka

<sup>46</sup> Az Erdélyi-féle kéziratállomány zenei vonatkozásairól bővebben: Almási 2014; Tari 2014. Lehet persze, hogy Erdélyi téved, s az Ercsey-gyűjtemény kottáit érti ide, ugyanis az anoním gyűjtemény kísérőlevelének nem akadtunk nyomára, s más sem utal a hangjegyes függelékre.

<sup>47</sup> Erdélyi 1846–1848: I. IX. A kézirat jelzete: MTA KIK Kt RUI 8r 206/60, tehát Ercseyével csaknem szomszédos, feltehetőleg egy időben kerültek be.

<sup>48</sup> Pogány 1982: 233. A Tudós Társaságnak mindketten levelező tagjai voltak, így a későbbi címleírás illik rájuk.

a közköltészeti forrásokban, ezért mindenképp szekundér jellegűnek tarthatjuk.<sup>49</sup> Úgy tűnik, Arany az 1870-es években szintén ilyesmire törekedett a *Dalgyűjtemény* összeírásának kezdetén, de hamar eltérítették zenei és szöveges asszociációi.

Az alábbi táblázatban feltüntettem azokat a dalokat, amelyek előfordulnak Arany 1874-es dalgyűjteményében, a Bartalus Istvánnak átadott („Arany Jánostól”) népdalanyagban,<sup>50</sup> illetve a verstani tanulmányok szövegpéldái közt, továbbá az Ercsey-kéziratban szereplő párhuzamokat.<sup>51</sup> A füzet végén olvasható nyolc szöveget a jellegzetes cirkalmas írásképp miatt joggal tarthatjuk szintén Ercsey Dániel kézírásának; tőle valók a főanyagba utólag betoldott strófák és javítások is (vö. tanári kontroll). A \*-gal jelölt tételek Aranytól, a másik versszakukkal szerepelnek, de a szövegcsalád szintű azonosság kétségtelen.

*A Nép-dalok. 105 drb. Tudóstársasági Névtelen Gyűjtése (MTA KIK Kt RUI 8r 206/60)*  
tartalomjegyzéke, illetve párhuzamai Arany dalgyűjteményével és népdalidézeteivel,  
valamint az Ercsey-féle küldeménnyel

Sorszám	Kezdősor	Arany	Ercsey
1.	Ama fejr tanya végen		
2.	A' mely leány sokat szeret	I. 85.	16. *
3.	A' Tsengeri temetőn	I. 1.	31.
4.	Azt mondják hogy nem illik	I. 46–47.	
5.	Azt szokták szememre vetni	I. 99.	6.
6.	Árva vagyok, árva lettem		11.
7.	Ángyom ángyom édes Ángyom	I. 4.	29.
8.	Andrikó kintsem, Andrikó lelkem		
9.	Angyalom Édesem, Drága szerelmesem		
10.	Ajakid Ró'sám mézesek		
11.	A' kend Édes Anya, meg átkozott engem		
12.	A' szerelem édes ölébe		
13.	Búsulok is bánkodok is		
14.	Boldog az a' pillantás	I. 55.	15.
15.	Bajos a' mi kedves		18.

<sup>49</sup> Bővebben Csörsz 2009b: 38–39.

<sup>50</sup> Ezek listája Bartalus István jegyzetei nyomán: Arany 1952b: 19. Hitelüket némiképp növeli, hogy Bartalus kéziratában (MTA BTK Zenetudományi Intézet) szintén egymást követik e dalok, előttrük pedig Arany saját szerzésű dallamai olvashatók.

<sup>51</sup> A két kéziratot semmiképp sem egymásról másolták, a repertoár rokon vonásai a lejegyzők szövegismeretét tükrözik.

Sorszám	Kezdősor	Arany	Ercsey
16.	Bártsak engem valaki Retek ásni hína ki	I. 78. *	20.
17.	Bútsu csokja az Édesnek		
18.	Bétsből hoztam feleséget		92.
19.	Czepléd uttszánn jártam én		
20.	Csere bogár, sárga csere bogár		4.
21.	Debreczenbe van egy malom		
22.	Drága szép teremtés Angyali lélek	<i>A magyar nemzeti versidom</i>	
23.	Derül az ég felettünk		
24.	Életemmel, halálommal		
25.	Én vagyok a' Petri gulyás		
26.	E világnak egy Jánykája		
28. [!]	Éljén a' ki most issza ki Borát a' poharából		13.
29.	Egy két pár tsók nem a' világ	I. 35.	23.
30.	Egy angyali képnek tekintete		
31.	Én nem tudom mi a' bajom		
31. [!]	Egy Vasárnap délutánn		
32.	Egy ártatlan nézés meg szédített		
33.	Édes kintsem szép Rósikám		
34.	Én nem tudom hogy hogy esik		
35.	Eb lessz többé a' Leányok 's az Asszonyok bolondja		
36.	Gyászos én életem, bánom tselekedetem	I. 95 *	
37.	Hol lakik Kend Húgom, Patakonn		
38.	Ha nem szerettelek volna 7. Árok, árok de mélyly árok	Bartalus	
39.	Hová hová barna legény? – az erdőre [Végigmentem egy asszonynak az udvarán]	I. 62. *	28.
40.	Hajladoz a' széltől a' nád		1.
41.	Ha meg halok se bánom	Bartalus	27.
42.	Ha érzed fogad fájását	I. 3.	
43.	Ha mégy a' Temető kertbe		14.
44.	Ha ki megyek az erdőre		19.
45.	Hidd el Kintsem Senkinek sem Mondom		

Sorszám	Kezdősor	Arany	Ercsey
46.	Hideg szél fúj észak felől	Bartalus	55.
47.	Hosszú Pályi alatt nyúlik egy zöld erdő		
48.	Ha én egy olyan mély pintzébe le mászok		
49.	Ha Te engemet tsak mulatásból szeretsz		
50.	Isten hozzád édes eszem		
51.	Ifjú Legény vagyok		
52.	Kék eres a' szőlő levele		5. *
53.	Kinek van, kinek van Karika gyűrűje	I. 69 *	7.
54.	Kis Komárom, nagy Komárom	I. 52.	33.
55.	Kedves szellők vigyétek		
56.	Ki mentem én a' szőlőbe	I, 37. *	78.
57.	Ki az ő Ró'sáját igazán szereti	I. 10.	
58.	Meg virrad még valaha		
59.	Most jöttem Aradrol	I. 26.	12.
60.	Meg égett a' réten a' Nád		24.
61.	Meg esküdtem az egekre		25.
62.	Már mi nálunk verbuválnak kötéllel		
63.	Magyar szeress magyar Jányt [!]		
64.	Most megyek ki a' faluból		
65.	Minden az ég alatt érez gerjedelmet		
66.	Mondják hogy a' fagyos halál	I. 102. *	
67.	Nem szeretlek egyébert		84.
68.	Nagy Debreczen szép helyett van		
69.	Nem bánom hogy parasztnak születtem		34. *
70.	Nincsen nékem semmi bajom	<i>A magyar nemzeti versidom *</i>	22.
71.	Ni ni mí a' szerelem		48.
72.	Nem iszom bort fogadásom tartja		
73.	Nem átkozlak nem szokásom		
74.	Nem úgy van már mint volt régen	I. 23.	59.
75.	Pesten jártam oskolába ku	<i>A magyar nemzeti versidom</i>	
76.	Rab lánczra tettél, engem szerettél		

Sorszám	Kezdősor	Arany	Ercsey
77.	Rozmaring Cziprus Fa nem árt ennek a' Tél		
78.	Sárga tsíkó, selyem nyereg		
79.	Sikót ríkót a' sarkantyú	I. 70.	94.
80.	Szárad a' bokor a' Tetön		3.
81.	Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani	<i>A magyar nemzeti versidom</i>	9.
82.	Sem eső nem esik		10.
83.	Szeretlek szeretlek a' míg élek		30.
84.	Sárga csizmás Miska sárba jár	I. 25.	32.
85.	Szeretlek én Téged nagyon		
86.	Tisza háti szép kis Jány	I. 67. *	8.
87.	Természete a' magyarnak		
88.	Termetednek annyi éke	II. 10.	
89.	Ugy meg vagyok határozva		35. *, 58.
90.	Uttszú kis Jány be meg nőttél		
91.	Veres csákó süvegem		
92.	Veres cipő piros pántlikára		21. *
93.	Vigan Barátim katzagjuk ki a' gondot		26.
94.	Vége Vég Andrásnak	I. 69.	80.
95.	Zöld halomnál zúg a' Malom		2.
96.	Jaj Kíntsem be szeretlek Kí nem mondhatom		110.
97.	Jer az ablakomra Kedves		
más kéz			
98.	Magas a' torony teteje		
99.	Nem jöttünk volna mi ide		
100.	Nagy Debreczen szép helyett van [vö. 68.]		
101.	Pajrás! míg lever a' Minket ijjesztő Cholera	I. 51.	82.
102.	Szeretlek galambom Mint a' lány kenyeret		
103.	Valyon ki kiabál Ama zöld erdőbe		
104.	Érik már a' Debreczeni veres szilva		
105.	Hej Rákóczy, hej Bercsényi!	I. 96.	



Az összevetés mérlege: 32, Aranyánál is szereplő vagy érintőlegesen hozzá kapcsolható<sup>52</sup> szövegcsalád. Ercsey-nél a fentiekén túl az alábbi konkordanciák szerepelnek:

Ercsey Dániel küldeményének (MTA KIK Kt RUI 8r 206/53) eddig még nem idézett párhuzamai Arany dalgyűjteményével és népdalidézeteivel

sorszám	kezdősor	Arany
47.	Fáj! fájl! fájl! fájl! Fájl a' szívem fájl! (ponyvamasolat)	I. 49
50.	Lám meg mondtam Angyal Bandi	I. 75.
56.	Vigan élem Világom	II. 8.
57.	Gyászba borúlt gondolatim szünjetek	<i>A magyar nemzeti versidom</i>
85.	Őh te 'siros Kanahán	I. 24.
87.	A'mott kerekedik egy fekete felhő	<i>Az „aki” az Akadémiában</i>
96.	Ollyan fürge, mint az ürge A' nyíri Dáma	<i>A magyar népdal az irodalomban</i>
101.	A' nap kerül, Hajnal derül	II. 32.
102.	Ha valaki vígan él	I. 66.
109.	El kell menni, Nints mit tenni	<i>A magyar nemzeti versidom (*)</i>

Itt összesen 10 tétellel találkozunk, amelyek Arany népköltészeti-közköltészeti ismeretanyagában is szerepelnek. A két debreceni gyűjtőfüzet tehát az átfedéseket nem számítva 42 darabot tartalmaz, amelyek Arany János vonatkozásában is fontosak. A *Dalgyűjteményre* ebből 31 (32) tétel esik, vagyis Arany 148 tételes kötetének 21,6%-a, durván a hatoda.

Az óvatosabb és védhetőbb, statisztikai jellegű értelmezés szerint tehát két fontos egykorú gyűjtemény is bizonyítja saját repertoárjával, hogy Arany János ebből a környezetből örökölte tovább a dalkincse egyik fontos rétegét. A két gyűjtőkézirat szinte egyáltalán nem tartalmaz műköltői szövegeket, vagy csak nagyon folklorizált formában – Pálóczi Horváth Ádám két dalszövegét –, holott ezek közismertek voltak a kollégiumban, ezért tehát a halmaz még nagyobbnak gondolható. Szerepük azért sem mellékes, mivel épp ebből az időszakból már viszonylag kevés hagyományos daloskönyvet ismerünk Debrecenből, inkább a vegyes gyűjtemények jellemzőek. A társasági

<sup>52</sup> E tekintetben a 94. tétel (*Vége Vég Andrásnak*) külön is érdekes. A tréfás sírvers-strófa többnyire kontaminált helyzetben fordul elő, Arany egy képverset is készített belőle. A műfajt láthatóan kedvelte, ennek egyik dokumentumát, Tyúk András humoros sírversét Szilágyi Ferenc még Arany szerzeményeként tárgyalta, de Szendrey Zsigmond karcagi folklóradata egyértelműen bizonyítja, hogy ő csupán továbbörökítője volt. Bővebben: Szilágyi 2004.

énekletről ilyenformán nincs túl sok „szorosabb” adatunk az 1830-as évek kollégiumából. A Kántus repertoárját sem könnyű rekonstruálni (a kottás dallamgyűjtemények száma elenyésző),<sup>53</sup> jóllehet Arany több dalnál megjelölte, hogy valaha a kollégium kórusában énekelték, bizonyára Zákány József vezetésével. Ezek hiánya az Ercsey-féle és az anonim küldeményben is érthető, hiszen összeíróik a népdalok, népies műdalok és ponyvaszövegek rögzítésére törekedtek. A debreceni kisközösségi használat több jellegzetes szövegen nyomot hagyott. A *Jer az ablakomra, kedves* kezdetű dalt (az anonim füzet 97. szövegét) a jellegzetes hajlításokkal együtt idézi Arany a *Bolond Istók* II. énekében, a diáktársak borközi hangulatával:

[...] ők danolnak és boroznak;  
A karcos vinkó, mit fanyar gerezd  
Kínjába szült, alig válik be *rossznak* ;  
De a dal ömlik fájos-édesen :  
»Je-her a-hab-lakomra, kedvesem !«<sup>54</sup>

A *Rákóczi-nóta* változatai az 1740-es évek óta behálózzák a magyar közköltészetet, jóllehet nyomtatásban csak külföldön, egy kottás kiadásban jelent meg (1814), egészen 1848-ig, amikor épp Erdélyi János adta közre *Szabad hangok* című kiadványában.<sup>55</sup> A gazdag szövegcsalád változatai országrészenként és közösségenként is eltérnek, a debreceni kollégiumból önálló altípusok maradtak ránk. Az anonim füzet végén szereplő változatot érdemes Arany lejegyzése mellé tenni. Noha azt írta, hogy csak töredékesen emlékszik a versre, de valaha hosszabban is tudta, meglehet, hogy a dallamemlékezet révén mégiscsak elég koherens változatot örökített meg, hiszen épp ilyesféle volt az 1830-as évekbeli debreceni szöveg beosztása:

MTA KIK RUI 8r 206/60. 105. sz.	Arany János dalgyűjteménye I. 96. sz. <i>Rákóczy-töredék. Adagio</i>
Hej Rákóczy, hej Bercsényi!  Régi Magyaroknak elhunyt vezéri!	Haj, Rákóczi! Haj, Bercsényi! Régi híres magyaroknak magyaroknak Elhunyt vitézi! Fénylő tűkőri! ( <i>Más vers-szakból.</i> ) Nézd, a német Lakó földünket
Im a' német lakóföldünket Jaj miként vérzi :/:	Jaj, miként vérzi.

<sup>53</sup> Arany 1952b: 9.

<sup>54</sup> Arany 1952a: 179.

<sup>55</sup> A szövegcsalád részletes bemutatása: Csörsz–Küllös 2013: 46–50. (10. sz.)

MTA KIK RUI 8r 206/60. 105. sz.	Arany János dalgyűjteménye I. 96. sz. <i>Rákóczy-töredék. Adagio</i>
Nézd mely kövér, bőribe nem fér Nintsen immár országunkban Sem pénz sem kenyér Még is többet kér Szegény Magyar nép, Mikor leszsz már ép Im a' sasnak körme között Senyved mint [a] lép Szegény Magyar nép.	<i>Ismét más versszakból)</i> Nincsen immár országunkban, országunkban sem bor, sem kenyér Még is többet kér. <sup>56</sup>

### Kapcsolatok más debreceni daloskönyvekkel

E helyütt két másik, debreceni vonatkozású kézitről kell még feltétlenül megemlékeznünk az 1830-as évekből. Természetesen nagyon sok ilyen forrásban találunk konkordanciákat Arany dalgyűjteményéhez (s nemcsak Debrecenből, hanem az ország más vidékeiről, részben Erdélyből is), e kettő azonban a szövegkínálat arányai miatt közelebbi rokonságot – s az adatokat merészen értelmezve akár szorosabb kapcsolatot – mutat Arany kései, kottás forrásával.

A K. R.-gyűjteményt (1839–1843)<sup>57</sup> egy korábbi közleményemben már bemutatam. A füzet sorozat szintén Debrecenből való, s egyik kézírása feltehetőleg azonos az Ercsey-küldemény egyik kézírásával, tehát jó eséllyel egy (volt) debreceni diákot tiszteletünk benne. Az egyik füzet címlapján szereplő Debreczeni Eszter aláírása olvasható. Gyakorlatlan kézre vall, feltehetőleg egy kislányé, akinek talán épp a kacskaringós írású ifjú préceptor és annak barátai írogattak össze mindenféle énekelni- és olvasnivalót, máskor maga is próbálkozott ilyesmivel. Az egyik internetes családtörténeti adattár szerint 1826. július 17-én kereszteltek meg Debrecenben egy ilyen nevű gyermeket<sup>58</sup> – hátha épp róla van szó a kéziratban, hiszen az 1830-as évek közepére-végére már írástudó kiskamasz lehetett. Hogy kit rejt a K. R. monogram, ezek után se tudjuk, hiszen mindegyik kézírástól eltérő formában és tintával szerepel, s nem is mindegyik „csomó” borítóján.

<sup>56</sup> Arany a kottasor végén megjegyzi: „(A dallam körülbelől teljes. A szöveget több versszakból táoltam össze, a mint eszembe jutott. Gyerekkoromban tudtam a több versszakra terjedő egész dalt.) Az accord  $\underline{d}$  moll,  $\underline{g}$  moll, s változatai a versekben:  $\underline{a}$  dur,  $\underline{b}$  dur,  $\underline{c}$  dur,  $\underline{f}$  dur.”

<sup>57</sup> Stoll 2002: 833. sz.

<sup>58</sup> <https://familysearch.org/search/record/results?count=20&query=%2Bgivennname%3AEszter%20%2Bsurname%3ADebreczeni> (Letöltés: 2016. augusztus 22.)

Mindenesetre a 4. csomó fedőlapja szerint „Nótás Könyv. le írta 1839dik Esztendőbenn Debreczeni Eszter mp Iródott Jobb othonn,” – itt megszakad, hiszen a ponyváról kölcsönzött címlaptréfa így nem értelmes, csak eredeti szóhasználattal: „nyomtattatott jobb othonn, de nem lóval”. Érdekes, hogy ez a humoros impresszum olvasható Fazekas Mihály *Lúdas Matyijának* korai debreceni ponyvakiadásain is... A kézirat Stoll-féle datálását egyébként akár 1848-ig kitolhatjuk, mivel egy részét bizonyára Erdélyi János antológiáiból (1846–1848) másolták.<sup>59</sup>

A kézratsorozat gazdag anyagából már közreadtam azokat a szövegeket, amelyek Arany dalgyűjteményével szorosabb vagy tágabb, szövegcsalád szintű kapcsolatot mutatnak.<sup>60</sup> Valamennyi ismert forrás közül számszerűen ez a legmagasabb adat: a *Dalgyűjtemény* 45 tételéhez (csaknem 30%), s Arany további népdal- és közköltészeti idézeteihez szintén bőséggel találunk kapcsolatot. A K. R.-kézirat „többkezűsége” biztosítékot jelent arra, hogy túlmutat egyetlen személy individuális tudásán, műveltségén, s bizonyos értelemben közösségi tulajdon, ami mások ismereteit is tükrözi. Ezúttal mindenképp Debrecen és környéke a gyűjtőkör, s néhány ritkább szöveg is előfordul benne, amelyek aztán Aranynál köszönnek vissza.

Egy másik forrás eddig szinte teljesen elkerülte a szakirodalom figyelmét. Nincs rajta semmi feltűnő, hiszen egy kis méretű, négyzet alakú, kemény papírkötésbe rejtett kéziratocskáról van szó, amelyben egy idegen tollpróbán kívül (amely Kis Sándort említi) nem találunk névbejegyzést.<sup>61</sup> A címe: *Sokféle. 1835.*<sup>62</sup> A címadás nemcsak egyszerűen a vegyes tartalomra utalhat, ami sok más kéziratnál is általános, hanem esetleg a Bécsben megjelenő vegyes folyóirat, Márton József *Sokféle*jének ismeretére is, amelyből néhány verset gyakran másolgattak kéziratokba is (pl. a színek vetélkedésének sorozatát).<sup>63</sup> A kis versgyűjtemény javát valószínűleg egyazon kéz írta le – némileg változó írásképpel –, aztán talán gazdát cserélt, s a fejezetek vége felé megsaporodnak az idegen kézvonások; köztük egy M. J. monogramú személy 1838-as bejegyzése (44b), a hátsó borítótáblában pedig girbegurba írást olvashatunk 38 juh behajtásáról. A törzsanyagban sok közkedvelt műköltői alkotás szerepel, például Csokonai, Kovács József, Édes Gergely, Bajza József, Sebestyén Gábor, Nagy Ignác, Vörösmarty, Berzsenyi és mások munkái. Ám ismeretlen eredetű versek is akadnak: epigrammák, Julcsa (!) nevére szerzett udvarló dalszövegek (9. sz., 59a), illetve egy románc (*Haza tért László a' hartz mezejéről*, 11. sz.), amely nem

<sup>59</sup> Csörsz 2009a: 181.

<sup>60</sup> A kézitről bővebben, szöveghozzájárulással: Csörsz 2009a.

<sup>61</sup> Ugyanilyen kéziratok szép számmal készültek ekkoriban, részben ajándékba. Az MTA KIK Kt Ms. 214. kézirat (*Péter Zsuzsanna-ék.*, 1836) még repertoárjában is hasonló. Ennek címét nem az összeírótól származtatjuk, hanem a megajándékozott kiskunhalasi hölgytől.

<sup>62</sup> OSZK Kt. Oct. Hung. 1708; Stoll 2002: 1338. sz.

<sup>63</sup> Az azonos című, Sándor István szerkesztésében kiadott folyóirat (1791–1808) ekkoriban már eltűnt a közforgalomból, hatásával kevésbé számolhatunk.

más, mint Kisfaludy Sándor *Csobánczának* parafrázisa, amelyben a halott kedveséhez, Lillához (!) hazatérő lovag Zombor vára tövében öngyilkosságot követ el. Ezt a verset sem sikerült egyelőre máshonnan azonosítani – meglehet, hogy a kollégium egyik verselő diákja írta a *Lant*-kötetek hangnemében.

A törzsszöveg beszédesen tanúsítja a lejegyző írásképeinek változásait akár rövid időn belül, sőt a szoros kis tükör és az apró betűk miatt akár egy szövegen is. Amennyiben szintén egy debreceni diákról van szó, akkor Arany János kortársát. Noha az 1834-es kisújszállási prédikáció betűformáival sok rokonságot fedezhetünk fel, egyelőre ellenállok a kísértésnek, hogy a versgyűjteményt Arany kézírásának tulajdonítsuk; ezek korszak- és korosztályfüggő jegyek. Ám a közköltészet nézőpontjából ez valójában mindegy: a szövegek ismertségéhez egy „anonim” vagy „autorizált” adat sem ad sokkal többet. Ha valamiért mégis értékes Arany szempontjából egy ilyen forrás, leginkább azért, mivel a közösen ismert-kedvelt (esetünkben talán: lemásolt és a közösségi beilleszkedés jegyében elsajátított) szövegkincs akár olyasmit is tartalmaz, amit ő maga adott tovább. Mondhatni: ezek az anonim források pótolják az ő elveszett, elkallódott saját primer versgyűjteményeit, daloskönyveit. Az 1835-ben megkezdett, de láthatólag még az 1850-es években is bővülő *Sokféle* repertoárjából az alábbi tételek hozhatók kapcsolatba Arany Jánossal.

A *Sokféle* (1835) szövegpárhuzamai Arany dalgyűjteményével és népdalidézeteivel

sorszám	kezdősor	Arany
címlapra firkálva	Kinekvan kinekvan karikagyűrűje	I. 69. *
2.	Ifjú heves vérem vagyok	II. 9.
14.	Béts városnak Nyúgotról Keletre	I. 34. *
16.	Édes Tübám szépségednek	I. 45.
22.	Ott hol a' patakotska	II. 5.
23. -> 55.	Az ér mellett ült a' gyermek	II. 18.
[27.] -> 57.	Mégyek már, engedd meg	II. 1.
32.	Gerliczeként nyögdétselek	<i>Apróságok</i>
34.	Ha bort iszom vídám vagyok	I. 102.
35.	Harsog a' Trombita ríjjadoz a' Kürt	II. 14.
46.	Kinek nincsen szeretője	I. 88. *
47.	Jánkám! a' végzés töllem tégedet be	II. 13.
49.	Bús szívemet mardosó gondok!	I. 32.
50.	Ha int a' végzés, kész a' sirhalom	II. 12.
58.	Kis Komárom nagy Komárom	I. 52.
62.	Óh nagy egek rátok apellálok	II. 23.

sorszám	kezdősor	Arany
[56a–b]	Vigan élem világom	II. 8.
[81 a–b]	Káka tövén költ a rucza	<i>A magyar népdal az irodalomban; Levelezés</i>
[82a–b]	Hortobágyi pusztán fúj a szél fúj a szél	<i>A magyar nemzeti versidom</i>
[83a]	Ne ugorjál a' hol árok nincsen	<i>Visszatekintés</i>

Csokonai haldokló pásztorról írt verse itt ugyanazzal az apokrif strófával egészül ki, amelyet az 1834-ben kiadott *Érzékeny és víg dalok* 125. lapján olvashatunk; még a kicsit szövegromlásnak tűnő *Kőrösfák* szó is megmarad. Más szövegeket bizonyára az 1833-as *Regélő*ből másolt a verseskönyv gazdája.

A címhez viszont még egy kitérőnk lehetséges. Úgy látszik, Debrecen vonzáskörében ez egy gyakori kéziratcím volt, s Arany közvetlen környezetében is tetten érhető. Balogh Péter Nagyszalonta egyik lelkésze (később szuperintendens, majd püspök) volt, aki 1822-től 39 éven át szolgált a mezővárosban.<sup>64</sup> Arannal intenzív kapcsolatban állt, hiszen akkoriban az iskola rektora is ő volt; Arany 1831-ben, 14 éves korában hozzá folyamodott, hogy a tanulás mellett préceptori teendőket is elláthasson.<sup>65</sup> Feltehetőleg a debreceni kollégiumba is kapott tőle ajánlólevelet, 1843-ban pedig Balogh esperes segítette hozzá a segédjegyzői álláshoz.<sup>66</sup> Talán az ő környezetéből maradt ránk egy kéziratot versgyűjtemény, *Sokféle* címmel, 1829 és 1836 közti dátumokkal. Címlapja szerint „Néhai I. I. Farkas Sándor után Balogh Péteré” – az évszámok alapján semmiképp sem az esperesé volt, hanem legfeljebb a fiáé, aki Arany János kortársa lehetett (a nevét egyelőre nem tudom azonosítani). Ha valóban ehhez a Balogh családhoz tartozik a kézirat (a benne említett Felsőbánya történetesen szintén Debrecen partikulája volt, s anyaga is debreceni jellegű),<sup>67</sup> akkor kikövetkeztethetjük a későbbi útját is. Először jó eséllyel Szél Kálmán nagyszalontai református lelkészhez, Arany megözegegyült vejéhez kerülhetett, tőle Széll Farkashoz, a neves könyvgyűjtőhöz, végül az ő hagyatékával együtt, Szél Piroska hozományaként jutott Prágába, ahol ma a teljes Kubelík–Széll-gyűjteményt a Nemzeti Könyvtár őrzi.<sup>68</sup> Balogh Péter iratanyagának részletesebb kutatása későbbi feladat, hiszen talán valahol nyomára bukkanhatunk még ismeretlen Arany-autográfoknak is. Óhatatlanul újra

<sup>64</sup> Móczár 1906: 101.

<sup>65</sup> A folyamodvány eredeti kézírata lappang, kiadása: Arany 1966: 7, jegyzet: 438.

<sup>66</sup> Arany 1966: 439.

<sup>67</sup> Klaniczay Tibor kézírásos tartalmi kivonatát Stoll Béla hagyatékából ismerhettem meg. A versgyűjtemény zömét folyóiratokból, kalendáriumokból és a *Doromb*-kötetből másolták össze, de többek között a *Megholt feleségem* kezdetű, 18. századi makaróni vers is szerepel itt *A' bús özegegy* címmel (vö. Küllös–Csörsz 2000: 338–343. 150. sz.), amely Arany dalgyűjteményében is helyet kapott (I. 44. sz.).

<sup>68</sup> A könyvkollekció történetéről: Lengyel 2016.

eszünkbe juthat az önéletrajzi levél egy részlete: „rectorom a tisztázatot magához véné, fűnekfának mutogatván, s elvivén magával”.<sup>69</sup> Tehát az elkészült szöveg innentől fizikai értelemben sem volt a szerzőé, hanem a továbbítóké-befogadóké.

## Összegzés

Arany 1874-es dalgyűjteménye mögött egy olyan szellemi közösség hagyománya is munkálkodott, amelyhez Arany formálisan csak rövid ideig tartozott ugyan, de annál intenzívebben. Szalontai gyermekkorából ismerhette a falusi értelmiség (néha divatjamúlt) olvasmányait és alkalmi vagy szatirikus versigényét. Debrecenben – az ellentmondásos kollégiumi élményeken túl – volt módja bepillantani a tanárai és diáktársai együttműködésével készülő (nép)dalgűjtemények összeírásába, sőt akár részt is vehetett ilyesmiben. Megismerhette a kéziratos énekeskönyvek gazdag, mondhatni burjánzó világát, a *Lant* antológiák sugallta fennkölt ízlést és annak paródiáit, a címlapot is utánzó *Doromb*-köteteket, a kollégium világi zeneéletét. Egyáltalán nem kizárt, hogy saját céljaira is másolt verseket, ám ha volt is ilyen forrás (netán a kollégiumban maradt valakinél, hamar elszakadva Arany személyétől), névbejegyzés híján, a nem túl jellegzetes írásképp miatt szinte azonosíthatatlan marad. Különösen, ha nem önálló gyűjtemény volt, hanem csak bejegyzés mások füzeteibe, ami igen gyakori megoldás. *Konkrét* forrás helyett ezúttal tehát a mezőny fennmaradt, *tipikusnak* nevezhető darabjait használhattuk kontrollcsoportként. A vizsgálat azt az eredményt hozza, amelyre számítottunk: az 1874-es kottás kézirat szövegbázisa nagymértékben adatolható, visszakereshető az 1820–1830-as évek debreceni kézírataiból. De még messzebbre vezetne a kérdés, hogy az 1870-es években vajon újra kezébe vett-e ilyesmit akár otthon, akár az Akadémián, emlékeztetőként?

## Források

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK)

Kézirattár (Kt.)

Régi Akadémiai Levéltár (RAL)

Régi és Új Írók (RUI)

---

<sup>69</sup> Arany János Gyulai Pálnak, 1855. június 7. Arany 1982: 556. (Kiemelés tőlem – Cs. R. I.)

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)

Arany 1952a: ARANY János, *Bolond Istók, Elbeszélő költemények* = ARANY János *Összes Művei, III*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952, 133–198.

Arany 1952b: *Arany János népdalgyűjteménye*, közzéteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952.

Arany 1952c: ARANY János, *Zsengék, Töredékek, Rögtönzések* = ARANY János *Összes Művei, VI*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.

Arany 1966: ARANY János, *Hivatali iratok 1: Nagyszalonta, Nagykörös, Budapest 1831–1865*. = ARANY János *Összes Művei, XIII*, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1966.

Arany 1975: ARANY János *levelezése (1828–1851)* = ARANY János *Összes Művei, XV*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi; a Tompa Mihállyal folytatott levelezést s. a. r. BISZTRAY Gyula; a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést s. a. r. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975.

Arany 1982: ARANY János *levelezése (1852–1856)* = ARANY János *Összes Művei, XVI*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi; a Tompa Mihállyal folytatott levelezést s. a. r. BISZTRAY Gyula, a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést s. a. r. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Csörsz–Küllös 2013: *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, XIV: Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete. 3/A. Történelem és társadalom*, s. a. r. CSÖRSZ RUMEN István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas – Editio Princeps, 2013.

Erdélyi 1846–1848: *Magyar Népköltési gyűjtemény: Népdalok és mondák, I–III*, a Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Beimel József (I, III), Magyar Mihály (II), 1846–1848.

Küllös–Csörsz 2000: *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század: IV. Közköltészet 1. Műtattók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi Kiadó, 2000.

Tompa 1988: *Dalfűzér 1844*. TOMPA Mihály kéziratos, kottás népdalgyűjteménye, hasonló kiadásra előkészítették és kísérő tanulmányokkal ellátták POGÁNY Péter, TARI Lujza, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988.



## Hivatkozott irodalom

- Almási 2014: ALMÁSI István, *19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2014, (118) 654–660.
- Bán–Julow 1964: BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Bp., Akadémiai, 1964.
- Barcsa 1905: BARCSA János, *Arany János távozása a debreczeni kollégiumból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1905 (15) 366.
- Csörsz 1999: CSÖRSZ Rumen István, *Könyvek önmagunknak: Magyar kézirat-típusok a 18–19. században = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, Bp., FISZ, 1999 (FISZ Könyvek, 1) 75–89.
- Csörsz 2009a: CSÖRSZ Rumen István, *Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz: K. R. gyűjteménye = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., Reciti, 2009, 180–201.
- Csörsz 2009b: CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum Kiadó, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).
- Csörsz 2016: CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*, Bp., Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).
- Dénes 1921: DÉNES Szilárd, *Arany János kisújszállási tanítósága*, Budapesti Szemle, 185. köt., 529–530. sz., 49–62.
- Dercze 1933: DERCZE Lajos, *Arany János és Debrecen*, Debrecen, 1933.
- Kardos 1914: KARDOS Lajos, *Arany János debreczeni diákságához*, Irodalomtörténet, (3) 1., 30–33.
- Kerényi 2008: KERÉNYI Ferenc *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris Kiadó, 2008.

- Kilián 1982: KILIÁN István, *Arany János debreceni évei = Arany János tanulmányok*, szerk. NOVÁK László, Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1982, 17–50.
- Lengyel 2016: LENGYEL Réka, *A visszanyert könyvtár: A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században = MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, Bp., Kossuth Kiadó, 2016, 472–478.
- Móczár 1906: *Nagyszalonta 1606–1906*, szerk. MÓCZÁR Lajos, Nagyszalonta, Székely J. Jenő Könyvnyomdája, 1906.
- Pap 1912: PAP Károly, *Adalékok Arany debreczeni diákságához*, klny. az Irodalomtörténet 1912. számából.
- Pogány 1982: POGÁNY Péter, *Az 1828 után és 1843-ig lejegyzett közdaltermés*, *Artes Populares*, A Folklore Tanszék évkönyve (8.) 227–248.
- Stoll 2002: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, 2., jav., bőv. kiad. Bp., Balassi Kiadó, 2002.
- Szilágyi 2004: SZILÁGYI Márton, *Nyitott kérdések az Arany-filológiában*, Irodalomtörténet 2004, (85.) 3., 367–379.
- Szilágyi 2005: SZILÁGYI Márton, *Arany János és a sírversek = Minden Gyűjtemény, I: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (*Artes Populares*, 22) 167–179.
- Szilágyi 2013: SZILÁGYI Márton *Egy mostoha sorsú Arany-szöveg körüljárása. A dévaványai juhbehajtás = Az olvasás labirintusában: Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*, szerk. BEDNANICS Gábor, HANSÁGI Ágnes, VADERNA Gábor, Bp., Ráció Kiadó, 2013, 204–215.
- Szilágyi 2016: SZILÁGYI Márton, *Arany János társadalmi státuszának változásai = Sz. M., Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció Kiadó, 2016, 46–63.
- Tari 1984: TARI Lujza, *Tompa Mihály Dalfűzér c. gyűjteményének dallamai*, Zenetudományi dolgozatok, 1984, 94–135.

Tari 2014: TARI Lujza, *Szövegösszevonás és tiszta szövegközlés a Népdalok és mondákban* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2014, 381–420.

Tóth 2015: TÓTH Zsombor, *Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2015 (119.) 625–650.



Rajnai Edit

„könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni.”<sup>1</sup>

Arany János a színházban

A színészkaland sivár valósága

„Egy régi könyvben azt olvastam, hogy nincs harcos, a ki Hannibal dicsőségére ne vágy-nék; nincs író, a ki Shakspeare lenni ne kívánna; s nincs jó ízlésű ember, a ki (jó) színész lenni ne szeretett volna egyszer életében.”<sup>2</sup>

Egressy Gábor, a 19. század közepének talán legnagyobb formátumú színházi egyé-nisége ezzel a lendületes felütéssel kezdte azt az írását, amely *A színészet iskolája* című kötetének elejére került. Majd így folytatta: „Ez mind igen természetes, kivált az ifju korban, midőn a kebel virágai megnyílnak, s az élet fuvalmainak érintésére lengeni és illatozni kezdenek. [...] Az első szerelem elcsábítaná az értelmet, még akkor is, ha ez, a művészet lényegének, eszközeinek és céljainak, már a pálya kezdetén öntudatos ismeretével birna, a mi pedig még nem történt soha.”<sup>3</sup> A fiatal Arany Jánossal pontosan az történt, amit Egressy leírt, de a magát óvatosan próbálgató, fantáziáját szárnynak eresztő, tizenkilenc éves fiatalembernek a lendülete elakadt a színház, illetve a vándor-színjátszás mindennapi üzemszerű gyakorlatán és korabeli feltételrendszerén.

Arany János életének „színészkalandként” emlegetett, 1836 februárjának közepé-től ugyanezen év júniusának végéig tartó négy és fél hónapját általában az Arany által 1855-ben, Gyulai Pál kérésére fogalmazott önéletrajz, illetve a *Bolond Istók* második éneke alapján értelmezi a szakirodalom. Az önéletrajzi levélben Arany akkori társadalmi pozí-ciójából (nagykőrösi gimnáziumi tanárként) elutasítja az életpályának ezt az epizódját,

<sup>1</sup> „Fáncsi László etc. jeles színtársaságot tartván akkor Debrecenben, én, ha már szobrász nem leheték Ferenczy mellett, könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagy-kőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 558. A kritikai kiadás 13. kötete közli a kéziratban olvasható változa-tot: Fáncsis László. Vö. Arany 1966: 497. Az említett két színész: Fáncsy Lajos és László József, az olvasat tehát helyesen: Fáncsi s László.

<sup>2</sup> Egressy 1879: 9. Az interpretált szöveg: „Point de guerrier qui n’ambitionne d’être un Turenne, point de Littérateur qui ne desire d’être un Montesquieu; point d’homme de bon sens, qui n’étant Littérateur, ni guerrier, ne préfère d’être Philosophe; & point de homme de goût, qui n’ait souhaité une fois en sa vie d’être Comédien.” Nincs oly harcos, ki ne kívánna Turenne lenni, oly író, ki nem akarna Montesquieu lenni, és olyan értelmes ember, ki se irodalmár, se katona, se filozófus ne akarna lenni, vagy jó ízléssel megáldott ember, aki ne kívánta volna egyszer életében, hogy színész lehessen. Sticotti 1771: 138–139. A fordításért köszönet Gáldi Évának.

<sup>3</sup> Egressy 1879: 9–10.

ennek is elsősorban a második felét, vándorszínészi heteit és valamifajta megrázkódtatásként idézi fel ezt a néhány hónapot.<sup>4</sup> Riedl Frigyes az esetet Arany „ifjúságának legkeményebb megpróbáltatása”-nak ítéli, amely művészi ambícióinak kudarcra lett.<sup>5</sup> Gyöngyösy László – elsősorban a *Bolond Istók* soraiból merítve – csalódásként ismerteti a debreceni hónapokat és a művészi álmokat letörő „sivár valóságként” a nagykarolyi–máramarosszigeti vándorlást.<sup>6</sup> Voinovich Géza úgy véli, a Gyulainak írt levél „e kóborlást a meghasonlás, önvád és megbánás napjainak festi.”<sup>7</sup> Azonosan vélekednek az eset egyéb következményeiről: a komédiáslét, egy társadalmilag be nem fogadott, foglalkozásként el nem ismert, furcsa, kétes egzisztenciájú csoporthoz való csatlakozás kiszolgáltatatta Aranyt a szalontai közösség megvetésének.<sup>8</sup> Barta János a művészpálya iránti ábrándjai megtörésének közvetlen okát látja a színészskandalumban.<sup>9</sup> Keresztury Dezső életre szóló kínos emlékként, minden szempontból vereséggént értékeli ezeket a hónapokat, nemcsak az 1836. május–júniusi kistársulati kóborlást, hanem a debreceni, kiábrándító, segédszínészi pozíciót is.<sup>10</sup>

„A színészskandalum valóban »fordulópontot képezett« pályáján: ez a kitörési kísérlet igazán szegyetlen vereséggel végződött. A tanulság életre szóló volt. Az önéletrajzi levél nemcsak a benne rögzített adatok miatt fontos. Sokkal lényegesebbé teszi a sorain átforrósodó izgalom, amely még az emlékező kedélyében is a mélyáramok bentről felgyűrűző hullámzásaként nyugtalanítja a fékezetten tárgyilagosnak szánt felszínt.”<sup>11</sup>

Hatvany Lajos Arany János-esszéjében igen elcsodálkozott, mennyire felzaklató élményt hagyott a költőben a színészi sikertelenség és a vándorlás során megtapasztalt lelki és testi diszkomfort. Az önéletrajzi levélből a színészskandalumra vonatkozó, talán legbizalmasabb közlést idézi: „Képzeld a nyomort! padon háltni, kabáttal takarózni, s kölcsön kérni ruhát, míg az ember mosat. És ez rajtam történik, kit szegény öreg szüleim, minden vagyontalanságok mellett, kissé mégis elkényeztettek. Rajtam, ki u. n. élelmes ember soha sem voltam, rajtam, kit életemben *minden legkisebb csekélység végtelenül affligált.*”<sup>12</sup>

<sup>4</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557–558. A Toldy Ferencnek küldött 1858-as levelében ugyanígy nyilatkozik, de a trauma hangsúlyozása gyengébb: Arany János Toldy Ferencnek, Nagy-Kőrös, 1857. augusztus 11. Arany 2004: 94–95.

<sup>5</sup> Riedl 1982: 16.

<sup>6</sup> Gyöngyösy 1901: 53–62.

<sup>7</sup> Voinovich 1929–1938: I, 45.

<sup>8</sup> Riedl Frigyes és Voinovich Géza nem, de Gyöngyösy László idézi a szalontai lelkész Rozvány György Arany-életrajzában szereplő kijelentését is: „Szalontán komédiás nem lesz tanító.” Gyöngyösy 1901: 70.; Rozvány 1960: 141.

<sup>9</sup> Barta 1953: 16.

<sup>10</sup> Keresztury 1990: 42–43.

<sup>11</sup> Keresztury 1990: 42.

<sup>12</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 558. (Kiemelés az eredetiben.), illetve Hatvany 1877: 55. A részletet Keresztury Dezső is idézi: Keresztury 1990: 42.

Azt, hogy Aranyt színészkalandjához ennél ellentmondásosabb viszony fűzte, már Kardos Lajos megemlítette.<sup>13</sup> Arany Gyulainak egyértelműen megfogalmazta azt, hogy a színi pálya kudarcát művészpálya-választási kudarcnak is érzi: „Ha eddigi viszonytagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem sohasem lesz *nagy ember*: [...]”.<sup>14</sup> Egy évtizeddel korábban, 1845. december 4-én, Szilágyi Istvánnak<sup>15</sup> írt levelében a nyilvánosságnak szánt önéletrajz feszült sorainál sokkal oldottabban emlegeti máramaroszigeti színészkedését. Mégsem lépett túl egyhamar az eseten, ezt elárulja a Szilágyinak írt sorokban az aggályosan pontos Arany János „vétése”: „ezen képzetek vannak össze gúzsolva elmémben Sziget eszméjével, meg Kisfaludy Ilkája, mellyben, – nem emlékezem már, valljon valami medve – vagy medve kergető szerepet vittem-e.”<sup>16</sup> Kisfaludy Károly *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* című vitézi játékában nincs vadászjelenet vagy erdőhelyszín, így kevésbé valószínű, hogy előadásában Arany akár medvét, akár hajtót játszott volna. Kisfaludy *Stibor vajdájában* az első felvonás első és második jelenete azonban vadonban játszódik (a szereplők éppen vadászatról térnek meg), vadkanról, medvről pedig később is szó esik a dialógusokban. A szereplista végén a némaszereplők „több vendégek és vadász szolgák.”<sup>17</sup> Nehéz elképzelni, hogy kilenc évvel a színészkaland után egy, akkor már irodalommal foglalkozó, arról – korábban éppen Szilágyival együtt – elmélkedő ember, Kisfaludy két ilyen különböző tárgyú és egymástól eltérő helyszíneken játszódó drámáját „véletlenül összekeverte”.<sup>18</sup>

Milbacher Róbert, amikor Arany (a költő által írt, illetve mások által fogalmazott) életrajzainak élettörténetként való értelmezését, azaz az életpálya eseményeinek koncepcionális történetre rendezését elemzi, szintén hivatkozik a színészkaland önéletrajzbeli és magánlevelekbeni említéseinek másféle árnyalataira.

<sup>13</sup> Kardos 1914a: 127–130.

<sup>14</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 559. (Kiemelés az eredetiben.)

<sup>15</sup> Szilágyi István (Nagykálló, 1819. jan. 6.–Máramarosziget, 1897. ápr. 12.): tanár, író, az MTA levelező tagja (1846). A bölcsészeti, jogi és teológiai tanfolyamokat Debrecenben végezte. 1842-ben a nagyszalontai gimnázium rektora volt. 1845-től 1896-ig a máramaroszigeti gimnázium tanára. 1840-ben és 1841-ben *Árpád* című költeményével, illetve *Csák és a királyleány* című elbeszélésével elnyerte a Kisfaludy Társaság pályadíját. 1843-ban az MTA a *Szókötéstan szabályai* című nyelvészeti munkáját jutalmazta. Egyháztörténeti, helytörténeti és pedagógiai munkákat is írt. (Kenyeres 2001.)

<sup>16</sup> Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. december 4. Arany 1975: 22.

<sup>17</sup> Kisfaludy 1843: 86., 87–106. Stibor a 2. jelenetben nem medvét, hanem vadkant ejt ugyan, de a 3. felv. 3. jelenetében az apja halálát Stiboron megbosszulni készülő egyik szereplő, Demeter, azt a lándzsát kapja fel, amelyet a vajda ajándékozott apjának, s amellyel „egy bősziult / Medvét elejtett véle a’ vadászaton.” Kisfaludy 1843: 168.

<sup>18</sup> Kardos Lajos a medve- vagy hajtó szerepet másfajta tévesztésnek tartja és – fenntartásokkal – Eugène Scribe és Xavier Saintine *A medve és a pasa* [L’ours et le Pacha] című, komikumforrásként szerepcserével és állatutánnal élő, egyfelvonásos vígjátékához köti.

„Mint láttuk, az a kijelentés, hogy örökké szégyellte a színészkalandot, nem teljesen igaz, hiszen már az 1850-es életrajzában is említi, illetve Petőfihez írott első levelében ki is hangsúlyozza; vagyis a Toldynak 1857-ben írottak értelmében »mások helyzetemben az efféle kiugrásokat geniesticus gyanánt árulnák, de engem, hogy szójátékkal fejezzem ki magam, nagyon geniroznak« – bizony Petőfinak »geniesticus gyanánt« próbálja elmesélni, hiszen amúgy csak »hétköznapijairól« számolhatna be a lángelkű géniusz előtt: »Hogyan érdekelhetnék önt az én hétköznapijaim? – Nem éppen homályosan futott iskolai pályám derekáról ábrándim színész csoporthoz vezettek, melynek művészete, mint nyakon öntés jeges vízzel akárkit is kiábrándított volna.«<sup>19</sup>

### Debrecentől Debrecenig

Arany János 1833 őszén jegyezte be nevét először a Debreceni Református Kollégium *Series Studiosorum*-ába, hallgatói névsorába. Az első bölcsészeti évfolyamra iratkozott be.<sup>20</sup> Önéletrajzi levele és a debreceni kollégium *Classificatio Generalis*a szerint 1833. november közepétől február végéig tartó első féléve nem volt sikeres. Tantárgyainak mindegyikéből egyes osztályzatot (alig elégségest) szerzett. Vizsgáit nem tette le.<sup>21</sup> Elkedvetlenedésének és tanulmányi sikertelenségének okaként Gyulainak pusztán a megélhetés gondjait említi. „Debrecenbe alig vittem annyit, hogy a *beöltözés* költségét fedezhessem, hazulról nem vártam, de tudván, hogy szüleim, ha a kis házat fejük felül, s a pár köblös földet *szájokból* el nem adják, nem küldhetnek, nem is kértem. E helyzet iszonyú volt rám nézve. Hány kiussza így a collegiumot? Nekem nem volt erélyem küzdeni.”<sup>22</sup> 1834. március 18-án már tudta, hogy a következő évet praeceptorként Kisújszálláson fogja tölteni.<sup>23</sup> 1835 márciusában érkezett vissza Debrecenbe és iratkozott be újra az első filozófiai osztályba, hogy a második félévet elvégezzék.<sup>24</sup> A Kisújszálláson töltött év alatt tanulmányai folytatásához elegendő pénzt ugyan nem szerzett („szinte sovány erszénnyel visszamenék Debrecenbe”<sup>25</sup>), a kollégiumon kívüli esztendő mégis sikeres volt. A kisújszállási egyháztanács megbecsülte munkáját, ettől önbizalma erőre

<sup>19</sup> Milbacher 2009: 57.

<sup>20</sup> Pap 1912: 179.

<sup>21</sup> Kilián 1982: 30.

<sup>22</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. június 7. Arany 1982: 557. (Kiemelés az eredetiben.)

<sup>23</sup> Kilián 1982: 29–30.

<sup>24</sup> Kilián 1982: 31.

<sup>25</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. június 7. Arany 1982: 557.



kapott, és megnyerte a rektor, Török Pál<sup>26</sup> szellemi támogatását és könyvtárában való kutatás lehetőségét is. Ez utóbbival Arany élt is. Az egyháztanács elismerése, az írásba is foglalt kiváló minősítés és szívélyes ajánlás a debreceni kollégium világában, az előző, kudarcokkal teli tanévhez képest, nagyot lendített helyzetén. „tanításban példás szorgalmatosságú és épületes, erköltsére nézve pedig jámbor és fedhetetlen”-ként<sup>27</sup> jellemzett, a kisújszállási közösségben helyét megeléző Arany János Debrecenbe való visszaérkezése után kivált – ki tudott válni – a kollégiumban tanulók tömegéből. „Professoraim azonnal különösebben figyeltek rám, s őszig a gradus elejére vergődtem”: a bölcsészeti évfolyam tanulmányi eredmény szerinti rangsorában a jelesek között a hatodik helyre küzdötte fel magát.<sup>28</sup> Augusztusban vizsgázott, és 1835 novemberében beiratkozott a második évfolyamra.<sup>29</sup> 1836. február 17-én gondosan kikérve bizonyítványát,<sup>30</sup> otthagyta a kollégiumot és jelentkezett a debreceni szintársulatra.

Döntésének indokai közül önéletrajzában kizárja az anyagi kényszert,<sup>31</sup> azt, amit 1834–35-ös praeceptorkodásának okaként hangsúlyozott. A Kisújszállásról hozott méltatásnak ugyanis nemcsak professzorai figyelmét köszönhette, hanem Erdélyi Józsefnek, a kollégium Szentírás-magyarázat tanárának bizalmát is, aki leánya mellé tanítónak, e munkájáért fizetségként kosztosnak fogadta, így Aranyt elsősorban nem a megélhetés gondoljai ösztönözték arra, hogy „komédiássá legyen”.<sup>32</sup> Egészen más késztetéseknek engedett.

Önéletrajzi levelében az ismeretek megszerzésének kétféle útját futtatja párhuzamosan, az iskolarendszeren belüli ismeretszerzést és az e melletti, rendszeres önképzést.

Az iskolai képzés és az ennek során elsajátítható ismeretek utat nyithattak akár az oktatói, akár a lelkészi, akár valamely jogi végzettséget követelő pálya felé. Arany szerint apja, a református Arany György földműves – olvasgató, „diákos” ember – papot nevelt volna fiából.<sup>33</sup> Gyöngyösy László szerint az I. Rákóczi György adományozta nemes-

<sup>26</sup> Török Pál (Alsóvárad, 1808. jún. 29. – Bp., 1883. okt. 7.): református püspök. A teológiát Debrecenben végezte. 1832-ben rektor Kisújszálláson, 1839-től lelkész Pesten. Ő alapította a pesti református teológiai intézetet 1855-ben. (Kenyeres 2001.)

<sup>27</sup> Kisújszállás főbírája Arany Jánosnak, Kisújszállás, 1835. április 2. Arany 1975: 8.

<sup>28</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557. A „gradus” pontos meghatározása: Kardos 1914: 31. és Arany János Toldy Ferencnek, Nagykőrös, 1857. augusztus 11. 1957. Arany 2004: 95.

<sup>29</sup> Kilián 1982: 31–32.

<sup>30</sup> Barcsa 1905: 366.

<sup>31</sup> „végre 1836. februárban önként, minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül odahagytam a collegiumot soha vissza nem térendő.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557. (Kiemelés az eredetiben.)

<sup>32</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557. Erdélyi József (Vál, 1795. jan. – Debrecen, 1863. ápr. 11.) 1850-ig tanított a Szentírás-magyarázat tanszéken. Kocsis 1988: 209.

<sup>33</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 555. és 558.

séget 1778 óta visszaperelni nem tudó Arany-család által elvárt foglalkozás az ügyvédi pálya volt. Arany János Szalontára való visszatérése után – ahogy Szilágyi Márton megjegyezte – számolt a családi gazdaság továbbvitelével is, ez volt tehát a családi és életkörülményekből következő harmadik lehetséges változat.<sup>34</sup>

A másik út, a szenvedélyes önképzés, amely az ismeretek megszerzésének más módjára és másfajta, önálló rendszerezésére szoktatta elméjét, gyermekkorában kiemelte szalontai kortársai közül. Az önművelés folytatódott debreceni tanulmányai és kisújszállási segédtanítóskodása alatt is, irányát saját érdeklődésén túl néha megszabta egy-egy mentor, beszélgetőtárs vagy vitapartner: gyermekkorában édesapja, Arany György és Kovács Pál szalontai co-rector, Kisújszálláson Török Pál, az 1840-es évek elején, Szalontán Szilágyi István.

Amikor Arany 1855-ben megalkotta élettörténetét, az iskolai képzés és önképzés egymás mellett futtatott eseményeiből kifejezetten az utóbbit hangsúlyozta, „magántanítóit” és az önművelés magányos pillanatait. Kisújszálláson Vergilius *Aeneis*ének fordításával, Debrecenben Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzainak* átültetésével próbálkozott,<sup>35</sup> ezek a gyakorlatok a tanórákon és az azokon kívül megszerzett tudás próbakövei voltak, amelyek felváltották a Szalonta környékén ismert „kis poéta”<sup>36</sup> költészeti produkcióit.

Nincs nyoma annak, hogy Arany élt volna a debreceni kollégiumi közösség kínálta, oktatáson kívüli művelődési vagy megmutatkozási lehetőségekkel. A Péczely József professzor szerkesztette *Lantban*, a „debreczeni r. collegium nevéndékei által írt némely versek gyűjteményé”-ben, nem is lehetett. Az első három kötet (1832, 1833, 1834) szerkesztése idején még nem volt Debrecenben, az 1835-ben megjelent kötet szervezése alatt éppen Kisújszálláson élt.<sup>37</sup> Nem csatlakozott a kollégiumi diákságnak az 1832–33-as

<sup>34</sup> Gyöngyösy 1901: 68.; Szilágyi 2015: 91. Arany János és Ferenc 1634-ben kapott nemességet I. Rákóczi Györgytől, armalisták voltak. Az armális státusz 1745-től végleg megszűnt, amikor Bihar vármegye az erdélyi fejedelmektől nyert adományokat érvénytelenítette. Az Arany család, illetve a szalontai hajdúk pereskedését az Arany-monográfiák részletesen tárgyalják: Voinovich 1929–1938: I, 5–11; Gyöngyösy 1901: 3–15.

<sup>35</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557 és 560.

<sup>36</sup> „Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai *kis* világ s a környék már akkor úgy ismert, mint *afféle poétát* s ez nem kevésbé hízelt hiúságnak. (*Tisza* még nem régiben is felhozta, ő is, mint tractualis gondnok, emlékezvén rám, hogy milly hires *kis poéta* voltam.)” Arany 1982: 556. (Kiemelések az eredetiben.) Bernáth Árpád az első debreceni év kudarcát a korai szalontai költői sikeresség és a Debrecenben megismert új irodalomhoz való hasonulni, alkalmazkodni nem tudás elbizonytalanító és kiábrándító élményével magyarázza. Bernáth 1999: 474–475.

<sup>37</sup> Az 1834. évi *Lant* 1833 novemberében kapott nyomtatási engedélyt: „Admittitur ad Typum. / Debreczini die 23 Nov. 1833. / Josephus Komjáthi, / Rev. Libr. Reg. Péczely (kiad.) 1834: 2. Az 1835-ben kiadott *Lant* nyomtatását 1834. dec. 7-én engedélyezte a cenzor: „Admittitur ad Typum. / Debreczini die 7 Decemb. 1834. / Josephus Komjáthi, / Rev. Libr. Reg. Péczely (kiad.) 1835: 2.

tanévben alakult olvasótársaságához sem. Igaz, hogy a könyveket vásárló és olvasmányai-król eszmét cserélő ifjakkal a társaság működését hivatalos formába öntő szabályzatát a Debreceni Református Kollégium főkurátora 1834 decemberében elutasította, így tehát, amikor működtek, inkább baráti magántársaságként, nem pedig nyilvános egyesületként vagy önképzőkörként működtek. Ezen túl pedig a tagsághoz (az olvasnivaló, a könyvtár gyarapításához) valószínűleg némi befektetés, pénzbeli hozzájárulás is szükségeltetett. Vele ellentétben a vállalkozó szellemű Szilágyi István tagja lett az 1839-ben, az olvasótársaság utódként alakult Működő Egyesületnek.<sup>38</sup>

Kívül maradván a debreceni diákság formálódó irodalmi és művelődési közösségein és lehetőségein (vagy magát elhatárolva tőlük), Arany János, amikor jövendő, „kalandos életpályát”<sup>39</sup> képzelte el magának, ismét csak maga kitalálta tevékenykedésre és próbálkozásokra volt utalva. „únni kezdém az iskolai egyhanguságot, hosszallani a pályát, majd szobrász vágytam lenni, a nélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá: [...]”<sup>40</sup> A debreceni évekről költői emlékezőként valló *Bolond Istók*ban négy olyan alkotói hivatást említ, amelyekben az érvényesülés lehetőségét látta: a képzőművészetet (szobrászatot és festészetet), a zenét és a színjátszást.<sup>41</sup> A számbavételben a szövegalkotás művészete nem szerepel. Annak ellenére sem, hogy az önéletrajzban és a *Bolond Istók* más helyén a versolvasás elbűvölő, a gyermek- és ifjú éveket meghatározó élményként, a versköltés vonzó szerepként jelenik meg.<sup>42</sup> A szobrászat precedense, „Vitéz fanyar mellképe”<sup>43</sup> (Ferenczy István Csokonai-mellszobra), ott állt a Református Kollégiumban, festészet vagy a grafika terén azonban nem példálózik efféle hatással.<sup>44</sup> Míg a debreceni időszakról szóló vallomásokban a képzőművészet elképzelt, de megvalósítható

<sup>38</sup> Bodolay 1963: 204–206 és 262.

<sup>39</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557.

<sup>40</sup> Uo.

<sup>41</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 53–60. Arany 1952: 180–182.

<sup>42</sup> „A bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is, stb. s még a grammaticai osztályba alig érve már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv, főleg a versirő – meg is próbáltam a rímelést, melynek tárgyát iskolai, játszasközbeni kalandok képezték.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 556. „Legjobban a versköltőket szerette; / Ünnepe volt, ha effélét kapott:” Arany János: *Bolond Istók*. II, 35. Arany 1952: 175. A *Bolond Istók*ban a versírás nem itt, hanem az első debreceni élmények között szerepel: „Nem volt erős feji: kategóriák / Szerint sehogysem járt bolond esze; / A logikában nincs gyöngébb diák, / Major- s minorban ő nyakig vesze, / Vagy az okot nem lelte, vagy fiát; / Kivéve, mint pók, ha mit éreze: / Mert (amin elbámulna Kant, Spinoza) / Észtszerűbb volt verse, mint a próza. / (Tudnillik azt is irt; hogyne? stultis, / Pictoribus... s mi még a harmadik?) –” Arany János: *Bolond Istók*. II, 27–28. Arany 1952: 173–174.

<sup>43</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 53. Arany 1952: 180. (Kiemelések az eredetiben.)

<sup>44</sup> Voinovich Géza említi id. Markó Károly (1793–1860) országszerte ekkortájt felröppenő hírnevét és azt is, hogy a debreceni diákok közül sokan értettek a rajzhoz és a rézmetszéshez. Voinovich 1929–1938: I, 40.

életpálya-lehetőségeként jelenik meg, a már Nagyszalontán is gitározni tanulgató Arany a muzsikussal a megálmodott tevékenységek között *igen*, a lehetséges utak között azonban *nem* számolt.<sup>45</sup>

A *Bolond Istók* azt látatja, amit Arany Nagyszalontán, Kisújszálláson, Debrecenben foglalkozásszerű zenélésként látott: a muzsikus cigányok bandáit.<sup>46</sup> Az egyházzenei pályát, a kántorságot – művészpályaként – nem említi, valószínűleg nem érdekelte vagy nem tartotta alkotói tevékenységnek. Hivatásos zenészekkel a színház körül sem találkozhatott, kevés színtársulat járt saját zenekarral, az 1833 és 1836 között Debrecenben játszó sem. Az előadásokon és a szünetekben gyakran cigányzenekarok zenéltek, vagy a zenés darabok énekszámait, zenés/zenei betéteit a hangszeren (zongorán, gitáron) is játszani tudó színészek kísérték.<sup>47</sup> Néha katonazenekar, illetve a debreceni műkedvelők zenekara segítette az előadást.<sup>48</sup> Az, amit Arany a korszak zenei életéből ezeken kívül megfigyelhetett, az volt a műkedvelés, a „dilettans mód”: a kollégiumi kántus (a diákok kórusa) és a zeneértők, zenét művelők házi muzsikálása vagy alkalmankénti koncertjei.<sup>49</sup> A Debrecenben nem létező szobrászműhelyekkel, festészeti iskolákkal és a kollégiumi kántorképzéssel szemben Arany János így kézzelfogható, azonnal kiaknázható realitásként a színjátszást találta, amely egyszerre kínálta – elvileg megélhetéssel is kecsegtette – az (ön)kifejezés és egy művészeti pályán való elindulás lehetőségét, egyúttal a helyet, intézményt is, azt a keretet, amelyek között mindez elkezdődhetett.

Amikor Arany felvételét kérte a Debrecenben játszó színtársulatba, a színjátszásról és ezen belül a hivatásos színjátszásról csekély tudása lehetett. Színházi élménye Nagyszalontán valószínűleg nem volt, a színháztörténeti kutatás mindeddig nem találta nyomát annak, hogy az 1820–30-as években – bár a magyar színtársulatok az igen közeli Nagyváradon és Aradon is megfordultak – fellépett volna itt színtársulat. Első színházi impresszióit Debrecenben szerezhetette.

<sup>45</sup> Ercsey 1899: 12–13.

<sup>46</sup> „Ezekben ő a mester névre várt. / Zenét már csak *dilettans* módra űze; / Elpöngeté a zongorát, gitárt, / A hangjegyet lassacskán elbetűzte, / Hallása jó volt és ütemre járt, / Lelkében a hangot jól összefűzte; / Még *componált* is (megbocsásson e szó): / De nem készült – cigánynak *ex professo*.” Arany János: *Bolond Istók*. II, 55. Arany 1952: 180. (Kiemelések az eredetiben.)

<sup>47</sup> Gupcsó 1985.

<sup>48</sup> Így például 1833. szeptember 17-én (Balla Károly és Pergő Celesztin társulata) katonazenekar, 1836. április 12-én (Fáncsy Lajos, Éder György, László József, Számfy József és Chiabay Pál társulata), Baranyi Péter jutalom-, egyúttal Rózsavölgyi Márk vendéjátékán műkedvelőkből álló zenekar muzsikált. Gupcsó 1985: 115. és 124.

<sup>49</sup> A Debreceni Református Kollégium kántusát Maróthi György alapította 1739-ben, az énekkar mellé zenekart debreceni professzorsága idején (1825 után) Zákány József szervezett. Tamusné Molnár 2011: 113. Debrecenben 1838-ban merült fel egy világi zeneegyesület megteremtésének gondolata, ez azonban csak 1841-ben valósult meg. Gupcsó 1985: 113–114. A debreceni műkedvelők 1835. december 15-én tartották első nyilvános hangversenyüket: Debreczeni hangverseny [...] 1835: 828.

Az, hogy találkozott-e már 1833 előtt drámaszövegekkel, valójában nem tudható. A debreceni kollégium Arany által hallgatott tananyagában nem szerepeltek olvasmányként drámák, a görög, latin, német és francia nyelvet sem színjátékszövegeken tanulmányozták.<sup>50</sup> Azok között a művek között, amelyeknek előszámlálását önéletrajzában 1836-ig Arany János fontosnak tartotta, nincsenek drámai művek. A szalontai, kisújszállási és debreceni, rendkívül vegyes, általa is esetlegesként jellemzett olvasmányözönben egyetlen színműszerző bukkan fel, Dugonics András – regényeivel. Pedig színművei az 1790-es évek óta nyomtatásban is hozzáférhetőek voltak.<sup>51</sup> Lehet, hogy ezek nem keveredtek a Szalonta környékén fellelhető nyomtatványok közé, lehet, hogy Arany nem tartotta felsorolásukat lényegesnek, esetleg csak Dugonics névére emlékezett, s több mint harminc év távolából csak prózáját kötötte hozzá. Ha látott, olvasott is ekkoriban drámaszövegeket, az élettörténet szempontjából említésüket nem tartotta fontosnak. Drámákat, drámaírókat először a Szalontára való visszatérése utáni, 1836 és 1840 közötti évek történetében említ: Shakespeare-t (német átdolgozásban), Molière-t és Crébillont.<sup>52</sup> A színművekkel való találkozás említésének feltűnő hiánya ellenére a *Bolond Istók*ban Arany egy, a színjáték iránt érdeklődő, az olvasott szövegeket fantáziájával megjelenítő fiatalembert formált. Bolond Istók első, a színjátszás felé tett magányos lépései képzeletbeli „dramatizálások”.

Különben is, mit olvasó dühében  
Nyomtatva egyszer-másszor megkapott,  
Mind olvasá – nem, *eljátszotta* épen,  
Úgy képzeletben, a szindarabot;  
Hős volt, király, nő, agg, váltott személyben,  
És mindenikre más jelmezt szabott;  
Rossz volt darabja, fércmű, slendrián:  
De hát törődik *gyermek*, ló hián?

Ez naptól fogva vesszőparipája  
Csak a színészet: mind szaval, danol,  
A hősi állást tükörben csinálja,  
Ha ily butorhoz férhet valahol;<sup>53</sup>

<sup>50</sup> A Debreceni Református Kollégium Arany által látogatott évfolyamainak tananyaga: Pap 1912: 3–8.

<sup>51</sup> Dugonics gyűjteményes kötete a következő (német színművekből magyarosított) műveket tartalmazta: *Toldi Miklós*, *Etelka Karjelben*, *Bátori Mária*, *Kun László* (Dugonics 1794–1795), illetve Endrődy János dramatizálása, *Az arany peretzek* is olvasható volt (Endrődy 1792).

<sup>52</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. június 7. Arany 1982: 559–560.

<sup>53</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 59–60. Arany 1952: 181–182. (Kiemelések az eredetiben.)

Arany a színészet iránti érdeklődés éledéséről igazán pontosan fogalmazott: akkor, „ez naptól” vált a színjátszás „dicső, mindég szerette pályává”,<sup>54</sup> művészpálya-lehetőséggé, az érdekfeszítő dramaturgiai játékot akkor váltotta fel a színészi gesztusok próbálgatása, amikor a színésszé válásra környezetében példát látott: néhány kollégiumi társa a Debrecenben játszó színtársulathoz menekült.<sup>55</sup> Egyiküket, a későbbi színész-színigazgató-drámaíró, Hegedűs Lajost, önéletrajzában nevesíti is.<sup>56</sup>

1833 szeptemberétől 1836. február közepéig Arany három színtársulat előadásait láthatta. 1833. július 23. és 1834. február 16. között Balla Károly társulata,<sup>57</sup> 1935. április 20. és június 14. között Újfalusy Sándor „kisdéd ugyan de igyekező ’s rendtartó” társasága,<sup>58</sup> 1835. augusztus 1-jétől pedig a Fánccsy Lajos, László József, Éder György, Chiabay Pál és Szádky József<sup>59</sup> alkotta ötös konzorcium színészei játszottak Debrecenben. Ez, a legutolsó, lett az, amelyhez csatlakozott.

### Egy jó színésztársaság epizodistája

Debrecen új színháztermébe – Nánássy Gábor debreceni szenátor, ügyvéd, földbirtokos, kereskedő és malombérlő Harmincados közben lévő telkén, saját költségén játékszínre átalakított magtárába<sup>60</sup> – az első játszási engedélyért 1836. május elején Éder György jelentkezett.<sup>61</sup> Éder 1828-tól működött színigazgatóként, ritkán vezetett egyedül társulatot, a Debrecenbe szülő játékgengedélyt most sem csak a saját nevében kérte. „Én most a’ Debreczenbe megalapítandó társaságnak részvényes igazgatótagja ’s egyszersmint Regisseurje lévén mindent elkövetendek, hogy debreczeni játékszínünket eredetiség

<sup>54</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 58. Arany 1952: 181.

<sup>55</sup> „Történt, hogy ekkortájtban egynehány / Kortársa, némi bűnös »alkalomból« / (Már nem tudom, bor volt-e vagy leány) / Megugrott a tisztes kollégiumból. / S mivel Dunában ott nagy a hiány / Meg, ifju ember nem is arra gondol, / Sejtven a bakkancsot mégis nehéznek: / Ég-föld dacára – felcsapott színésznek.” Arany János: *Bolond Istók*. II, 57. Arany 1952: 181.

<sup>56</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 558. Hegedűs Lajos (Kisújszállás, 1818. április 18. – Pest, 1860. július 18.) 1836-tól 15 évig vidéki színtársulatokban játszott, közben 1844–45-ben a tapasztalt társulatvezető, Komlóssy Ferenc Dániel társigazgatója volt, Győrben. Először 1851-től 1853-ig volt a Nemzeti Színház tagja, majd 1858–59-ben ismét itt játszott. Színművei az 1850-es években igen népszerűek voltak, *A hazatérteket* (1851) és a *Bíbor és gyász* (1856) a vidéki színtársulatok még az 1880-as években is szívesen játszották. Székely 1994: 294.

<sup>57</sup> Botos 1834; Kerényi 2000: 347.

<sup>58</sup> Kerényi 2000: 609 és 667.

<sup>59</sup> OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836 és Kerényi 2000: 700.

<sup>60</sup> Nánássy Gáborról: Bényei 1991: 79. Az Nánássy-színházban 1865-ig játszottak.

<sup>61</sup> Kerényi 2000: 667. (1378. sz.), 620. és 651. Éder György (1788–?) színész, színigazgató, fordító. 1808-ban Debrecenben lett színész. 1818–1820 között a székesfehérvári társulat színésze és művészeti vezetője. Székely 1994: 178.

bélyegezze” – írta március 9-én Fáncsy Lajos, a konzorcium másik tagja Fáy Andrásnak.<sup>62</sup> Június 7-i levelében részvényes társait is megnevezte. „Éder György, Chiabay Pál, László József, és én ön hasznunkra vagy kárunkra fel is vállalánk és tehetségünk szerint egy kis pénzalapot gördítvén össze már nem csak Ruhatárt, könyvtárt szereztünk, hanem a’ színészeket már most a’ nyáron is fixe fizetjük, hogy Augusztus’ első napján megnyitandók a’ debreczeni színházat, a’ közönség részvételét tett előkészületeink sikerével inkább megnyerhessük”.<sup>63</sup>

A debreceni színházat kibérlő vezértagok közül Éder, László<sup>64</sup> és Chiabay<sup>65</sup> már igazgattak együtt, 1833 tavaszától 1834 tavaszáig. Konzorciumukat családi kötelek is összefűzték, Éder két lánya közül Antónia Chiabay Pál, Terézia László József felesége volt. A társulatot a tágabb Éder család képességeire és tudására alapozták. Antónia – az 1830-as évek szoprán ígérete, Déryné vetélytársa – volt a primadonna, Terézia és a legfiatalabb Éder-lány, Alojzia naiva szerepeket játszott (az utóbbi mezzoszoprán énekesnő is volt).<sup>66</sup> László József vitte a drámai hős és fiatal szerelmes figurákat. Éder György apaszerepeket játszott, Chiabay pedig a komikus, illetve jellem szerepektől az epizódokig, szinte mindent felvállalt.

<sup>62</sup> Fáncsy Lajos Fáy Andrásnak, Kassa 1835. március 9. OSZK Kt. Levelestár. A szintársulati konzorcium a 19. század első felében az egyik vállalkozói színház-működtetési forma volt. A konzorciumok vezértagjai, a „részvényesek”, a jövedelemből osztalékot kaptak – ha kaptak – a társulat (magánszereplők és műszaki személyzet) fixumra, előre kialakított bérre szerződött.

<sup>63</sup> Fáncsy Lajos Fáy Andrásnak, Nagyvárád, 1835. június 7. OSZK Kt, Levelestár.

<sup>64</sup> László József (Fugyivásárhely, 1808. május 3. előtt – Kolozsvár, 1878. május 10.) iskoláit Kolozsvárott végezte, ott kezdte pályáját is, 1827-ben. 1828–29-ben egy évig a királyi táblánál dolgozott. Első sikerei Miskolchoz, Kassához, Debrecenhez, Nagyvárádhoz fűződtek. A budai Várszínházban már 1834-ben vendégként fellépett. 1837-től a Pesti Magyar, illetve a Nemzeti Színház művésze. 1858-ban visszavonult. 1858–59-ben Kolozsvárott lépett fel, majd művészeti tanácsadó, drámaíró, 1871–74-ben igazgatósági tag lett. Pesten húsz éven át a francia társadalmi színművek és vígjátékok bonvivánjait játszotta. Alakításait virtuóz mozgás- és beszédtechnika jellemezte. Székely 1994: 445.

<sup>65</sup> Chiabay Pál; Csabay, Kubay (?) (1804 – Debrecen, 1865. február 27.) színész, színigazgató, 1825-ben lépett színi pályára. 1828–29-ben Kolozsvárott, 1829–1833 között Kassán játszott, majd 1833-tól haláláig elsősorban színigazgatóként működött. Székely 1994: 430.

<sup>66</sup> Éder Antónia (Kolozsvár, 1811. január – Debrecen, 1838. május 19) a kolozsvári zeneegyesület iskolájában tanult énekelni, 1823-tól lépett föl, prózai naiva-, majd szopránszerepekben. Apja és férje társulataiban játszott, illetve velük együtt szerződött. 1835 tavaszán, amikor a Pest vármegye támogatta, a budai Várszínházban játszó társulat énekes társasággá való kiegészítése felmerült, Pestre szerződött. Székely 1994: 430–431.; OSZK SZT irattár, Várszínházi iratok, Theatralis deputatio ülése, 1835. április 14. Éder Terézia (Debrecen, 1812. október 10. – Miskolc, 1833. december 25.) <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XCTY-RP5> és Schöpflin 1929–32: 92. Éder Alojzia; Lujza (Debrecen, 1815. február 7. vagy 1816. december 17. – ?) Pályafutását 1828-ban kezdte. 1837-ig az Éder György vezette társulatok tagja, 1837–1850 között a Nemzeti Színház másodénekesnője volt. Székely 1994: 178.; Schöpflin 1929–32: I, 386.; <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XCTY-FD5> vagy <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XCTY-XDJ>. (A letöltések ideje: 2016. július 26.)



Az újabb konzorcium szervezésekor Éderék (Éder György, Chiabay, Chiabayné és Éder Alojzia) Kolozsváron voltak,<sup>67</sup> az időközben megözvegyült László József, Fáncsy Lajos és Számfy József pedig Kassán.<sup>68</sup> Fáncsy<sup>69</sup> és Számfy József,<sup>70</sup> nem tudni hogyan és miért – talán szükség volt még pénzre, esetleg jelmezekre vagy színjátékszövegekre –, valószínűleg László révén csatlakozott a vállalkozáshoz. A Debrecenbe készülő társulat május közepétől Nagyváradon játszott.<sup>71</sup>

Az Éder-társulat a korabeli tudósítás szerint tizenhat tagot számlált.<sup>72</sup> Az előző években mindegyikük jelentősebb társulatok tagja volt, olyanoké, melyek az ország nagyobb városaiban, az 1820–30-as évek színházi központjai játszottak: Miskolcon, Kassán, Pécsen, Debrecenben, Kolozsváron, Szegeden, Győrben, Székesfehérváron. Az alapszerepköröket már a tizenhat színész is teljesen lefedte, legtöbbjük saját, az előző években is vitt feladatkörébe került. Mivel nemcsak a szerepkör volt azonos, hanem az előadott színművek egy része is egybevágtott az országgszerte játszott műsorral, ez nemcsak a minden este mást kínáló, széles repertoárt támogatta, hanem átsegítette a színészeket a szereptanulás gondjain: az eljátszandó figurák egy részét ismerték, a szöveget – elméletileg – tudták.

A társulatnak két drámai hőse is volt: Baranyi Péter és Fáncsy Lajos. Baranyi volt Homodei Victor Hugo *Angelo* című romantikus tragédiájában, Altoum, kínai császár a *Turandot*-ban, Claudius a *Hamlet*-ben. Fáncsy Hamletet, Angelo, páduai despotát és a *Turandot* Kalafhercegét játszotta. Mindketten felléptek *A neslei torony* Buridanjaként.

<sup>67</sup> OSZK SZT színlapgyűjtemény, Kolozsvár (fotó), 1835.

<sup>68</sup> OSZK SZT színlapgyűjtemény, Kassa, 1835.

<sup>69</sup> Fáncsy Lajos (Pécs, 1809. augusztus 25. – Pest, 1854. december 22.): színész, rendező, fordító. 1828-ban lett egyetemi hallgatóból színész. Már kezdő színészként nagyobb társulatokban játszott: 1931-ben és 1833-ban Miskolcon és a Dunántúli Színjátszó Társaságban, 1833–34-ben és 1836–37-ben a budai Várszínházban, 1835-ben Kassán. 1837-ben a Pesti Magyar Színház tagja. Rendezéssel már vándorszínészként foglalkozott, 1838-ban Pesten rendező, majd főrendező. 1845-től vett részt a Nemzeti Színház adminisztratív vezetésében (igazgatósági ügyvivő, gazdasági főellenőr). 1843–1852 között tagja volt a színház drámaírói bizottságának. Pályája kezdetén szerelmes és hősi szerepeket, a Nemzeti Színházban intrikusokat játszott. A vándorszínészet könnyen kiismerhető cselszövői helyett, bravúros beszéd- és mozgáskultúrával, romantikus szenvedélyembereket formált. Pályáját fellépéseinek összegyűjtött színlapjaival következetesen dokumentálta. Székely 1994: 200.

<sup>70</sup> Számfy József (? , 1798 – Debrecen, 1886. június 3.) 1821-ben lett színész. Pályáját vidéki színpadokon töltötte. 1828-ban, 1830–31-ben, 1834–35-ben Kassán, 1829-ben Kolozsváron (Éder Györggyel), 1833-ban a Dunántúli Színjátszó Társaságnál játszott. 1841-ben fellépett a Nemzeti Színházban, amelynek 1843–1848 között tagja is volt. Szívesen vállalt énekes szerepeket is. 1834-től többször volt színigazgató, általában társigazgatóként. 1849 után mutatványosként járta az országot. Utolsó évtizedeiben Debrecenben élt mint a kaszinó gondnoka. Székely 1994: 720–721; Schöpflin 1929–1932: IV, 165.

<sup>71</sup> OSZK SZT színlapgyűjtemény, Nagyvárad, 1835.

<sup>72</sup> Kerényi 2000: 700. A névsorban szereplő, 5 éves Szabó-Számfy Amáliát és a színlapokon gyerekszerepekben felbukkanó Chiabay Bertát nem számítottuk.



A drámai hős szerepkörből Baranyi az idősebb alakok felé húzott, Fáncsy a hősszerelmeket kedvelte.<sup>73</sup> László József játszotta a tragédiák vagy vígjátékok fiatal szerelmeseit: Juranics Lőrincet Theodor Körner *Zrínyijében*, Világosvári Károlyt a *Világ divatjában* és Rajnáldot, Stibor fiát a *Stibor vajdában*.<sup>74</sup> Chiabay Pál a társulat komikusa és jellemszínésze volt, az apaszínész (drámai és vígjátéki egyaránt) és intrikus pedig Éder György.<sup>75</sup> A társulat két drámai hősnőt (Éder Antónia, egyben énekes primadonna is és Parázsó Jánosné Nádudvary Krisztina<sup>76</sup>), egy naivát (Éder Alojzia), valamint egy anyaszínésznőt/komikát (Udvarhelyi Miklósné Juhász Julianna<sup>77</sup>) foglalkoztatott: Az orléans-i szűzben Parázsóné játszotta Johannát, Chiabayné Margot-t, Johanna húgát, az *Angelóban* azonban a hősnő (a színésznő Thisbe) Éder Antónia volt, a szende (a páduai despota neje, Bragadini Katalin) Nádudvary Krisztina.<sup>78</sup>

A társulat a női szerepkörök „csúcán” nagyon erős volt, alatta ellenben vékony: Gosztonyi Viktória egyedül jött s ment a színpadon komorna-, udvarhölgy-, divatárusnő-, hallgatóbizalmas- és pergő nyelvű szomszédasszonyként.<sup>79</sup> Néha Éder Alojzia segített

<sup>73</sup> Victor Hugo: *Angelo, Padua' zsarnoka: regényes szomorújáték 3 felv.* Ford. Csató Pál. 1835. február 6., 1836. május 1.; Carlo Gozzi–Friedrich Schiller: *Turandot: tragi-comoedia.* Ford. Kovacsóczy Mihály. 1836. április 17.; William Shakespeare–Friedrich Ludwig Schröder: *Hamlet: szomorújáték 5 felv.* 1835. november 14.; Alexandre Dumas, id.: *A neslei torony: szomorújáték 5 felv.* Ford. Csató Pál, 1836. január 4. (Baranyi Péter), 1836. április 23. (Fáncsy Lajos) (OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.)

<sup>74</sup> Carl Theodor Körner: *Zrínyi, vagy: Szigetvár ostroma: hősi szomorújáték 5 felv.* 1835. december 12.; Carl Töpfer: *Világ' divatja: vígjáték 4 felv.* Ford. Komlóssy Ferenc, 1835. november 23., 1836. április 11.; Kisfaludy Károly: *Stibor vajda: szomorújáték 4 felv.* 1835. szeptember 19. (OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.)

<sup>75</sup> Chiabay játszotta Trufaldint, a heréltek felvigyázóját a *Turandotban* (Carlo Gozzi–Friedrich Schiller: *Turandot: tragi-comoedia.* Ford. Kovacsóczy Mihály. 1836. április 17.), Beczkót, az udvari bolondot a *Stibor vajdában* (Kisfaludy Károly, 1836. szeptember 19.), Guildensternt a *Hamletben* (William Shakespeare–Friedrich Ludwig Schröder: *Hamlet: szomorújáték 5 felv.* 1835. november 14.). Éder György néhány szerepe: Lombai (Kisfaludy Károly: *Csalódások: vígjáték 3 felv.* 1835. október 18.), Oldenholm [Polonius] (William Shakespeare–Friedrich Ludwig Schröder: *Hamlet: szomorújáték 5 felv.* 1835. november 14.), Pantalon, kancellár (Carlo Gozzi–Friedrich Schiller: *Turandot: tragi-comoedia.* Ford. Kovacsóczy Mihály. 1836. április 17.) (OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.)

<sup>76</sup> Nádudvary Krisztina; Parázsó Jánosné (Váradolaszi, 1813. május 1. – Pest, 1838. február 24.) 1829-ben Keszy József társulatánál lett vándorszínész. Az 1834–35-ös évadban a budai Várszínházban játszott, 1835-ben Pályi Elek társulatánál Pécsen és Székesfehérváron. Székely 1994: 594. és Horváth 1835: 9.

<sup>77</sup> Juhász Julianna; Udvarhelyi Miklósné (?–?) pályáját 1811-ben Debrecenben kezdte, 1821–1827 között Kolozsvárott játszott. Később is rangos vándortársulatok tagja; Kolozsvár, Kassa, Székesfehérvár és Debrecen voltak pályájának legfontosabb állomásai. Székely 1994: 821.

<sup>78</sup> Friedrich Schiller: *Az Orléans-i szűz: dráma.* Ford. Komlóssy Ferenc. 1835. december 5.; Victor Hugo: *Angelo, Padua' zsarnoka: regényes szomorújáték 3 felv.* Ford. Csató Pál. 1835. február 6., 1836. május 1.

<sup>79</sup> Gosztonyi Viktória (?–?) 1828-tól szerepelt erdélyi társulatokban. 1831-ben és 1835-ben a kolozsvári társulat tagja volt, itt mellékszerepeket játszott. Gillyén 1829: 14.; OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1831, 1835.

ebben. Férfiszínész ellenben sok volt: heten álltak készen, hogy a mellékalakokban vagy jellem szerepekben színpadra lépjenek: Cseley Pál (egyben táncos és táncmester is), Hubay Emánuel, Kiss János (számtalan színmű fordítója), Száky József, Török Antal, Zsivora József, Parázsó János.<sup>80</sup>

A társulat a szerepkörrendszer felső és középső szintjein nem változott, az alsó, az epizodisták és némaszereplők szintjén azonban rendkívül nyitott volt. 1836. május végéig a felsoroltak mellett még tizenkét férfiszínész fordult meg a társulatban vagy volt mindvégig tagja: Hegedűs Lajos, Varga Károly (egyben a társulat díszletfestője is), Szikszay (Réthy) Mihály, ifjabb Török, Nagy, Elek, Péteri, Zalai, Dávidházy, Szabó és Arany János,<sup>81</sup> olyanok, akik nevesített mellékalakként vagy csak kerti széként, éji őrként, parasztként, pincérként tűntek fel a színpadon. Alakításaikról csak elvétve emlékeznek meg a kritikák, pályájuk alig-alig követhető. Ebben a társulatban ritkán kerülhetett sor szerepösszevonásokra (ha igen, az nem szerkezeti hiányosságok miatt történt), és a szereplőlisták végén felsorolt „polgárookra, katonákra, parasztokra” is akadt ember.

Arany János a debreceni évad megkezdése után hat és fél hónappal ehhez, a kritikák alapján az egyéni alakításokat és az előadások összehangoltságát tekintve egyaránt erős,

<sup>80</sup> Kiss János; Iván (Röjtök, 1807 – Pest, 1841. február 26.): színész, sűgő, fordító. 1831-ben a Dunántúli Színjátszó Társaság, 1833–34-ben budai Várszínház sűgője. 1837-ig több jelesebb vándortársulatban játszott mellékalakokat, például Pály Eleknél Székesfehérváron és Pécsen. 1838-ban a Regélő-Honművész segédszervezője és kritikusa. 23 színműfordítása maradt fenn. Székely 1994: 387.; Horváth 1835: 7.; Török Antal (?–?) 1829-ben és 1833-ban Éder György társulataiban játszott. Harmath 1829: 4.; Zsivora József (?–?): énekes színész. 1837-ben tűnt fel éppen Éderék debreceni társulatánál. 1838–1843-ban és 1851–57-ben a Pesti Magyar, illetve a Nemzeti Színház kórustagja és segédszínésze volt. Közben ismét vándorszínész, többek között Latabár Endre együttesének tagja. Székely 1994: 387. és OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1835, 1836; Parázsó János (?–?) 1833-ban Kilényi Dávid, 1834-ben Pály Elek társulatának tagja volt, mellékfigurákat alakított. Horváth 1835: 7.; Cseley Pál (?–?) 1834-ben Éder György társulatának tagja, Debrecenbe érkezése után tánciskolát nyitott. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Eger, 1834 és Gupcsó 1985: 123. Hubay Emánuel (?–?) 1828-tól szerepelt erdélyi társulatokban. 1831-ben és 1835-ben a kolozsvári társulat tagja volt, itt mellékszerepeket játszott. Gillyén 1829: 14.; OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1831, 1835.

<sup>81</sup> Réthy Mihály; Szikszay (Debrecen, 1810. június 21. – Bp., 1875. május 29.) katonának, majd papnak készült, végül Debrecenben 1834-ben színésznek állt. Játszott Kassán (1837) és Miskolcon (1838) is. 1840-ben a Pesti Magyar Színházban jelentkezett kardalosnak és ügyelőnek, e két munkakörben 1843-ig működött, míg egy véletlen folytán fel nem tűnt Nagy Ignác *Tisztújításában* Arany Mihály szerepében. Kiváló parasztszínész volt. Az 1870-es évek elején Tóth Ede Réthy alakításainak hatására írta *A falu rossza* Gonosz Pistáját. Egy év híján haláláig a Nemzeti Színház tagja maradt. Székely 1994: 648. Varga Károly (?–?) 1832-ben Miskolcon játszott, 1833–34-ben az Éder–László–Csabay-féle konzorcium színésze volt. Csokonai Vitéz 1832: 12.; Botos é. n.; OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836. A társulat többi epizodistáját nem sikerült azonosítani.

jól szervezett társulatba érkezett. Első szerepét március 3-án játszotta, Ernst Raupach *Ördög Robert* című regényes színjátékában a Tanácsnok szerepét alakította.<sup>82</sup>

Arany a *Bolond Istók*ban lenyűgöző pontossággal idézi fel a debreceni társulat – tulajdonképpen a korabeli színtársulatok – munkáját, működését és szervezetét és azt a *szakmai* közeget, amelyben létezett.<sup>83</sup> Először is a társulat viszonylagos nyitottságát. A debreceni társulat epizodistái egy részének nemcsak a teljes nevét, de pályáját sem sikerült kideríteni. Az 1830-as évtized színházi zsebkönyveiben nevükkel nem találkozunk. Éderék sűgője nem szerkesztett zsebkönyvet, az évad végén saját hasznára árusított, legalább a névsort és a lejátszott műsort tartalmazó kiadványt (vagy ha igen, még nem került elő, a színlapok és a recenziók pedig csak a vezetéknevet közölték). A képlékeny, a színészi pálya „elrugaszkodási pontjának” tekinthető segédszínészi közegbe viszonylag könnyű volt bejutni, ennek a gyakorlatban csak a társulat keresményére nehezedő kiadás szabott határt, bár az epizodisták kapták a legkevesebb fizetséget. Arany azt is rögzítette, hogy a vidéki társulatokba rendkívül változatos múlttal, megelőző civil foglalkozással, képzettséggel és kultúrával, okból és céllal érkeztek a jövődő színészek vagy a jövődő lemorzsolódók – és el is határolta magát tőlük.

De nem mint olyatén „rugott” deák  
Akart ő szökni Thálja templomába;  
Őt vonja íhlet, vérmes ideák,  
S van bizodalma *testimoniumába*;  
Elébb is ezt kivenni fut tehát  
(Baráti, hogy bolond, inték hiába)  
Aztán aláíratni; – sok tanár  
Fejet csóvál rá, és azt mondja: kár!

[...]

»Tud-é táncolni – kérdé – vagy dalolni?«  
Ráhagyta Istók a dalt, hogy igen,  
S a tánc helyett majd fog *Kontból* szavalni;  
»Épen, magának!...« szólt az hidegen.

<sup>82</sup> Ernst Benjamin Salomo Raupach: *Ördög Robert* [Robert der Teufel]: *regényes színjáték 5 felv.* Ford. Kiss János, Chiabay Pál, Éder György, Fáncsy Lajos, László József és Szákfy József társulata, Debrecen, 1836. március 3. Arany János debreceni szerepkatalógusát Bayer József állította össze: Bayer 1888. A katalógust az 1836. február–májusi műsorba ágyazva közölte: Kilián 1982a.

<sup>83</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 64–75. Arany 1952: 183–185.

»Hát *garderobja*? frakk s efféle holmi?...«  
Egy *tóga* volt a falba vert szegen:  
Azt elcserélte egy diák barátja,  
S helyette most van, ím, tisztes kabátja.<sup>84</sup>

Az elhatárolódás eszköze a képzettség, valamifajta – ha nem is színházi szakmai – tudás hiteles igazolása: a bizonyítvány. Az iskolában elsajátítható műveltség minden színésznek készülőnek hasznára vált, de a társulatok – különösen a nagytársulatok – a színésznek állóktól azokat a képességeket, jártasságokat és tárgyi készségeket várták el, amelyeket azonnal hasznosíthattak. A zenés művek vagy az eredetileg prózai művek előadásaiba szerkesztett zenedarabok kórusaiban *minden*, erre képes tag részt vett. A zenei képzettség vagy a puszta zenei érzék – ha nem is mindig volt feltétele a bekerülésnek – előnyt jelentett. Arany 1836. március 12-én nyolcadmagával énekelt „Falusi”-ként a *Svájci család* előadásában.<sup>85</sup> A színészi ruhatár, a „garderobe” hozzá tartozott a színészek „tökéjéhez”. A színigazgatói jelmeztár általában a történeti, paraszti, katonai, nemzeti öltözetekre koncentrált. A nők mindig saját – a figurához, a színpadi helyzethez, az ábrázolt korhoz illőnek gondolt – ruháikban léptek fel. A *Bolond Istók*-beli színigazgató nem véletlenül a frakkra kérdez rá: a kortárs művek előadásaiban a szalon, estélyi vagy utcai öltözeteket a férfiak is maguk biztosították.<sup>86</sup> Az ország akkoriban legnagyobb színházi nagyüzemének, a Pesti Magyar Színháznak a működését, a produkció létrehozásának és az előadás folyamatának eljárásait szabályozó rendtartása, színházi törvénykönyve 1837-ben úgy rendelkezett, hogy „A’ néma személyek öltözetére a’ rendezők’ határozata szerint a ruhatárnokok fognak ügyelni, [...]”.<sup>87</sup> Ha azonban a jelentkezőnek volt rendes ruhatára, sokat könnyített a vidéki társulat jelmeztárának amortizációs gondjain.

Az 1830-as években intézményes képzési rendszerrel még nem bíró színjátszás maga teremtette meg a frissen színésznek állóknak a tanulás kereteit és dolgozta ki az alapképzés folyamatát. Az újoncok statisztálással és mellékszerepekkel sajátították el a szakma alapfogásait, színlap- és szerepmásoláson, kellékezésen, színlapkihordáson, színpadállításon, díszletezésen, a színpad mögötti segédkezésen keresztül ismerték

<sup>84</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 62, 65. Arany 1952: 182, 183. (Kiemelés az eredetiben.)

<sup>85</sup> Joseph Weigl: *Svájci család: érzékeny daljáték* 3 felv. Szövegét írta Ignaz Franz Castelli. Ford. Láng Ádám János. 1836. március 12. A kórus többi tagja: Chiabay Pál, Fánecy Lajos, Gosztorny Viktori, Hegedüs Lajos, Kiss János, Török Antal, Udvarhelyiné Juhász Julianna. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.

<sup>86</sup> „43. Illendő nappali ’s korszerű köntösöket, keztyűt, fehér és fekete tricotokat, harisnyát, czipőt ’sotb. efféle apróságokat köteles a színésztag tartani. Caricatur-öltözeteket, vagy olyanokat, melyek játék alatt elrontandók, az igazgatóság fog rendelni.” Bajza 1837: 11.

<sup>87</sup> Bajza 1837: 11.

meg a színházüzem működését.<sup>88</sup> A vándortársulatoknál a produkciók létrehozásának és az előadások lebonyolításának technikai résztvevői (ügylő, kellékes, díszletfestő, színpadmester, díszítő stb.) és a szerepkörrendszer alsó szintje (epizód- és némaszereplők) közötti feladatok összemosódtak.

A színházi törvények is igyekeztek biztosítani a megfelelő számú statisztéria kiállítását és egyúttal védeni a vezető színészeket. „Gyakorta elkerülhetetlen a néma szerepek vitele az ily néma személy viselés senkit se alatonít meg, következésképpen attul magát senkinek sem szabad elvonni, mindazonáltal a rendelőnek utasításul adatik, a) Mikor kevés néma személyek jönnek elő az elsőbb szerepeket játszani szokott tagok kéméltesenek meg, és az alsobb karbeliek öltözzenek ki.” – szögezték le a budai Várszínházban játszó színtársulat 1833 szeptemberében készült játékszíni törvényei.<sup>89</sup>

Aranynak ebben, a kezdő színtársulati tagok számára természetesen kijelölt epizód szereplői közegeben kellett léteznie. Első szerepe 1836. március 3-án kissé többet kívánt, mint a *Bolond Istók*ban az „»Értem!« – »Befogtak.« – »Tessék: a botot...«”<sup>90</sup> „schlagwort”-okkal, végszavakkal jellemzett feladatok. Az Ördög Robert Tanácsnokának szövege a színmű második jelenetében a címszereplőről fontos információt hordoz, amikor a városatyja védelmet kér városa számára a kegyetlenségéről hírhedt hódító hadvezér apjától.<sup>91</sup>

Arany március 3. és április 30. között húsz szerepet kapott, huszonnégy estén volt színpadon, a társulat ez idő alatt harmincegy előadást tartott. Az a lista, amely a debreceni társulat színlapjai alapján szerepeiről összeállítható, egy, a színpadi létezését éppen elkezdő fiatalember néhány szavas vagy néhány mondatos szerepeit, néhány perces színpadi jelenléter kívánó feladatait mutatja. Néha csak pár szava volt az előadásban, így a tierhaupteni kolostor kapuőreként (*A sírhölgy, vagy: Gusztáv Adolf Münchenben*, 1836. április 30.) vagy a király tisztjeként, aki levelet hoz az egyik főszereplőnek, illetve kíséri és bejelenti a királyt és a királynét (*A nesle-i torony*, 1836. április 4. és 24.), valamint a *Turandot* egyik doktoraként, aki ítélőbíróként végignézi Kalaf próbatételét (1836. április 14.).<sup>92</sup>

<sup>88</sup> A *Bolond Istók* nemcsak e tevékenységekről, de a korszak színpadtechnikájáról is tudósít: gyantaporral előidézett fényeffektusok, vaslemezzel előidézett égiháború. Arany János: *Bolond Istók*. II, 68–70. Arany 1952: 184.

<sup>89</sup> OSZK SZT irattár, Várszínházi iratok, Játékszíni törvények, [1833], 2. fol., verzó (13. pont) A Pesti Magyar Színház törvénykönyve szikárabban fogalmazott: „Első rendű színészek is köteleztetnek, midőn a’ szükség vagy az igazgató úgy kívánja, kicsin szerepek eljátszására nagy büntetés alatt.” Bajza 1837: 5. (10. pont)

<sup>90</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 70. Arany 1952: 184.

<sup>91</sup> Arany első szerepéről, amelyre a *Bolond Istók* második énekének (71–73.) a „köpcösebb mondóká”-ról szóló versszakai vonatkoznak: Kardos 1913.

<sup>92</sup> Johann Bahrdt: *A’ sírhölgy, vagy: Gusztáv Adolf Münchenben: drámai rajzolat 5 felv., A’ jegyben járók című előjátékkal*. Ford. Hazucha Ferenc; Alexandre Dumas, id.: *A nesle-i torony: szomorújáték 5 felv.* Ford. Csató Pál; Carlo Gozzi–Friedrich Schiller: *Turandot: tragi-comoedia 5 felv.* Ford. Kovacsóczy Mihály.

Máskor néhány jeleneten át be is kapcsolódott a színpadi dialógusba, a *Vasálorcza* Kancellárjaként (1836. április 16. és 25.), a *Vígkedvű Mihály* Biczó Istvánjaként (1936. március 26.) vagy az *Ördög Robert* Tanácsnokaként.<sup>93</sup>

### A vándor színészújonc hétköznapijai

A konzorcium és a színészek közötti szerződés 1836. május elején lejárt.<sup>94</sup> Arany önéletrajzi levelében így örökíti meg Éderék távozását Debrecenből, és saját távozását Éderék társulatától: „De a debreczeni társaságot egy színészi intrigue nekem egész váratlanul, felbontotta, s april 1<sup>én</sup> szét oszlott az, a nélkül hogy hozzám valaki szólott, vagy sorsomról intézkedett volna.”<sup>95</sup> A társulatoszlás okaként említett belviszály színezhette ugyan a körülményeket, de a debreceni évad végén minden úgy történt, ahogy a szerződések megszűnése vagy a mozdulások (egyik városból a másikba való átvándorlások) esetében ez akkoriban történni szokott. Azok a tagok, akikkel a szervezéskor szerződést is kötöttek, bizonyára tudtak az április végi határról. Új szerződésről mindenki maga gondoskodott.

Szuper Károly 1844-ben, Győrben nagyon hasonló helyzetet rögzített. „Hogy mily változékony az ember állapota, azt tegnapelőtt este óta tapasztalom, minthogy téli időnyünk Győrött csak új évig biztosított a részvénytársaság által, tehát új évre mindenki gondoskodott magáról. Directoraink közül Szákfi Pozsonyba megy vissza néhányad magával, Komáromi Hevesivel egyesül s Kecskemétre megy le, Szabónak nincs kivel társulnia, minthogy ő húsvétra Szerdahelyivel akar operatársulatót alakítani és Szegedre vinni, [...] Én mindeztideig határozatlan vagyok, hogy melyik féllel tartsak.”<sup>96</sup>

A debreceni színészek útjai 1836-ban a feltételezhető személyes kapcsolatok kínálta irányokon túl, egyszerre tükrözték a társulati hierarchiát és a kinek-kinek a szerepkörén belüli tényleges szakmai pozícióját. A csúcsszerepköröket vivőket felszívták a nagytársulatok. Az Éder-család, Baranyi Péter, a jellemszínészek közül Kiss János és a segédszínészi

<sup>93</sup> Auguste Arnould–Narcisse Fournier: *Vasálorcza: színjáték 5 felv.* Ford. Garay János; Babócsai István: *Vígkedvű Mihály: szomorújáték 4 felv.*

<sup>94</sup> „Azon szerződésnek, mely az igazgatás és a társaság más tagjai között egy évre kötött, határrapja elérkezvén: a t. t. hazafiaknak, kik pártfogásuk által intézetünk eddigi fentálhatását segítik, szíves köszönetet mondunk / a részvényes igazgatók” Victor Hugo *Angelo* című tragédiája 1836. május 1-jei színlapján olvasható közlemény. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.

<sup>95</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykörső, 1855. június 7. Arany 1982: 558.) „Egy reggel – épen a bolondok napja, / Az ő névnapja, april elseje / Volt, hogy fülét a hír oldalba csapja, / Hogy társaság nincs, már csak hült helye, / Már útra is kelt egynehány darabja. – / No, mit tegyen most ő, szegény feje / Mondják: egy vándor színész verbuál / A hulladékból, – ő bizony beáll.” Arany János: *Bolond Istók*. II, 76. (Arany 1952: 186.) Arany a társulatoszlás napjára és valódi okára rosszul emlékezett.

<sup>96</sup> Szuper [1889] 1975: 29.

karból Nagy (ha azonos az itt keresztnevesített Nagy Józseffel) Nagyváradra kerültek, Pály Elekhez.<sup>97</sup> László József Miskolcra ment, csatlakozott a kassai társulat egyik részéhez.<sup>98</sup> Fáncsy Lajos Budára szerződött.<sup>99</sup> Parázsóékról, Vargáról, Szikszayról nem tudni, nyáron hol jártak, de augusztusban már újra Debrecenben játszottak, az odatele-pült Pály társaságban.<sup>100</sup>

Azt, hogy Aranyt hogyan és miért kerülték el a társulaton belüli hírek, nem tudjuk. A maradékból, akik nem találtak új szerződést, Hubay Emánuel szervezett kisebb társulatot. Hozzájuk csatlakozott. Arany János önéletrajzán és egyetlen, nagykárolyi színlapon kívül működésüknek nem maradt nyoma, ezekből tudható, hogy Nagykárolyban, Szatmáron és Máramarosszigeten jártak.<sup>101</sup> Az 1835. május 9-i, nagykárolyi színlap szerint a debreceniek közül ehhez a csapathoz került Szádky József, Török Antal és ifjabb Török, Szabó, valamint Gosztonyi Viktória.<sup>102</sup> Hubay társulata a debreceni szerepkörrendszer jellemszínészeit és epizodistáit gyűjtötte össze, nagytársulati mellék-szereplőkből kistársulati vezető színészekké emelve fel őket. Azok, akik Nagykárolyig csatlakoztak hozzájuk – Almási István, Pozsonyi Alajos, Pivári Anna, valamint két úr, Katona illetve Patay névre hallgatók – megelőző színházi szakmai életükben részben ugyanabban a helyzetben voltak, mint a Debrecenből jövők. Almási, Pozsonyi és Pivári Anna addigi, alig két évnyi színészi pályájukból a legtöbb időt Nagykárolyhoz igen hasonló városokban kis- és középtársulatoknál töltötték: Nagybányán és Zilahon,<sup>103</sup> de megfordultak nagyobb társulatban is. Pozsonyi és Pivári Anna a kolozsváriban 1835-ben, Almási István ugyancsak Kolozsvárott (1835–36-ban), illetve Debrecenben játszott

<sup>97</sup> Éderék, Chiabay Pál, Kiss János, Baranyi Péter és Nagy József neve már 1836 júniusában megjelenik a Pály-társulat nagyváradai színlapjain. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Nagyvárad, 1836.

<sup>98</sup> Kerényi 2000: 994.

<sup>99</sup> Kerényi 2000: 1048.

<sup>100</sup> OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.

<sup>101</sup> Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 558. és Arany János levele Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. június 4. Arany 2004: 307.

<sup>102</sup> Az *arany idő: dallos víg játék 3 felv.* Hubay Emánuel társulata, Nagykároly, 1836. május 9. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Nagykároly, 1836. A kor szokása szerint a hajadon színésznőket a színlapra keresztnevével vagy keresztnevükkel és vezetéknevük első betűjével írták ki, így Gosztonyi Viktória „Viktóriaként” szerepel, Pivári Anna „Annaként” szerepel.

<sup>103</sup> Almási István (? – Kassa, 1865): pályája 1833-tól adatolható. 1839-től olykor ügyelő, 1842-től többször rendezett is. 1842-ben vendégszerepelt a Nemzeti Színházban, 1845-ben a színház kórusában énekelt. Székely 1994: 21. és Kerényi 2000: 274., 279. Pozsonyi Alajos (1806 – Szilágysomlyó, 1870. június 28.) 1833-ban – Almási Istvánnal és Pivári Annával együtt – Fejér Károly társulatánál játszott, pályája e dátumtól adatolható. 1839 tavaszán Szegeden szerepelt. 1843-tól vezetett kistársulatokat. Székely 1994: 623–624.; Margócsy 1990: 42; Kerényi 2000: 279; Pivári Anna; Pozsonyi Alajosné (? – Barót, 1906. augusztus 25.) pályája 1833-tól – szintén Fejér Károly társulatától – adatolható. Kis- és középtársulatoknál játszott, fiatalon drámai hősnőként, később komika volt. Schöpflin 1929–32: III, 492–493. és Kerényi 2000: 241, 280.



(1835 tavaszán; ha Arany ekkor már járt színházba, láthatta is).<sup>104</sup> Pozsonyi megbízható mellékszereplőnek tűnik,<sup>105</sup> de Almási és Pivári Anna a mellékalakok mellett főszerepet is kaptak, mindketten a kolozsvári szerződésük alatt. Almási István vígjátéki szerelmes szerepet, Világosvári Károlyt játszotta a *Világ divatjában*, Pivári Anna pedig a drámai hősnőt, Zulimát, a *Gróf Szapáry Péter* című vitézi játékban.<sup>106</sup> Almási pályája során a vidéki közép- és kistársulatok drámai hőségé és karakterszínészévé, Pivári Anna ugyanezen társulatkörnek a drámai hősnőjévé nőtte ki magát. Katona és Patay pályája még ennyire sem követhető.

A Hubay-társulat nagykarolyi színlapja *Az arany idő* című „Dallos VígJáték” előadását hirdette. Az 1830-as években már kissé avíttnak tartott énekesjátékot Magyarországon a 18. század vége óta játszották; Éderék is előadták Debrecenben, 1836. február 13-án. A szövegíró és a zeneszerzőt sem az ő, sem Hubayék színlapja nem közli.<sup>107</sup> A távoli, gyarmatosított szigeten játszódó történet férfi szereplői közül Don Gonzalvo spanyol admirális, Inkle angol kereskedő és Stelay rabszolgakereskedő a gyarmatosítók képviselői. A szigetlakó indiánokkal kegyetlenül bánnak, sőt mi több, Inkle saját szeretőjét, az indián Járíkot is eladja rabszolgának. A fehérekkel szemben a bennszülöttek (Ali és gyermekei: Járíko, Zerim, Azor) erkölcsi fölénye az énekes játékban oly egyértelmű, hogy a színmű végén az admirális fia, Fernando és Inkle szolgálja, Pedrillo végül az ő világukat – a felvilágosodás eszményeinek jegyében –, a természetes életet választják.<sup>108</sup>

A színészek egy része a debreceni és a nagykarolyi előadásban ugyanaz volt, a szerepek kiosztása árulkodik a két társulat létszámának és játékeréjének különbségéről. Hubayéknál a Debrecenben is játszó mindegyike egy szerepköri pozícióval feljebb lépett, főszereplők lettek. A nevesítetlen figurákat pedig két, valószínűleg kezdő társulattag vitte.

<sup>104</sup> Pozsonyi Alajos, Pivári Anna: OSZK SZT színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1835; Almási István: Kerényi 2000: 612 és Horváth 1835: 6.

<sup>105</sup> Többek között Forgách Györgyöt játszotta (Charlotte Birch-Pfeiffer: *Gróf Szapáry Péter vagy A' magyar bosszuja*. Kolozsvári Nemzeti Színjátszó Társaság, Marosvásárhely, 1835. május 14.) és Maximilián, az öreg Moort (Friedrich Schiller: *Haramiák: szomorújáték*. Fejér Károly társulata, Nagybánya, 1833. szeptember 29.) OSZK SZT színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1835 és Kerényi 2000: 285.

<sup>106</sup> Carl Töpfer: *Világ' divatja*. Pály Elek társulata, Kolozsvár, 1835. december 6. Kerényi 2000: 820. Charlotte Birch-Pfeiffer: *Gróf Szapáry Péter vagy A' magyar bosszuja*. Kolozsvári Nemzeti Színjátszó Társaság, Marosvásárhely, 1835. május 14. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1835.

<sup>107</sup> *Az arany idő: víg daljáték 3 felv.* Chiabay Pál, Éder György, Fánicsy Lajos, László József és Száky József társulata, Debrecen, 1836. február 13. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836. Az *Arany idő* vagy *Inkle és Járíko* játszott szövegváltozatairól és szerzőségéről: Gupcsó 1980: 261–263. A debreceni és a nagykarolyi színlap szerepnevei alapján a két szövegkönyv azonos, de legalábbis hasonló volt. Az énekes játék magyarországi bemutatója 1794-ben volt Kolozsváron, Carl von Eckartshausen szövegkönyvét Kótsi Patkó János fordította. Eckartshausen 1800.

<sup>108</sup> Eckartshausen 1800.



**Szerep**

Don Gonsalvo, spanyol admiral  
 Fernando, a fia  
 Inkle, angol kereskedő  
 Pedrillo, a szolgája  
 Ali, amerikai inkás  
 Azor,  
 Zerim, fiai  
 Járikó, leánya  
 Melva, Járikó barátnéja  
 Stélai, rabokkal kereskedő  
 1-ső  
 2-dik Vademberek  
 Matrótzok  
 Ila, Járikó barátnéja  
 3. vadember  
 4. vadember  
 1. hajós  
 2. hajós  
 3. hajós

**Debrecen**

Baranyi Péter  
 Fáncsy Lajos  
 László József  
 Éder György  
 Hubay Emánuel  
 Szákfy József  
 Zsivora József  
 Éder Antónia  
 Éder Lujza  
 Chiabay Pál  
 Cseley Pál  
 Török Antal  
  
 Gosztonyi Viktória  
 Dávidházy  
 ifj. Török  
 Kiss János  
 Varga Károly  
 Hegedűs Lajos<sup>109</sup>

**Nagykároly**

ifj. Török  
 Török Antal  
 Szákfy József  
 Hubay Emánuel  
 Szabó  
 Almási István  
 Arany János  
 Gosztonyi Viktória  
 Pivári Anna  
 Pozsonyi Alajos  
 Katona  
 Patay

Hubay társulata nem lehetett nagy, mert a figurák közül elhagyták Járikó egyik barátnőjét, három hajóst (ők lettek – nem tudjuk, szöveggel vagy anélkül – a „Matrótzok”) és két vadembert. Ha Debrecenben Arany egy nagyobb és teljes struktúrájú társulatnál a segédszínész-díszletező munkaköréig vitte, itt esélye volt az előrelépésre. Azonban a színlap tanúsága szerint a szerepkörrendszeren belül csak egy hajszálynival nagyobb feladatot kapott: Zerim mellékalak, bár zenei betétje is van, egyszer kettőst énekel testvérével, Azorral.<sup>110</sup>

Azt, hogy mennyire figyeltek rá pályatársai, akár Éderéknél, akár Hubay társulatánál, nem tudjuk. Már a debreceni társulatoszlás bántó figyelmetlensége alapján is gyanítható: nem nagyon. Szákfy József 1859-ben vándor mutatványosként sztereoszkópjával Nagyőrösön járt. „Szákfy, a volt színész, valami panorámát mutogat itten. Az este meglátogattam bódéját, s kérdeztem ismer-e? de nem ösmert meg. Tudnod kell, hogy 36-ban Debrecenben (mikor én fölcsaptam) egyike volt a kolomposabb színészeknek. Aztán egy vándor csapatnál. Nagy-Károlyon, Szatmáron át M.-Szigetre együtt mentünk, hol én

<sup>109</sup> A szerepneveket egységesítettük, a színészek nevét kiegészítve közöljük.

<sup>110</sup> Eckartshausen 1808: 11.

őket elhagytam végkép. Most jól emlékezik mindezekre és reám is, miután nevemet megmondtam.” – tudósította Arany Tompa Mihályt a találkozásról.<sup>111</sup> Szádky emlékezete nem őrizhette meg sokat a segédszínész fiúról, mert ha egyáltalán ismerte kora szépirodalmát, akkor sem kapcsolta össze a *Toldi* írójával. A nagykörösi találkozás után hét évvel, 1866-ban rövid cikksorozatban tette közzé emlékeit az 1820–30-as évek színjátszásáról. Ebben érinti 1836-os debreceni vállalkozását: Aranyt nem említi, Varga Károly díszletfestőt és segédszínészt igen.<sup>112</sup>

Ha Arany Debrecenben egy jól szervezett társulat, a becsvágyó Fáncsy által regulázott színészei között dolgozott, akkor Hubaynál a színészi munka és a színházi működés kistársulati szétesettségével akadt össze: alkalmi játszóhelyen rögtönzött színpad, kevés utazó színi kellék és bútor (ami kell, azt helyben gyűjtik össze), némi díszlet, szerepösszevonások, színjátékszövegek átírása, kevés bevétel (többek között azért, mert a társulat a számára nyújtott szolgáltatásokért – kellék, faanyag, jelmez – szabadjeggyel is fizet). Hubaynál Arany talán festhetett is, bár nem díszletfestőnek készült.<sup>113</sup>

A kistársulati működés napi gyakorlatának riasztó anomáliáin túl Arany megta-  
pasztalta a színtársulatok szokásokon alapuló vagy írásba is foglalt működési szabályait is. A *Bolond Istók*ban szörnnyetegként felemlített proporció igen elterjedt gyakorlat, gázsifizetési mód volt. A bevétel felosztási arányát jelentette, erről a tagok a társulatszervezéskor állapodtak meg. A számítási kulcs a színész szerepkörét, tehetségét, szakmai tudását, színpadi gyakorlatát vette figyelembe. Az osztályrész csak a tiszta bevétel után osztatott ki, előtte levonták a társulat működésével kapcsolatos kiadásokat. A kockázatra szerződés azzal a veszéllyel járt, hogy jövedelmetlenség vagy természetbeni fizetés esetén pénzbeli osztaléokra már nem jutott semmi. A működési költségek között elsősorban a színházi könyvtár, díszlet- és jelmeztár – mely legtöbbször a társulatvezető volt – használati díját számolták el.

A „féltett, becses portékát”,<sup>114</sup> a darabot őrző színházi könyvtár a művek szövegét, zenés darabok estében a kottákat (pl. a zongorakivonatot), valamint a szerepekre és ének- (esetleg zenekari) szólamokra szétírt szöveg-, illetve kottarészeket tartalmazta, komoly érték volt, ezek nélkül előadást tartani nem nagyon lehetett. A szerepkiírásból tanulta a színész a szöveget, az alappéldány, a teljes szöveg megóvása volt a garancia arra, hogy sérülés esetén a szereppéldány újra létrehozható legyen. A papír- és a másolási költség ugyancsak növelte a működési költséget, ezért a szerepkiírásokra is nagyon vigyáztak. A könyvtárnak, az igazgatói vagy társulati vagyon részének védelmét a színházi regulák is igyekeztek biztosítani. „Tartozik minden tag valamely szerepet, ha az kezéhez adatott,

<sup>111</sup> Arany János levele Tompa Mihálynak, Nagykörös, 1859. június 4. Arany 2004: 307.

<sup>112</sup> Szádky 1866: 58, 62.

<sup>113</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 86–93. Arany 1952: 188–190.

<sup>114</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 93. Arany 1952: 190.

ha már tanulta vagy szintén máskor játszott volna is, a különös esetekben, akár valamely újonnan érkezett probajátéka, akár jobb és helyesebb ki osztás okáért a rendelőnek meg szolítására visza adni.” – szabályozták a könyvtárhasználatot a várszínházi társulat játékszíni törvényei.<sup>115</sup>

A kistársulati lét bizonytalan, változékony, rendezetlenebb élet- és munkakörülményei – szakmailag alkalmas társulatvezető híján – szétzilálták a színházi munkát. Nem véletlen, hogy azok, akik a színházban nem a vándorlás izgalmát és a vagabund életforma szabadságát keresték, a nagyobb vagy a nagyobb városokban játszó, oda igyekvő társulatokba törekedtek. Nem tudjuk, Hubay meddig irányította színészeit, de Szákfy József 1836 augusztusában már ismét Debrecenben van a Pály Elek–Chiabay Pál–Éder György-féle konzorciumnál, Almási István 1837 februárjában Debrecenben, Pivári Anna (és valószínűleg Pozsonyi Alajos is) 1837 júniusában Nagyvárad-Olasziban játszik.<sup>116</sup>

A vándortársulatok körében sok volt a házastársi különélés és akadt élettársi együttélés is.<sup>117</sup> Szuper Károly így emlékezett egy 1842-ben lezajlott székesfehérvári jelenetre. „Sz.-Fehérvár, november 24. Ma igen sok zavarok történtek, miután Moor Károlyról kihordattak a cédulák, de Török nem akar föllépni, mert Munkácsinéval, kivel bensőbb barátságban élt eddig, meghasonlott valamely levél miatt, melyet Munkácsiné kapott, mi haboztunk más darabot választani, miután egyikben egy, másikban más szerep nincs betanulva. Most halljuk, hogy míg Török ebédelni ment, Munkácsiné bezárkózott s kezén ereit megvágta, de Török megjött, az ajtót rá betörte.”<sup>118</sup> A történet három szereplője, Török Benjámin, Munkácsy Pálné Mészáros Anna és Munkácsy Pál 1841 májusától együtt játszottak Fekete Gábor társulatában. 1842-ben – Szuper szerint – mindhárman Székesfehérvárra szerződtek, Szabó Józsefhez. A Szabó-társulat 1843 elején kiadott zsebkönyve Munkácsyt már nem említi.<sup>119</sup> Arról, hogy amikor „Q-né X úrral lakott”,<sup>120</sup> tapasztalt-e a hasonlót, Arany nem beszélt. A Klárcsi-epizód, Bolond Istók esete

<sup>115</sup> Játékszíni törvények. [1833]. OSZK SZT irattár, Várszínházi iratok.

<sup>116</sup> Szákfy József: OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836; Almási István: Kerényi 2000: 1247.; Pivári Anna: Kerényi 2000: 1310.

<sup>117</sup> Ha a színész nő elvált vagy külön élt, vagy nem a férj volt az élettárs, megtartotta asszonynevét. Nemcsak Déryné Széppataki Róza és Déry István élt külön, de a debreceni társulattól pl. Udvarhelyi Miklósné Juhász Julianna is. A színész házaspárok válásairól a 19. század második felében: Nagy 2012: 136–141.

<sup>118</sup> Szuper [1889] 1975: 18. Az említett Moor Károly Friedrich Schiller *Haramiák* című műve.

<sup>119</sup> OSZK SZT színlapgyűjtemény, Székesfehérvár, 1841, 1842; Szuper [1889] 1975: 17; Rexa 1913: 897. Rexa a társulat máig elő nem került zsebkönyvének fényképét közli.

<sup>120</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 98. Arany 1952: 191.

a cseléd lány Borisból lett Klárcsi „soubrette”-tel (szobalánnyal)<sup>121</sup> – akár megesett vagy így esett meg, akár nem –, erről is, a vándorszínészi életforma összeszorítottágáról, esetenkénti kendőzetlen normaszegéséről mesél.

»Jöjön be hát« súgá a declamáló  
Istóknak a lány, húzván a kezét,  
Ki rögtön észrevette, hogy a váló  
Perc itt van, már sok is volt a beszéd;  
»Késő van, instálom« mondá, találó  
Mentségre kunkorítván az eszét;  
Azzal köszönt, ment. S hallá, hogy mögötte  
Becsapta az ajtót Klárcsi, nem betette.<sup>122</sup>

Arany János Máramarosszigeten otthagyta Hubayékat és a színészetet, majd visszatért Szalontára. A színházhoz fűződő későbbi, „lehettem volna...” viszonya elárulja, hogy amikor „az öntudatlanság fokozatán” találkozott a hivatásos színjátszással, életének addigi közege, neveltetése, ízlése és személyisége nem segítette túl azokon az akadályokon, amelyeket a színészi-színházi szakma megtanulásának korabeli lehetőségei és eljárásai, illetve a társulatok munka- és életkörülményei a színésznek állók elé állítottak.

Gyulai Pál – aki felkérte Aranyt életpályájának összefoglalására az Újabbkori Ismeretek Tára számára, és először olvasta az önéletrajzot – volt az, aki 1883-as emlékezésében a művészileg-színészileg sikertelennek tartott epizódot szembeállította az életpálya és az életmű másik, szintén a színházhoz kapcsolódó, kimagasló jelentőségű részével. „Ki jósolta volna meg, hogy a vándor színészújoncz, a ki a színpadon semmi sikert nem tudott kivívni, egykor Shakspere és Aristophanes remek fordításával ajándékozta meg nemzetét?”<sup>123</sup> Arany 1836 után a színjátszáshoz nem a színjáték, hanem a színjáték-szöveg, illetve a drámaelemzés útján kapcsolódott, nem a színészi munka, hanem a dramaturgia felől közelített. „A színészetről, a drámáról többször is – állandóan! – szó esett munkáinak hol fő, hol mellékmondataiban. Megtalálta ehhez az oly forró anyaghoz is a természetének és viszonyainak megfelelő higgadt távlatot.”<sup>124</sup> Az 1830-es évek végén vagy az 1840-es évek első felében szalontai műkedvelőkkel előadást rendezett: Shakespeare *Szentivánéji álom* című művének részleteit adták elő, a szöveget Arany fordította

<sup>121</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 99–104. Arany 1952: 191–193. A szubrett (soubrette) szerepkörként eredetileg vígjátékok és vígoperák ügyes, furfangos, vidám, a cselekményt tevőlegesen alakító szobalányát jelentette. Düringer–Barthels 1841: 1004.

<sup>122</sup> Arany János: *Bolond Istók*. II, 104. Arany 1952: 193.

<sup>123</sup> Gyulai 1914: 227.

<sup>124</sup> Keresztury 1990: 43.

(németből), ő osztotta ki a szerepeket, ő tanította be és ő festette a dekorációkat.<sup>125</sup> Az 1850-es években dramaturgiai elemzést írt Katona József *Bánk bán*járól. 1863–64-ben tagja volt a Nemzeti Színház Drámaíró Választmányának.

## Források

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (OSZK SZT)

Arany 1889: ARANY János *hátrahagyott prózai dolgozatai*, bev. ARANY László, Bp., Ráth, 1889 (Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 2. Prózai dolgozatok).

Arany 1952: ARANY János, *Elbeszélő költemények* = *Arany János Összes Művei*, III, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.

Arany 1966: ARANY János, *Hivatali iratok, I : Nagyszalonta, Nagykőrös, Budapest, 1831–1865* = *Arany János Összes Művei*, XIII, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, Törös László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966.

Arany 1975: ARANY János *levelezése: 1828–1851* = *Arany János Összes Művei*, XV, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975.

Arany 1982: ARANY János *levelezése: 1852–1856* = *Arany János Összes Művei*, XVI, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Arany 2004: ARANY János *levelezése 1857–1861* = *Arany János Összes Művei*, XVII, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó, 2004.

Bajza 1837: *A' pesti magyar színésztársaság törvényei*, Bajza József' igazgatása alatt, Pest, Fűskúti Landerer, 1837.

Botos 1834: *Magyar játékszíni zsebkönyv: A' baza fiainak és leányainak íratott Boldogasszony-Hava ' első napján*, szerk. BOTOS József, Debrecen, Tichy János ny., 1834.

---

<sup>125</sup> Arany 1975: 503.; Arany 1889: XX.

- Botos é. n.: *Miskolczi nemzeti játékszíni zsebkönyv 1834-di esztendőre*, szerk. BOTOS József, h. n., ny. n.
- Csokonai Vitéz 1832: *Miskolczi nemzeti játékszíni zsebkönyvetske 1833-dik esztendőre*, [szerk.] CSOKONAI VITÉZ József, Miskolc, Szigethy Mihály ny., [1832].
- Debreczeni hangverseny [...] 1835*: Honművész 1835 (3.), 828.
- Dugonics 1794–1795: *Jeles történetek mellyeket a magyar játék-színre alkalmazott DUGONICS András*, Pest, Landerer, 1794–1795.
- Eckartshausen 1800: ECKARTSHAUSEN, Carl von, *Inkle és Járíró, avagy Az aranyidő: 1. r.: énekes játék*, ford. KÓTSI PATKÓ János, Kolozsvár, Református Kollégium ny., 1800.
- Eckartshausen 1808: ECKARTSHAUSEN, Carl von, *Inkle és Járíró vagy Az arany idő énekes játéknak dallai*, ford. KÓCSI PATKÓ János, Pest, Trattner, 1808.
- Egressy 1879: EGRESSY Gábor, *A színészet iskolája, a szerző hátrahagyott irataiból egybegyűjtés és kiadja EGRESSY Ákos*, Bp., Hornyánszky, 1879.
- Endrődy 1792: ENDRŐDY János, *Az arany peretzek: játék: Dugonics András regénye után*, Pest, Trattner, 1792.
- Ercsey 1899: ERCSEY Sándor, *Arany János életéből: Arany János 60 levelével*, bev. GYULAI Pál, Bp., Ráth, 1899.
- Gillyén 1829: *Magyar játékszíni almanakh, melly az 1828-dik esztendőben előadott játékdarabok' neveit foglalja magába*, szerk. GILLYÉN Sándor, Kassa, Werfer Károly ny., 1829.
- Harmath 1829: *Magyar játékszíni almanakh, melly Kolosvárt az 1828-dik és 1829-dik esztendőben előadatott játék darabok neveit foglalja magában*, [szerk.] KESZY HARMATH Sándor, Kolozsvár, Kir. Lyceum ny., [1829].
- Horváth 1835: *Magyar játékszíni zsebkönyv, mely 1835-dik esztendőben előadatott játék darabok' neveit foglalja magában*, szerk. HORVÁTH Gusztáv, Kolozsvár, Ev. Ref. Kollég. ny., 1835.

- Kisfaludy 1843: KISFALUDY Károly, *Stibor vajda: dráma négy felvonásban* = KISFALUDY Károly *Minden Munkái*, II, szerk. SCHEDEL Ferenc, Pest, Kilián György, 1843, 83–221.
- Margócsy 1990: *Nyíregyháza színháztörténetének levéltári forrásai, 1813–1893*, összeáll. MARGÓCSY József Bp., MSZI, 1990 (Színháztörténeti Könyvtár, 23).
- Péczely 1834: *Lant*, kiad. PÉCZELY József, Debrecen, Tóth Lajos ny., 1834.
- Péczely 1835: *Lant, vagy a' debreczeni r. collegium nevéndékei által írt némely versek gyűjteménye*, kiad. PÉCZELY József, Debrecen, Tóth Lajos ny., 1835.
- Sticotti 1771: *Garrick ou Les acteurs anglais: ouvrage contenant des observations sur l'art dramatique, sur l'art de la représentation et le jeu des acteurs*, trad. de l'anglais par Antoine-Fabio STICOTTI, Paris–Copenhague, Héritiers, 1771.
- Szákfy 1866: SZÁKFY József, *Egy agg színész naplójából*, Hortobágy, 1866 (5.), 15–16, 19, 57–58, 61–62, 73–74.
- Szuper [1889] 1975: SZUPER Károly *színészeti naplója 1830–1850*, s. a. r. VÁLI Béla, szerk., utószó és jegyz. CENNER Mihály, hasonmás kiad., Bp., Magyar Színházi Intézet, 1975 (Színháztörténeti könyvtár, 2).

### Hivatkozott irodalom

- Barcsa 1905: BARCSA János, *Arany János távozása a debreczeni kollégiumból*, ItK, 1905 (15.) 3., 366.
- Barta 1953: BARTA János, *Arany János*, Bp., Művelt Nép, 1953.
- Bayer 1888: BAYER József, *Arany János színészi pályája*, Budapesti Szemle, 1888 (16.), 134., 283–296.
- Bényei 1991: BÉNYEI Miklós, *Az Alföld című debreceni lap terve 1846-ban* = *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*, XVIII, szerk. GAZDAG István, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1991.

- Bernáth 1999: BERNÁTH Árpád, *Arany János pályakezdése = Mesterek, tanítványok: ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 471–490.
- Bodolay 1963: BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok: 1785–1848*, Bp., Akadémiai, 1963.
- Düringer–Barthels 1841: *Theater-Lexikon: theoretisch-practisches Handbuch für Vorstände, Mitglieder und Freunde des deutschen Theaters*, hrsg. Ph. J. DÜRINGER, Heinrich L. BARTHEL, Leipzig, Wigand, 1841.
- Gupcsó 1980: GUPCSÓ Ágnes, *Zenés színjátszás Debrecenben (1798–1799)*, Zenetudományi dolgozatok, 1980 (3.), 259–274.
- Gupcsó 1985: GUPCSÓ Ágnes, *Zenés színjátszás Debrecenben (1833–1841)*, Zenetudományi dolgozatok, 1985 (8.), 113–132.
- Gyöngyösy 1901: GYÖNGYÖSY László, *Arany János élete és munkái*, Bp., Franklin, 1901.
- Gyulai 1914: GYULAI Pál, *Arany János. Szül. 1817 márcz. i-én, megh. 1882 okt. 22-én. Fölvatatott a Kisfaludy-társaság 1883 okt. 28-án tartott közülésén* = GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, I, Bp., Franklin, 3. bőv. kiad., 1914, 225–284.
- Hatvany 1977: HATVANY Lajos, *Szalontától Pestig* = H. L., *Szalontától Pestig*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 37–130.
- Kardos 1913: KARDOS Lajos, *Arany János színészi pályája és a Bolond Istók*, Irodalomtörténet, 1913 (2.) 5., 276–280.
- Kardos 1914: KARDOS Lajos, *Arany János debreczeni diákságához*, Irodalomtörténet, 1914 (3.) 1., 30–33.
- Kardos 1914a: KARDOS Lajos *Arany János Bolond Istókja: Irodalomtörténeti tanulmány*, Debrecen, Debrecen szab. kir. város könyvnyomdája, 1914.
- Kenyeres 2001: *Magyar életrajzi lexikon: 1000–1990*, főszerk. KENYERES Ágnes, Bp., Arcanum digitéka Arcanum, 2001, jav., átd. kiad., [CD-ROM].



- Kerényi 2000: *A magyar színikritika kezdetei, 1790–1837*, I–III, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Mundus, 2000 (A Magyar Történetírás Forrásai, 16–18).
- Keresztury 1990: KERESZTURY Dezső, *Mindvégig: Arany János, 1817–1882*, Bp., Szépirodalmi, 1990.
- Kilián 1982: KILIÁN István, *Arany János debreceni évei = Arany János tanulmányok*, szerk. NOVÁK László, Nagykovács, Arany János Múzeum, 1982, 17–47.
- Kilián 1982a: KILIÁN István, *Arany János a vándorszínész = Arany János tanulmányok*, szerk. NOVÁK László, Nagykovács, Arany János Múzeum, 1982, 51–81.
- Kocsis 1988: *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. KOC SIS Elemér, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, 1988.
- Milbacher 2009: MILBACHER Róbert, „S mi vagyok én, kérde...”: *Arany János életéről = M. R., Arany János és az emlékezet balzsama :Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., (Ligatura) Ráció, 2009, 39–63.
- Nagy 2012: NAGY Sándor, *A házasság felbontása Budapesten (Pest–Budán) a 19. században*, doktori értekezés, Bp., ELTE BTK, 2012. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nagy-sandor/diss.pdf> (Letöltés: 2016. augusztus 1.)
- Pap 1912: PAP Károly, *Adalékok Arany János debreczeni diákságához*, Irodalomtörténet, 1912 (1.), 4., 173–180.
- Rexa 1913: REXA Dezső, *Székesfehérvár százéves színészete*, Vasárnapi Ujság, 1913 (60.) 45., 897.
- Riedl 1982: RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Szépirodalmi, 1982.
- Rozvány 1960: ROZVÁNY György, *Arany János életéből = SÁFRÁN Györgyi, Arany János és Rozvány Erzsébet*. Bp., Akadémiai, 1960 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 19), 133–175.
- Schöpflin 1929–1932: *Magyar színművészeti lexikon*, I–IV, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., Országos Színészegyesület Nyugdíjintézete, 1929–1932.

Székely 1994: *Magyar színházművészeti lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1994.

Szilágyi 2015: SZILÁGYI Márton, *Arany János társadalmi státuszának változásai*, Alföld, 2015 (66.), 10., 88–100.

Tamusné Molnár 2011: TAMUSNÉ MOLNÁR Viktória, *Művészeti közélet a Debreceni Református Kollégiumban a 18–20. században*, Magiszter, 2011 (9.), 112–124.

Voinovich 1929–1938: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, I–III, Bp., MTA, 1929–1938.

Tari Lujza  
Gitár és „tambura” –  
A „hangzó művészet” Arany János életművében

Arany és a zene kapcsolatának vizsgálata Kodály nyomában

Arany János népdalgyűjteményének megjelenése (1952) után Szabolcsi Bence tette fel azt a kérdést: „Mit tudunk meg ebből a gyűjteményből Arany Jánosról? Mit tudunk meg a klasszikus magyar költészetéről? És mit a korabeli magyar zenéről?”<sup>1</sup> A Kodály Zoltán és Gyulai Ágost által hatalmas felkészültséggel, rendkívüli igényességgel és „szigorúsággal”<sup>2</sup> elkészített kiadvány<sup>3</sup> újszerűségét, fontosságát hangsúlyozva Szabolcsi az általa fel-tett kérdésre „leghitelesebb kalauzunk”-ként a költőhöz fordult, akinek Szemere Pálhoz 1860-ban írt sorait idézte. Ebben Arany arról vall, hogy benne a versek a népdalhang, sőt régi népdalhang ritmusára, dallamára kezdenek formálódni, s lírai versei közt azokat tartja „sikerültebbnek”, melyek dallama előbb bukkant föl benne, mint maga a gondolat.<sup>4</sup> Arany költői életművének kutatói nem ok nélkül jelentik ki, hogy olyan mélyen gyökerezett benne a népi dallamvilág, a nyelv és a zene ritmusa, hogy a falusi környezetből már évtizedek óta kiszakadva élő költő számára nem jelentett nehézséget lekottázni az emlékezetében fiatalokból – és mint a „gyermek réják” igazolják – a gyermekkorából meg-örződött dalokat.

Érthető hát, hogy Arany Jánosnak a zenével való kapcsolatát a legtöbb tanulmány elsősorban a népdalgyűjtemény felől közelíti meg, továbbá a költő verstani tanulmányai, nyilatkozatai nyomán a szóköltészet és a zene összefüggésében tárgyalja.<sup>5</sup> A népzene-tudomány oldaláról ma is indokolt Arany és a zene kapcsolatának újabb vizsgálata, mert az e témát tárgyaló tanulmányok egy része még a II. világháború előtt íródott és került kiadásra,<sup>6</sup> főleg pedig indokolt azért, mert több mint fél évszázada jelent meg Kodály Zoltán és Gyulai Ágost Arany népdalgyűjteményét bemutató munkája is. Az Aranyt

<sup>1</sup> Szabolcsi 1972: 172.

<sup>2</sup> Uo. 178.

<sup>3</sup> Gyulai 1952: 15. és Arany 1952. Utóbbi mű reprint kiadása, Kodálynak saját kötetébe tett utólagos, pon-tosító, kiegészítő jegyzeteivel: Arany 2011. A továbbiakban, ha Kodálynak nincs külön jegyzete, az első kiadásra hivatkozunk.

<sup>4</sup> Szabolcsi 1972: 172–173. A szóban forgó levél: Arany János Szemere Pálhoz, Nagykőrös, 1860. április 14. Arany 2004: 389–391.

<sup>5</sup> Így például Szabolcsi 1972; Sárosi 1980; Dezső 2008.

<sup>6</sup> Lásd például Sonkoly 1940.

tisztelő,<sup>7</sup> versét megzenésítő<sup>8</sup> Kodály tanulmánya elévülhetetlen, s 2011 óta kiegészítéseit is ismerhetjük, azonban érthető módon egyik kötet sem tükrözi a népzene-tudomány (és a közköltészeti kutatás) 1952 óta elért eredményeit. Ezek mind az új kéziratok forrásai, mind a népzenei gyűjtések oldaláról tovább szélesítik az Arany dallamismeretét, feljegyzéseinek pontosságára vonatkozó ismereteinket. Az újabb adatok a dalok tágabb, feltételezhető hazai és részben európai népi-közköltészeti használatára is következtetni engednek, egyes német zenei mintájú „társas dalok” valamint „Deutsche Tänze”, „Dütsch Tänzen” jellegű hangszeres zenei kapcsolatára is rávilágítanak. Esetenként kirajzolják a német dalok dallamtípus és -stílus hátterét, melyhez az utóbbi időben a német nyelvű népzenei forráskiadások megszáporodása is segítséget nyújtott.<sup>9</sup>

Jelen munkánkban nem célunk, hogy az Arany által feljegyzett dallamokkal összefüggésben bemutassunk néhányat az új adatok közül, alátámasztva azok szorosan vett népi- (elsősorban paraszti), illetve szélesebb körű közköltészeti használatát. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében készül egyrészt a gyűjtemény új, kritikai kiadása, másrészt a 18. század végétől a 19. század végéig keletkezett énekes és szöveges dalgyűjtemények, hangszeres gyűjtemények forrásainak ismertetése, a bennük foglalt dallamok változatainak összegyűjtése és bemutatása során már eddig is számos Arany által lektorált dallamhoz adtunk közre új adatokat.<sup>10</sup>

Arany dallamválogatását, miként kottaismerettel rendelkező, iskolázott 19. századi kortársaiét, kettősség jellemzi: a falusi környezet több-kevesebb ismerete, valamint a parasztinál magasabb kulturáltságot jelentő, ám nem magasrendű műzenei ismeret. A kettősség megmutatkozik a falusi és városi szóbeli hagyományból megismert egyéni dalismereten, a dalok (szövegének és/vagy dallamának) feljegyzésében, továbbá az egyéni dalköltésben, valamint a megőrzés, átadás fontosságának felismerésében. Aranyt azonban további tulajdonságok is kiemelik korának dalfeljegyzői, zene iránt érdeklődő kortársai közül. Születésének 200. évfordulója alkalmából elsősorban azokra az öt jellemző vonásokra fordítjuk figyelmünket, melyekről a zenéhez való kapcsolatát tárgyaló irodalomban eddig kevés szó esett, különös tekintettel Arany népzenei szemléletmódjára.

<sup>7</sup> Lásd például Rudas 2004.

<sup>8</sup> Lásd *Csalfa sugár* (1938) c. a capella, egyzenésű művét Kodály Zoltán, *Gyermek- és nőikarok*. Bp., Zeneműkiadó, 1965. (kotta)

<sup>9</sup> Arany János német eredetű dalcsoportjával kapcsolatban általában: Tari 1997: 500. *E zöld fának árnyékában* (Arany 2011: 35.) és német variánsköre: Tari 1997: 502; *Az ér mellett ült a gyermek* (Arany 2011: 18.), Tari 1997: 503. Lásd még Tari 2009; Tari 2015: 240–244.

<sup>10</sup> Tari 1993. Továbbá Arany gyűjteményéből a következő dallamokhoz fűzhetünk új adatokat a felsorolt tanulmányokban: Arany 1952: 20, 32, 34, 39, 41–42, 52, 55, 62, 66, 69, 72, 78, 85, 87, 92, 96, 99. Arany 2011: 1, 6–8, 11, 13, 18, 23, 35. Tari 1990; Tari 1998; Tari 2005a; Tari 2005b; Tari 2009; Tari 2011; Tari 2012; Tari 2013; Tari 2014.

## Az ének és a hangszerek Arany János életében

Arany Jánosnak a zenéhez való viszonyáról legelőször Bartalus István szólt a költő halála után a Kisfaludy Társaság 1883. január 31-i ülésén tartott előadásában. Aranynek az 1874 és 1882 áprilisa közt írt saját dalszerzeményeit ismertette, majd egy évvel később kiadta a dalokat és annak bevezetőjeként megjelentette írását. Mint írta, az a hír, hogy Arany a saját és mások verseire dallamokat szerzett „nagy meglepetést keltvén, ezóta mindenki vágyik ismerni és birni e dalokat, a nagy szellem utolsó érzeménnyel, melyeket életében nem akart nyilvánosságra hozni.”<sup>11</sup> Kodály Zoltán szintén vizsgálta e szerzeményeket, és a népdalgyűjtemény függelékeként újból közreadta azokat, de tisztán csak Arany dal-lamát, Bartalus zongorakísérete nélkül.<sup>12</sup>

Bartalus elismerően szólt Arany zenei tehetségéről: „Kimondhatjuk, hogy ha a viszonyok és körülmények kedvezően találkoznak, a nagy szóköltő szintoly nagy zene-költő, festész és szobrász lehetett volna. De akkor kezdetleges előzmények nélkül nem is lehetett szó a többi művészetek fejlesztéséről.”<sup>13</sup> Beszámol arról is, hogy ő maga még az ötvenes évek elején ismerkedett meg a költővel Nagykőrösön.<sup>14</sup> Arany „sem ekkor, se később Budapesten – a »[Szépirodalmi] Figyelő« a »Koszorú« szerkesztése folytán – egy szóval sem emlékezett arról, hogy valaha zenével foglalkozott.” – írta.<sup>15</sup> Élete utolsó éve-iben azonban – lehetséges, hogy a hetvenes évek elején, amikor az egyik János napon öt köszöntő barátainak elmondta, hogy valaha tudott gitározni, majd azok egyike a követ-kező János napon meglepte egy gitárral<sup>16</sup> – szívesen visszaemlékezett zenetanulása kezdeteire. „Többször, s legutoljára a közelebbi múlt nyáron is hallottam Aranyt kezdő tanulmányairól beszélni.” – olvashatjuk Bartalusnál.<sup>17</sup> Zenei tanulmányainak részét képezte nemcsak a debreceni kollégiumban már gyakorolt – a korban divatozó – gitározás

<sup>11</sup> Bartalus 1884: 9.

<sup>12</sup> Kodály–Gyulai 1952: 183–189.

<sup>13</sup> Uo. 10. A szobrászat, festészet iránti érdeklődéséről tanulóévei alatt lásd Dercze 1933: 12.

<sup>14</sup> Bartalus nem részletezi megismerkedésük körülményeit. Gyulai Bartalusnak erre az írására hivatkozva úgy véli, kettejük „a magyar népdal szeretete hozta össze és tartotta együtt.” Gyulai 1952: 15. A Bartalus munkásságát bemutató Sz. Farkas Márta e kérdéssel utal Arany és Bartalus megismerkedésére: „Vajon a zongoraművész [Bartalus] hangversenykörútja során – 1852-ben Nagykőrösön – találkozott a költővel?” Sz. Farkas 1976: 46–47.

<sup>15</sup> Bartalus 1884: 11–12.

<sup>16</sup> Uo. 12.

<sup>17</sup> Uo. 12.

és a kórusban való éneklés („átható discantján” énekelt a debreceni kántusban<sup>18</sup>), hanem a kisújszállási egy éves tanítóskodás alatti zongoratanulás is.<sup>19</sup>

Arany életrajzából általában kiemelik, hogy a zenetanulást autodidakta módon kezdte, úgy tanulta meg nemcsak a gitáron való játékot, hanem a kottaolvasást, írást és a zongorajátékot is. „Az ilyesmi nem volt ritka eset a debreceni református diákoknál” – írta Kodály,<sup>20</sup> támaszkodva Arany sógorának, Ercsey Sándornak a költőről írott munkájára. Ez a kor viszonyaira általában is jellemző volt, miként az is, hogy a 18–19. század fordulóján és részben a 19. század első felében főleg a református kollégiumok diákjai jutottak el bizonyos szintű zeneismeretig, noha a zenélésre vonatkozóan ezekben az iskolákban is szigorúak voltak a szabályok.<sup>21</sup>

Gyulai Ágost is emlékeztetett rá, hogy „Aranynak különben nagy hajlama volt a zenére már ifjúkorában.”<sup>22</sup> – s idézi az önéletrajz-értékű *Bolond Istók* második énekének egy abbaghagyott, kitörölt strófájából a művészetekhez, zenéhez való vonzódást megörökítő sorokat, közte a vén tamburás rendszeres hallgatását.

A zene később saját családjában is otthonos. Jól mutatja ezt egy levél, melyben Gyulai Pált arra kéri, hogy vegyen fuvalát Laci fiának. „Szánd meg ezt az ifju embert, édes Palim, s küldj neki egy (4 billentyűs) fuvalát, begöngyölve jól – vagy is a kereskedővel begöngyölve...” – kéri Arany 1857-ben.<sup>23</sup> Gyulai, mint válaszában írta, a hangszervásárlásban nem mert önállóan dönteni, hanem a zenében jártas, akkoriban Budapesten működött Brassai Sámuel segítségét kérte a hangszer kiválasztásához. „Elmentem Brassaihoz s megkértem mint musikalís embert, hogy segítsen bajomban. Mint pusztán zongorász

---

<sup>18</sup> Gergely 1957: 73.

<sup>19</sup> Uo. 10–11. Mindezeket Kodály is idézi: Kodály 1952: 20. Az Arany centenáriumi követő évtizedekben megjelent tanulmányokban Arany fiatalkori zenei tanulmányairól, diákévei kollégiumi zenéléseiről is olvashatunk. Lásd például Dercze 1933: 4.

<sup>20</sup> Kodály 1952: 17. A hazai németek bizonyos szempontból előbbre jártak a zene tanításában, lásd Tari 2016.

<sup>21</sup> Szabolcsi Bence a református kollégiumok iskolai zenélési tilalmi rendelkezéseit vizsgálva feltárta, hogy Debrecenben 1704-ben még megújítják az 1657-es, zenéléssel kapcsolatban hozott tilalmat, de 1792-ben bizonyos korlátok közt már megengedik a muzsikálást. Pápán 1798-ban engedik meg a zenélést meghatározott napokon és órákban. Nagykőrösön a diákok többszöri kérelme nyomán 1803-ban tesznek engedményeket a zenélésre nézve, azzal, ha „a’ Deák nem alkalmatlankodik” vele. Sárospatakon, Fáy András visszaemlékezése szerint csak szerdán és szombat délután volt szabad zenélni fuvalán és zongorán. Szabolcsi 1930: 46–47. Nem elhanyagolható körülmény, hogy az 1828–32-es és 1844–46-os népdalgyűjtési akcióban részt vevők egy része (például Tompa Mihály és Kiss Dénes) e kollégiumok valamelyikében tanult.

<sup>22</sup> Gyulai 1952: 17.

<sup>23</sup> Arany János Gyulai Pálhoz, 1857. február 1. Arany 2004: 10–11.

és brúgós [bőgős] ő sem merete magára vállalni...” Ő a Nemzeti Színház első fuvolását, Doppler Ferencet kérte meg a hangszer kiválasztására.<sup>24</sup> Arany hamarosan jelentheti Gyulainak, hogy „Laczi megkapta a fuvolát és fújja örömeiben.”<sup>25</sup>

1927-ben Hubay Jenő szólt Arany zene iránti fogékonyságáról. 1927. május 8-án a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén elhangzott előadásában többek közt a következőket mondta: „Nem lehet megfedkezni hazánk nagy költőjéről, Arany Jánosról sem, a Tudományos Akadémia lánglelkű örökös főtitkáráról, kinek három olyan művet köszönünk, melyekkel a magyar zenével foglalkozó zeneszerzőinknek a magyar versmérték és ritmus tekintetében irányt szabott. E művek címei: *A magyar nemzeti versidom*, *Népiességünk a költészetben*, *A magyar népdal az irodalomban*. Arany János maga is foglalkozott zenével, megtanult énekelni, gitározni és tamburázni. Alapos ismerője és gyűjtője volt régi népdalainknak, sőt maga is komponált dalokat, amelyek egynémelyike népszerűsége tett szert, mint pl. a »Kondorosi csárda mellett« című és »A szép vitéz katonának gyöngy arany-élete« című ropogós katonadal. Halhatatlan költőnk e működésével méltán érdemelte ki az egész magyar zenész-világ háláját.”<sup>26</sup>

Itt egy kis kitérőt kell tennünk, mert megjegyzést kíván a tambura szó. Nincs arról adat, hogy a költő tamburázni is megtanult volna. Ha mégis tudott „tamburán” játszani, az nem a déli szláv népektől hozzánk került hosszú nyakú lant típusú hangszert jelentette, hanem a citerát.<sup>27</sup> Már Kodály 1916–17-es nagyszalontai gyűjtése igazolja, hogy a citera délföldi neve tambura.<sup>28</sup> Az idősebb alföldi citerások még az 1970-es évek népzene gyűjtései során is így nevezték hangszerüket, noha némelyikük citerán és prím-tamburán is tudott játszani.<sup>29</sup> Arany a *Tamburás öregúr* című versében tehát

<sup>24</sup> Gyulai Pál Arany Jánoshoz, Pest, 1857. február 4. Arany 2004: 11. Gyulai 1857 végén Brassaival és Salamon Ferencel együtt meglátogatta Aranyt Nagykőrösön János napkor. Lásd Gyulai Pál Arany Jánoshoz, 1857. november utolsó hete. Arany 2004: 118.

<sup>25</sup> Arany János Gyulai Pálhoz, Nagykőrös, 1857. március 2. körül. Arany 2004: 32. Arany Ercsey Sándornak szóló levelében is ír fia fuvolázásáról: Arany János Ercsey Sándorhoz, Nagykőrös, 1857. március 12. Arany 2004: 38.

<sup>26</sup> Hubay 1927: 44–45.

<sup>27</sup> Sárosi 1967: 30. Dolgozatunk címében e névhasználat miatt került idézőjelbe a tambura.

<sup>28</sup> Kodály nagyszalontai gyűjtésekor a fonográffelvételre is így mondta be a citerán játszó Bagosi Lajos hangszerének nevét, Kodály pedig a felvételekről készített citera lejegyzésekre az „Előadta Bagosi Lajos 30 éves, tamburán” megjegyzést írta. Lásd: Tari 2001. Kodály nagyszalontai gyűjtését lásd még: Szalay–Rudasné Bajcsay 2001.

<sup>29</sup> Például a kisújszállási Gáspár Lajos. Tamburafelvételeit gyűjtötte Sárosi Bálint és Tari Lujza, 1974. augusztus, lásd MTA BTK Népzenei Archivum AP 9004-a-d2, Mg. 3150. Citerajátékából nyolc felvétel van kiadva: <http://www.zti.hu/Adatbazisok/db.zti.hu/publikaltnepzeneifelveletek>

saját vidékének nevével illeti a hangszert.<sup>30</sup> Akik tudnak Arany gitározásáról, a gitárra asszociálnak, mások a tamburára. Arany versei tanúsítják, hogy az őt körülvevő falusi környezetnek nemcsak énekeit szívta magába, hanem a legapróbb hangkeltő eszközeit is. Tisztában volt azok nevével, használóival és a hangszerek szimbólumszerével. Jól tanúsítja ezt a *Vojtina levelei öccséhez II. levél*. Ebben a magas műveltségtől a 19. században már Magyarországon is távol álló, elmaradottságot jelképező dudán, annak név- és típusváltozatán, a csimpolyán valamint kanásztülkőn és dorombon kívül részben a vastag, de lágyszárú, friss zöld anyaguknál fogva rövid élettartamú, gyerekjátékként használt egyszerű aerofon hangszereket nevezi meg helyi nevükkel: tökszár, hagymabördő, fűzfásíp, bürök, madárkelepce (madárhangot utánzó egyszerű síp, például levélsíp). A versben a tollsíp, „lyukas kulcs, mely süvít” (egyszerű síp, gyerekjáték), cirok-hegedű (egyszerű idiofon hangszer, gyerekjáték), repedt kolomp, és hasadt fazék (a két utóbbi zajkeltő eszközként gyerekjáték) mindegyike mint gyerekjáték, a magas költészetet szimbolizáló lant ellentétéként került a versbe.<sup>31</sup>

Noha Arany kortársaihoz képest tiszteletreméltóan magas szintre jutott a zenetanulásban, Bartalus jól látta, hogy harmóniai ismerete csekély volt, „de mint melodikus és rytmikus annál nagyobb. A rytmikából – mint a magyar verselésről írott értekezése is igazolja [feltehetően *A magyar nemzeti versidomról* (1856) c. tanulmányról van szó] – igen sok zenésznek leczkét adhatott volna.” – írta.<sup>32</sup> Harmóniai ismeretének csekélyisége azzal magyarázható, hogy a zenetanulásban önállóan nem jutott el a harmóniák rendszerének megismeréséig, ahová az egyszólamú zenekultúrából segítség nélkül nem juthatott el. (A többszólamúság egyik régies formája, a bordun-kíséret, legtovább és legerősebben a Dél-Alföldön maradt meg a duda, citera, tekerő használatával.<sup>33</sup> Harmóniai szempontból elsősorban ezek mintáit hozhatta magával.)

<sup>30</sup> A „kopogó hangszer” eszünkbe juttathatja a kísérőhúrok hangolatlanságát, a régi öregek harmóniára kevésbé fogékonyságát. Az öreg „veri” a tamburát, mely a népi citerajátékhoz kapcsolódó szókészletből való.

1919 körül jegyezte fel Kodály: „Zeneileg fejletlen ember nem is hallja a harmóniát, csak valami zúgást, ami azonban nem zavarja. De zavarja a zeneileg már félig műveltet, aki bizonyos sablonokat már ismer, megért, ami attól eltér, azon fennakad.” Kodály 1991: 66. Lásd még: Tari 2017.

<sup>31</sup> A verseiben előforduló népi hangszerekről lásd Sárosi 1977.

<sup>32</sup> Bartalus 1884: 12.

<sup>33</sup> „A magyar népzene egyszólamú (monodikus), ma javarészt vokális, a századfordulón még az egész nyelvtérületen, ma már csak ÉNy-on és DK-en elsődleges gyakorlatú zenekultúra.” Rajeczky 1981: 27.



## A Figyelő és Koszorú zenei referense: Bartalus István Harc a zenei műveltségért

Arany lapszerkesztőként is tudott zenei leckéket adni. Mint ismert, Pestre költözése után lapot alapít, és néhány évig szerkeszti előbb a Szépirodalmi Figyelőt, majd a Koszorút. Lapjainak zenei referense elsősorban az Erdélyből 1851-ben Pestre került Bartalus István, aki rendszeresen tudósít a zenei eseményekről az újság Zene rovatában.<sup>34</sup> A széles látókörrel, naprakész tájékozottságról, a műzene kiváló ismeretéről, biztos ítélőkészségéről és jó ízléséről tanúskodó Bartalus az olykor csipkelődő, ironikus hangvételű koncertkritikákon<sup>35</sup> kívül műismertetéseket ad közre, tudósít a zenével tágabban összefüggő eseményekről. Azt gondolhatnánk, hogy főleg a lap nyert az 1860-as években zenei publicistaként is jó nevet szerzett, több más lap számára is író zongoraművész, kiváló zenekritikus, zenetörténész népzene gyűjtő Bartalusnak az Arany lapjához való csatlakozásával. Nem kétséges, hogy a lap nyert vele. Nem kevésbé fontos azonban az, hogy „a sokféle lap és folyóirat között a Koszorú, Arany János [...] hetilapja Bartalus emberi s írói fejlődésében egyképpen fontos szerepet játszott.”<sup>36</sup>

Bartalus mindjárt a Koszorú első számának Zene rovatában cikket írt a zenei állapotokról. A Zenészeti Lapokat<sup>37</sup> ostorozza, melyben „a politikai és divatlapoknak zenére hivatlan zenereferensei tollat fognak, s [...] szórják, hintik a széptani szabályokat...” Jelzi, hogy minden lap kötelességének tartja zenei rovat nyitását, de azok „alapos zeneértők hiányában [...] ártanak.” „Ámbár a zene a társadalom minden rétegében erősen meggyökerezett, – a magyar mindedig a zenészet gyermek korát éli, melyben a zenéről mindent össze-vissza lehet beszélni.” Megjegyzi azt is, hogy „Népzene költőink egy része ma is azon csalódásban él, hogy népzene költésre szükségtelen a tudomány [...]” „Féltudósok” „félszeg ismeretükkel [...] rontják, külföldiesítik magát a népzene [...] nép nyelvén beszélni annak, a ki megszűnt nép lenni [...]” A művelt zenész „alapos ismeret nélkül egy lépést sem mehet. – Sőt művelt zenésztől, ha nép számára ír, sokkal többet várunk, mint a néptől, a mennyiben a tiszta népiesen kívül minden tekintetben szabatosnak kell

<sup>34</sup> E helyen nem térünk ki a lapok szorosabban vett műzenei írásaira, például Bartalus Istvánnak Wagner művészetéről, a korabeli műzenei hangversenyekről, Nemzeti zenedai hangversenyekről szóló írásaira, kritikáira. A lapok Vegyes c. rovatában is vannak művészeti hírek, zenei tudósítások. Ezekben a tudósító nincs megnevezve, de az írások tartalmából, azok korábbi kritikákra, könyvekre stb. utalásaiból esetenként kiderül, hogy Bartalus István írta őket.

<sup>35</sup> „Talán nem tévedés, ha úgy véljük, hogy Bartalus kritikáinak hangváltása is Aranynak köszönhető.” – olvashatjuk az Arany lapjához került zenei munkatársról. Sz. Farkas 1976: 58.

<sup>36</sup> Sz. Farkas 1976: 46.

<sup>37</sup> Az id. Ábrányi Kornél által megalapított Zenészeti Lapok 1860 és 1876 között működött. Eleinte Bartalus és Mosonyi Mihály is munkatársa volt, de ők már 1861-ben kiváltak. A lapról, Bartalussal való konfliktusairól lásd Sz. Farkas 1976: 50–59.

lennie. Ezért a jó népzene-költő mindig elragadja és nemesíti a nép ízlését [...]”<sup>38</sup> Népies stílusban komponálgató „zeneköltők” pedig egyre többen működtek az 1860-as években, kiknek frissen megjelent műveit Arany lapjai is hirdették.

A Szépirodalmi Figyelő 1861-ben hirdeti: „Száz magyar népdal. Gyűjtötte és zongora kísérettel kiadta Füredi Mihály, a magyar nemzeti színház dalszínészeti tagja. Harmadik, olcsó kiadás. Emich Gusztáv tulajdona. Ára 5 ft.”<sup>39</sup> A Koszorú 1863-ban a következőt adja tudtul: „Megjelent (és kapható egyedül Demjén és Sebes könyvkereskedésében) »Negyven eredeti magyar dal« ily fő címmel: »Dalvirágok«, Simonffy Kálmántól. Több van ezek közt, mely már országszerte ismeretes s a nép ajkára is átment. Ajánljuk a zene és dalszerető közönségnek. Bolti ára 3 ft.”<sup>40</sup>

E dalszerzőknek megvan a maguk rajongói tábora is. Közülük Frank Ignárról ír Bartalus 1865-ben, s megállapítja, hogy a szerzőnek általában nem tesz jót a rajongók mértéktelen dicsérete: „Frank Ignác néhány évvel ezelőtt egyszerre országos hírű lett, sőt néhol a külföldön is megfordult egy pár jobb tánczműve...” A műárosoknak „többet jövedelmezett Luiza csárdása, mint ha Magyarország művészei klasszikai művekkel tettek volna kísérleteket...” Frank Pestre költözött, tanítani akar, „sőt már Podmaniczky báró aszódi bandáját a keze alá vette.” „Ajánlanám lelkes hazánkfiának, hogy ha lehet, ne czigány, hanem magyar bandát, azaz magyar ifjakat képezzen [...] van elég olyan magyar ajku, aki megköszöni, ha ezzel fogja a kenyerét kereshetni.”<sup>41</sup>

Szintén Bartalus írja a következőket, még 1863-ban: „A Zenészeti Lapok multheti [...] számában egy igen figyelemre méltó szöveg van Mosonyitól a zeneköltőhöz. Alig van nemzet ugymond, mely több (vers)költőt mutathatna fel, mint a magyar: hanem ezek dalolnak anélkül, hogy valaha énekelni hallanák saját dalaikat. Oka az ének-művészet elhanyagolása. A pusztai népdalok körén fejlődik ritkán emelkedik a zeneköltő. Nagyon igaz. A közelebbi időben költői részről elég törekvés nyilvánult a magyar nemzeti rhythmus nyomozására, utánképzésére, de a zeneköltőnél nem tapasztalánk hasonló buzgalmat, hogy a költő igyekezetét a zenében érvényesítsék, mihelyt a szorosán vett népdalon kívül, egyébről vala szó.”<sup>42</sup>

<sup>38</sup> Bartalus 1863: 18–19.

<sup>39</sup> Szépirodalmi Figyelő. Aesthetikai, kritikai, szépirodalmi folyóirat, szerkeszti Arany János, kiadja Heckenast Gusztáv, 1861. szeptember 5. 44. szám, 403.

<sup>40</sup> Koszorú 1863. július 12. II. 2. szám, 47.

<sup>41</sup> Bartalus István írása a Vegyes rovatban: Koszorú, 1865. január 15. I. félév 3. szám, 66. A Koszorú 1863. évi 9. száma végén az „Uj könyvek” közt külföldi műveket is felsorolnak, melyek közt két zenei tárgyú kiadvány van. „Clarinetten. Von August Lewald. Drei Bände Schaffhausen (Hurst) ... Ára 3 ¼ tallér.”, valamint „La musique en l’année 1862 on revue annuelle des théâtres lyriques et des concert et des événements remarquable appartenant à l’histoire de l’art musical par su studio Paris (Hetzel) [...] Ára 3 frank.” 1863. augusztus 23. 8. sz. 216.

<sup>42</sup> Bartalus írása a Vegyes rovatban: Koszorú, 1863. február 8. I. 6. szám, 143.

## A népieskedő költőkkel, zeneszerzőkkel szemben

Feltételezhetjük, hogy e véleménye megegyezett Aranyéval, aki a nála járt Toldy Ferenc biztatásáról beszámolva a versírással kapcsolatban jelentette ki Tompa Mihálynak 1857. június 26-án írt levelében: „Biztatott erősen: de én nem zengek többé a *parasztoknak*. – Sok ember azt hiszi, azért ír (az em) valaki népies verset hogy a parasztok gusztusát eltalálja.”<sup>43</sup>

Arany Tompának egy 1858. augusztus 25-én írt levelében még határozottabban állást foglal a népieskedő költőkkel, zeneszerzőkkel szemben. E levélben rákérdez arra, válaszolt-e Tompa Szénfy Gusztávnak. Szénfy ugyanis 1858. július 7-én „hazafiúi kérelmet intézett Erdélyi Jánoshoz, Tompa Mihályhoz és Arany Jánoshoz; ebben a magyar zene rendszeréről kész tényként, a Zenekönyv összeállításáról azonban még mindig csak mint tervről nyilatkozott.”<sup>44</sup>

Szénfy, mint írja „az academiának 1856<sup>ki</sup> májusban tett ama ajánlatom melyszerint egy »Magyar zenekönyv« elkészítését ígértem, több – nemes gondolkozásu s érzésű – hazafiak által fölkaroltatott: – ezen hazafiak nagylelkű pártfogása következtében azon munkán már dolgozom, s az elkészülvén sajtó útján meg fog jelenni.” A munkának része „a Magyar zene rendszere”, melyhez verstani elemzést is szán, s ebben kéri a költők segítségét. Azt az áldozatot kéri tőlük, hogy megadott napon utazzanak föl Pestre, hogy személyesen megmutathassa művét, mely nagy terjedelmű, melynek „az ezen mű illustringójául szolgáló mellékletek is, mint: képletek, zöngelmek sat. százakra mennek” – azokat lemásolni és három példányban szétküldeni tetemes pénzt kívánna. Elnézésüket kéri, ha „tudatlanságból kétségbe vonom kellő jártasságukat a zenében – s így parányi személyemet az átnézés – s bírálatnál nélkülözhetlennek tartom.”<sup>45</sup> Arany a többiek tette függővé menetelét, főlegesen nem akarta magát nagy költségbe verni. Gyanította azonban, hogy Erdélyi sem, hacsak nem akad más dolga is Pesten. „Én írtam volt neki [Szénfynek]. [...] Irja meg tehát, mi választ kapott töletek, én bolondjába egyet sem lépek. De biz ő nem írt mindedig: gondolom szidja magában a poéták hazafiatlanságát, kik a nagy eszme körül nem akarnak bábáskodni. Pedig utoljára is az egész egy kovát sem ér: van már magyar rhythmus, vannak népdal schemák: az ember maga kifütyüli, hova kell hosszú, hova rövid szótag: s hajt rá csak egy is a cseperedő nemzedék közül? Hisz ezt következetesen kivinni, a zene kívánalmait pontosan megtartani, még nehezebb volna, mint a jambus, vagy trocheus, mely<ek>től a nagy reményű ifjak háta nem azért borsószik, mert idegen, mert

<sup>43</sup> Arany János Tompa Mihályhoz, Nagykovács, 1857. június 26. Arany 2004: 71.

<sup>44</sup> Tallián 2015: 171.

<sup>45</sup> Szénfy Gusztáv Arany Jánoshoz, Nyíregyháza, 1858. július 7. Arany 2004: 213–214.

a mi zenénkkel össze nem vág, hanem: mert – *mérték!* Csak adnának olyan rhythmust verseiknek, mint például a tied: «Nyugszik a nap» vagy «Itthon vagytok»... lehetne azt osztán dalolni –, de mind úgy ír, mintha süket volna.”<sup>46</sup>

Szénfy az akadémiának valóban írt már 1856-ban. Jelezte, hogy 1836 óta dolgozik a *Magyar Zenekönyvön*, mely az elméleti tudnivalókon kívül kb. 400 dallamot foglal magában. Bírálónak kirendelték Fogarasy Jánost, Brassai Sámuel és Mátray Gábort. Szénfy azonban nem küldte a művet, hanem újabb levelet írt, melyben jelezte, hogy mégsem tudja azt bírálatra benyújtani, helyette azonban megküldte „elmélkedését a jövő zenéjéről”, továbbá segínyt kért palóc és erdélyi gyűjtéseihez. A bírálók megállapították, hogy a munka számos új, de semmivel alá nem támasztott tételt tartalmaz, sok dolog bizalmatlanságot keltett bennük az írás alapján, ezért támogatásban sem kívánták részesíteni.<sup>47</sup> Szénfy ezen elutasítás után keresett pártfogást a költőknél, akik feltehetően nem tudtak az előzményekről, de felismerték a szerző komolytalanságát. Szénfy egyébként 1858. november 11-én kelt levelében Aranyynak *A magyar nemzeti versidomról* írt értekezésben említett két dal lekottázását kérte a költőtől, mert nem ismerte annak „zöngelmét (melodiáját).” Legyen „egyszerűen leírva, minden kíséret nélkül”, s küldje el azokat neki, mert „nem állhatom meg, hogy e két dalt meg ne ösmerjem – s közjóra föl ne használjam.”<sup>48</sup> Arany csak 1859. január 8-án válaszolt neki, és küldte el a kért kottákat.<sup>49</sup>

A kor jeles zeneszerzői közül Erkelről, Lisztről, Mosonyiról több alkalommal szó van Arany lapjaiban. 1863-ban például Mosonyi „hat újonnan megjelent »népdalát«” ismertette Bartalus. Arany hatására, vagy attól függetlenül, de annak szellemében a következő megjegyzést fűzi hozzá: „A népnél a szó és dal egyszerre születvén, nem látunk a szavalattal ellenkező dallamot [...] Erkel hymnusa, s Egressy szózatja egyik szempontból sem állja ki a kritikát; mert egyik sem egyszerű, mindkettő vét a szavaltat ellen.” Meg is indokolja miért: „E két dal hangterjedelme által szintén elhagyta a népet, minek következtében születése óta csak a színpadok deszkáin otthonos, s a nép fülsértőleg kiáltani igen, de énekelni soha sem fogja.” Megjegyzi, hogy Mosonyi dalai ezekkel szemben „épek, egészségesek.”<sup>50</sup>

<sup>46</sup> Arany János Tompa Mihályhoz, Nagykőrös, 1858. augusztus 25. Arany 2004: 222.

<sup>47</sup> Várnai 1984: 470–471. Az 1856. július 21-i akadémiai jegyzőkönyvet lásd Uo. 471–472.

<sup>48</sup> Szénfy Gusztáv Arany Jánoshoz, Nyíregyháza, 1858. november 11. Arany 2004: 244.

<sup>49</sup> Arany János Szénfy Gusztávhoz, Nagykőrös, 1859. január 8. Arany 2004: 266. (A levél elveszett, de a küldött két dal kottája fennmaradt. Arany elveszett válaszlevelére vonatkozóan lásd a jegyzeteket a 806. oldalon.)

<sup>50</sup> Koszorú 1863. március 1., 213. A hat dal a következő: 1. *Felleg borult az erdőre*, 2. *Jaj, Istenem, jaj, Istenem be félek!* 3. *Jó ideje annak, hogy én bujdosom*, 4. *Mátra hegye vad virágos tövénél*, 5. *Alig jöttél, itt hagysz már engemet*, 6. *Furán néz ki az én pörge kalapom*. A szövegíró Tóth Kálmán. A művek így jelentek meg: *Hat népdal Tóth Kálmán költeményeire* (1. *Felleg borul az erdőre* [zenei anyaga nem azonos ugyanennek a versszövegnek

Bartalus a Koszorú 1864-es évfolyama első számában az előző év zenei eseményeiről, új művekről szóló beszámolójában a következőt írja: „1863 [...] egy szép dalkölteménnyel gazdagította irodalmunkat Mosonyi: »Leteszem a lantot« című dalával [...] Mosonyi most sokkal komolyabban vette kezébe ama lantot, s oly dalt írt, milyen eddig a magyar irodalomban nem volt. – Kár, hogy a költemény nem zenére való [ezt talán úgy érthetjük, hogy bárki által nem megzenésíthető, nem könnyű, nem népdalszerű], s e miatt némely észrevételre adhat alkalmat.”<sup>51</sup>

A művet 1865-ös bemutatkozó hangversenyén elénekelt az újonnan megalakult pest-budai dalárda. Az eseményről Arany lapjában olvashatunk tudósítást: a dalárda „vasárnap tartá dalestélyét, a városi vígadó kisebb termében, mely alig volt képes a nagyszámu közönséget befogadni.” Zimay László egy kórusműve után „A következő mű Mosonyinak Arany »Leteszem a lantot« című költeményére írt magándala volt, mely mind compositióra, mind költői inventióra nézve egyike a leggyönyörűbb zeneballádáknak. Mintha egy középkori hegedőst hallottunk volna, bánattal a szíven, panasszal az ajkon.” – írta az „i. r.” monogrammal jelzett személy.<sup>52</sup> A hangverseny végén vidám lakomát tartottak, ahol tósztokat mondtak az előadókra és a zeneszerzőre. Vajon ott volt-e Arany János azon az esten? Hallotta-e versét Mosonyi megzenésítésében a dalárda bemutatkozó hangversenyén? A költő jelenlétéről, s hogy rá is emelték volna poharukat, nincs szó a beszámolóban.

Talán Reményi Edét sem hallotta játszani, akihez pedig 1859-ben verset írt, s akiről számos tudósítást közölt lapjaiban, melyek beszámoltak a hegedűművész hazai és külföldi útjairól, koncertjei helyszínéről, valamint a művész által kezdeményezett, Petőfi szobor felállítására történő gyűjtéséről. Arany 1862-ben arról írt, hogy Kiskőrösön felállították Petőfi mellszobrát: a Sós-kútról való emlékkő „csinosan készült s fehér kőből faragott” szobor szerény helyi emlék, „azért reá csak Kis-Kőrösön és vidékén gyűjtöttek”. Ezután rátér a Reményi által kezdeményezett országos gyűjtésre, s nem hallgatja el, hogy kissé elkapkodott egyéni kezdeményezésről van szó. „Mi ugyan elsieltet dolognak tartjuk az egészet, de ha már megindult, ohajtottuk volna egy választmány megalakulását.” Később – lehetséges, hogy e véleménye hatására – Reményi vezetésével

---

a Füredi Mihály-féle megzenésítésével, amely Mosonyi Mihály zongorakíséretével jelent meg: 25 magyar népdal, Rózsavölgyi, Pest, 1862.]; II. *Jaj Istenem!*; III. *Jó ideje annak*; IV. *Mátra hegye*; V. *Alig jöttél, itt hagysz már*; VI. *Furán néz ki*), megjelent: 1863. Rózsavölgyi, Pest.

<sup>51</sup> Koszorú 1864. január 3. I. 1. szám, 19. A mű megjelent 1863-ban Rózsavölgyinél, a Zenészeti Lapok 9. mellékleteként. Lásd Mona 1989: 204. 1764-es tétel.

<sup>52</sup> Koszorú 1865. március 26. 13. szám, 306–307.

megalakult egy választmány, Arany pedig rendszeresen tudósított a kezdeményezés alakulásáról, a pénzüsszeg gyarapodásáról, Reményinek a szoborra gyűjtés céljából tartott koncertútjairól.<sup>53</sup>

### Arany, mint népköltészeti munkák ismertetője

Fontosak számunkra Arany könyvismertetései, hozzászólásai, kiegészítései zenei, népzenei illetve általánosabb néprajzi vonatkozásban. Lapjának szerkesztése alatt, 1863-ban jelent meg Kriza János székely népköltési gyűjteménye, melyből a szerző küldött egy példányt a Kisfaludy Társaságnak. A Koszorú tájékoztatja olvasóit a Kisfaludy Társaság október 29-i üléséről, ahol bejelentették a beérkezett adományokat. Azok közt volt „A »Vadrózsa« egy példánya Kriza János tagtól”. Az adományért nyilvános köszönetet mondtak.<sup>54</sup>

Arany tudunkkal elsőként ismertetett lapjában rutén népköltési gyűjteményt, melynek kiadása Erdélyi János érdeme. „Magyar–orosz Népdalok. Gyűjté, s forditá Lehoczky Tivadar. Kiadja Erdélyi János Sárospatak. [...] Hazánk egyik legféltreesebb, legelkülönbtebb szögletében meglepedett népfaj szellemi világába vezet be” a kötet – írja. „Ezek az oroszok vagy rutének, kik Máramaros, Bereg, Ugocsa, Zemplén megyék hegyei közt elvonulva, csendes, kedélyes, igénytelen életet élnek [...] E népfajnak még semmi szellemi teremtménye nem volt a magyar irodalomban bemutatva, pedig hogy ép észjárásuk van, hogy eszmefuttatásukban sok az elevenesség, frissesség, tréfa”, azt a gyűjtemény jól mutatja. Kitér itt az orosz népre, „– a nagy Oroszbirodalom lakóit értve – melyet másfél évtizedje oly durva, állati nyersességben kellett nekünk magyaroknak közelebből megismernünk...” Bemutat néhány verset, majd ismerteti a lakodalmi szokásokat. Hozzáfüzi: „A lakodalmi szokások általában minden keresztyén népnél a legjellemzőbbek [...] mindenütt nagy ünnepélylyel hajtják végre e szertartást, s a népnek legtöbb egyéni sajátsága – mely más nemzetekéitől elüt – nyilvánul azokban. A ruthén népnek is sok oly sajátos szertartásával találkozunk itt, mely a környező népfajok, a magyarok-, oláhokétól egészen különbözik.”<sup>55</sup>

Részletes leírásában mindenütt szó van az ének és a zene szerepéről, a rituáléban betöltött helyéről, idejéről. A munkát, kiadást dicsérő szavai mellett kritikai megjegyzése is van. „Az egész összeállítás ügyes és kerekded [...]. Hanem a fordítás ellen van némi kifogásunk. A vers technikájára nagyon keveset adott a fordító, mind egy nála: ha

<sup>53</sup> Szépirodalmi Figyelő 1862. augusztus 21. I. 16. szám, 255. Az 1882. október 15-én Budapesten leleplezett szoborra gyűjtésről lásd Reményi 1882.

<sup>54</sup> Koszorú 1863. november 8. II. 19. szám, 458.

<sup>55</sup> Koszorú 1864. október 23. II. 17. szám, 404.

könnyen jön a rím tesz, ha nem, elhagyja. Igaz, hogy ez talán a nép eredeti teremtményeinek hanyagságához teszi hasonlónak a dalokat, csak hogy itt sok olyat is találunk, mit a nép fülérzéke semmi esetre el nem fogadna rimnek, s meg nem szenvedne úgy, a hogy van. S ezen – a népnél elnézhető – hanyagság mellett nagyon különösen tűnik föl, midőn egy-egy, csak irodalmi, a nép által nem használt, nem ismert kifejezés vagy szó vegyül az egyszerű szövegbe, sőt gyakran olyan is, melynek még az irodalomban is kétes használata, vagy egyáltalán teljesen új, soha nem hallott pl. az éneklész szó. Az ilyenektől az egyszerű gondolatok átültetésénél jó lett volna tartózkodni.”<sup>56</sup>

### A nép zenei terminológiáinak ismerője, nyelvi újítoja

Tanulmányaiban is pontosít zenei kifejezéseket, műfaji megnevezéseket, s lapjaiban is helyet ad zenei terminológiai kérdések tisztázásának. Világosan elkülöníti egymástól például a népi szóhasználat alapján a dalt és éneket. „A dal a megindult kedélynek költői megnyilatkozása. Tárgyai: az élet örömei és bánatai [...]. A dal, ha egyszerű népi nyelven keletkezik, s nép ajkán forog: népdalnak mondatik. Ezek közt szinte sok szép van. Az ének hangulatára nézve hasonlít a dalhoz, de különbözik tárgyban, mert ennek tárgya a buzgó szív ömledése Istenhez.”<sup>57</sup>

1864-ben a Zenészeti Lapok zenei terminológiai kérdést vetett fel az ütemekkel, azok szimmetrikus és aszimmetrikus, negyed illetve nyolcad alapmozgása elnevezésével, illetve az ütemen belüli számozás mikéntjével kapcsolatban. A korszakon belül a (hangszert tanító) zenetanárok elsősorban német anyanyelvű zenészek voltak, akik saját nyelvükön, és nem magyarul számolták az ütemegységeket. Az egy szótagúnál hosszabb magyar számnevek ütemen belüli egytagúvá módosítását, „elharapását” javasolja a lap munkatársa (közte a kilenc-, tizenegy-, tizenkettőt). Indoka: a német mesterek németül számolnak, s ez utóbbi szavak a német nyelvben egytagúak. Ehhez Arany jegyzetet fűz, s megkérdi: „Az olaszok is? Undici, dodici.”<sup>58</sup> A Zenészeti Lapok javaslattevő íróját ízekre szedő, Bartalus István által írt cikkhez hozzászólt Fogarasi János, aki lényegében csak a  $\frac{3}{4}$ -es és  $\frac{6}{4}$ -es illetve  $\frac{3}{8}$ -os ütemek negyed mérőütése magyar megnevezése körüli vitába kapcsolódott be. Mint írja: „Hét mesterem közt csak egy, a legelső vala magyar: t.i. egy cigány (új magyar). Czigányaink – legalább az én koromban – semmiféle nyelven nem számláltak. Ők csak érzésük után követik az üteny szabályait is. Többi hat mesterem közt is kettő szláv eredetű volt ugyan: Paulicska (Kézsmárkon) és Taborszky (Pesten),

<sup>56</sup> Uo.

<sup>57</sup> Arany 1962b: 556–557.

<sup>58</sup> Koszorú 1864. október 30. II. 18. szám, 429.



de ők is németül beszéltek s németül számláltak (maguk is úgy tanulván) [...]”<sup>59</sup> Fogarasi a korszakban használatos üteny szót használja. Arany ezzel szemben máig hatóan megújítja a szót. A *magyar nemzeti versidomról* című tanulmányában az egyik közmondásnál használt ütem szóhoz jegyzetet fűz: „Ütenynek nevezték a taktust, kik az *any* képzőt oly panacaeának tartják, mely minden szócsonkítási sebet meggyógyít, Én az ütem szót helyesbnek gondoltam. A. J.”<sup>60</sup>

Bartalusnak több alkalommal – így az ütemszámláláskor is – vitája támad Zimay Lászlóval, a Zenészeti Lapok munkatársával. Zimay a hosszúra nyúlt vitában végül azzal érvelt, hogy véleményében őt a Zenészeti Lapok támogatja, amire Bartalus hevesen így reagált: „engem viszont a Koszoru szerkesztősége támogat (tehát Arany titkon nagy zeneértő) [...]” Arany csillagot tesz a cikk címéhez, és elunva a vitát, jegyzetben közli: „Részünkről e vitát ezzel befejezettnek nyilatkoztatjuk. Szerk.”<sup>61</sup>

### Úton az összehasonlító zenetudomány felé

E vitában részben a Bartalus által megzenésített, Mosonyi Mihály által kritizált és a népi eredetet vitató, Zimay által pedig rossznak mondott *Finn dalok* című Bartalus kompozícióról van szó. Bartalus Collan és Lagi helsingforsi gyűjteményén alapuló finn dalainak létrejötté valószínűleg összefügg Arany hatásával. Attól „Nem választható el, azért sem, mert éppen Arany – már a Koszorút megelőző Szépirodalmi Figyelő 1862-es évfolyamától – számos finn vonatkozású tanulmányt közölt [...]. Talán ez irányította Bartalus figyelmét Collan finn zenetudós népdalgyűjteményére éppen az 1860-as évek elején.” – írja Sz. Farkas Márta.<sup>62</sup>

Arany figyelemmel követte lapja munkatársainak egyéb, a lapon kívüli munkáit is. Így ő az, aki felhívta a figyelmet Bartalusnak a Budapesti Szemlében megjelent alábbi munkájára: „A magyar zene története. Első közlemény Bartalus Istvántól.” „Bartalus e cikke, mint a szerkesztő [Csengery Antal, a Budapesti Szemle szerkesztője] megjegyzi, elseje azon érdekes cikksorozatnak, melynek főadata megírni a magyar zene történetét.” Arany jelzi: „Bartalus abból indul ki, hogy alapjában ősi zenénk olyanforma lehetett, mint azoké a népeké, melyekkel ugyanazon éghajlat alatt, hasonló természeti benyomások közepett, egyforma életmód mellett, a műveltség ugyanazon fokán találkozunk, mint azoké a népeké, melyek közt nemzetünk legősibb történetei szükségképp lefolytak [...]”

<sup>59</sup> Fogarasi 1864: 525.

<sup>60</sup> Arany 1962a: 224. A saját tapasztalatából kialakított „egy, két hárm”, illetve „egyes, kettős, hármás” javaslat közül az első egy, két hár’ formában, míg a nyolcadok mozgását is figyelembe vevő második egyet, kettőt, hármat’ formában lényegében máig él.

<sup>61</sup> Bartalus 1864.

<sup>62</sup> Sz. Farkas 1976: 62–63.



Amikről szól: hun, mongol költészet és zene, „bővebben tárgyalja a finn és török zenét s itt nem csak pusztá adatokra, hanem zeneszerzeményekre támaszkodhatván, összehasonlitja mind a kettőt a magyar zenével s némi rokonságot állapít meg. A szövegbe számos török és finn dallam van nyomva. Tudtunkra az összehasonlító zenészet terén ez nálunk első kísérlet s már csak e szempontból is megérdemli zenetudósaink figyelmét. A finn dalok mind népdalok [...] Bartalus nem csak a dallamokat közli, hanem magokat a költeményeket is Hunfalvy szabad fordítása szerint.”<sup>63</sup>

Egyet kiválaszt ezek közül, s áttér a vers helytelen fordításának bemutatására. A pontosabb értelmezéshez Kriza *Vadrózsák* gyűjteményéből idézi az adott részletek megfelelőit, melyet behatóan tanulmányozott alig egy évvel korábbi megjelenése óta. A finn és a Kriza által feljegyzett balladák tematikai rokonságát további skót balladával támasztja alá. „Melyik nép vette a másiktól? Hol rejlik e találkozás oka? A rokonságban, átszívargásban vagy a népköltészet egységében-e? Ki fogja szabatosan meghatározni?” – kérdezi.<sup>64</sup>

Arany János az első, aki ebben a korban először használja az „összehasonlító zenészet” kifejezést – ami alatt lényegében zenetudományi tevékenységet ért. A „Der vergleichende Musikwissenschaft” Helmholz, Ellis és Edison fellépése után, a berlini népzene-tudományi iskola megalapítását követően, C. Stumpf, E. von Hornbostel és O. Abraham munkásságával a 19. század végén jött létre, s a 20. század elejére erősödött meg elfogadott kutatási módszerként.<sup>65</sup>

### Arany zenéhez való viszonyának, népzenei szemléletmódjának összegzése

Az eddig elmondottak talán igazolják, hogy Arany János és a zene – Arany fiatalkorára utaló kifejezéssel a „hangzó művészet” – viszonya sokoldalú, s összetettebb annál, mint amit népdalgyűjteménye és saját dalai, továbbá a népdalszövegeket felhasználó verstani, ritmikai elemzései alapján számos kutató érdeméből eddig megismerhettünk.

Arany zenével való kapcsolatát tömören az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. Ismerte saját szülőföldjének, valamint saját fiatalkorának szűkebb nép- és tágabb közzenéjét.
2. Ezeket megőrizte emlékezetében, valamint tudatosan elkülönítette funkciójuk, műfajuk és társadalmi használatuk szerint.

<sup>63</sup> Koszorú 1864. május 15. I. 20. szám, 476.

<sup>64</sup> Uo. 477.

<sup>65</sup> Rajeczky 1986: 5, 10–12.; Simon 2000.

3. Képes volt kottában rögzítésükre évtizedekkel később, amikor a dalok egy része már elfelejtődött.
4. Képességgel bírt saját dallamok komponálására.
5. Hangszeren is tudott játszani, ismerte a falusi hangszereket és használatukat.
6. Költőként, különösen erős nyelvi ismeretének köszönhetően példái közt számos általa fel nem jegyzett, le nem kottázott népdalszöveg is szerepel. Ezek egy része jellegzetesen kései 18., korai 19. századi vers, melyhez könnyen társíthatók dallamok (*A garat, a garat üresen jár, Szeretnék szántani*). Más részük a tágabb időhatáron belüli kortárs költők megzenésített versei (Csokonai, Czuczor, Petőfi), melyeknek ismert, kevésbé variatív a dallama. További részük a 20. századi gyűjtések alapján régi dallamstílusokhoz kapcsolódik, különböző dallamtípusokkal (például *Lóra csikós, lóra; Árva vagyok, árva; Nem anyától lettél; Arany ezüstér stb.*).
7. Arany János lapszerkesztőként teret engedett minden műfajnak, a régebbi és a kortársi magas kultúrájú európai műzenéről szóló beszámolóknak.
8. Különösen fontos, hogy számos, itt nem említett írás megjelentetésével, valamint saját írásaival tágította az addigi szűk ösvényt a néprajz- és a népzene-tudomány, illetve a történeti szemléletű zenetudomány irányába. Népzenei szemléletmódja az egységben látásban, a vers és dallam összetartozásában, a dalnak a szokáskeretben való elhelyezkedése felismerésében és másokkal felismertetésében foglalható össze.
9. Elsőként használta az összehasonlító zenetudomány kifejezést, mely jól rávilágít messzire látó, előremutató gondolkodására.
10. Pestre költözése előtt jelenik meg Liszt Ferencnek a magyar kortársakat alaposan felkavaró, a cigányok és a magyar zene kapcsolatáról írott hírhedt könyve.<sup>66</sup> E mű éppen Arany lapjainak szerkesztése idején ért el nagy sajtóvisszhangot, s nem ért véget 1860-ban az őt személyesen ismerő, lapjának is dolgozó Brassai Sámuel válaszával.<sup>67</sup> Érdekes módon azonban e műről nem esett szó lapjaiban.

Nem tudunk róla, hogy járt volna operaelőadásokra, koncertekre. Ez azonban nem érdeklődésének hiányát jelenti. Levelei, nyilatkozatai és életrajzának ismerete bőven magyarázatot adnak visszahúzódnására. Kodály Zoltán egy datálatlan feljegyzésében a 19. század első felének legáltalánosabb nótatípusaira, Arany ifjúkori, sok német alapú zenei benyomására utalva más magyarázatot is adott: „Arany nem tudott szabadulni attól a néhány rossz, ízléstelen dallamtól, ami zsenge korában [áthúzva: beléje vertek] megütötte fülét. Micsoda más, termékeny hatással lett volna rá, ha ezek helyett (ha már idegent), Mozart, Beethoven dallamaiból véstek volna bele. Csak így érthető, hogy bár

<sup>66</sup> Liszt 1859.

<sup>67</sup> Brassai 1860.

a szükséges alapja a zenei felfogó készségnek megvolt benne, nem volt vágya, szomszár későbbi életében magasabb zenére. Pesti élete jóformán zenétlenül folyt le. Nincs adat rá, hogy csak egyszer is Operában lett volna, hangversenyre ment volna. Így ő, aki irodalomban naponta a legnagyobbakkal társalkodott, zenében megmaradt a művészet előtornácában [...]”<sup>68</sup> Versei,<sup>69</sup> írásai ugyanakkor ma is megérdemlik figyelmünket, zenei szempontból is.

## Források

MTA BTK Népzenei Archívum AP 9004-a-d2, Mg. 3150. <http://www.zti.hu/Adatbazisok/db.zti.hu/publikaltnepzeneifelveletek>

Arany 1952: ARANY János *népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.

Arany 1962a: ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról* = ARANY János *Összes Művei, X: Prózai művek 1*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 218–258.

Arany 1962b: ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY János *Összes Művei, X: Prózai művek 1*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 532–565.

Arany 2004: ARANY János *Összes művei, XVII: Levelezés 3, (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó, 2004.

Arany 2011: ARANY János *népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, hasonmás kiad. Bp., Kodály Archívum – Argumentum Kiadó, 2011.

Bartalus 1863: BARTALUS István, *Egy pillantás zeneügyeinkre*, Koszorú, Szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap, szerk. Arany János, 1. évf. 1. szám, 1863. január 4. 18–20.

---

<sup>68</sup> Kodály 1993: 145.

<sup>69</sup> *Kondorosi csárda mellett* verséhez Festetich Leó tett dallamot, mely változtatással ugyan, de hamar utat talált a néphez. Kerényi 1961: 215. (66. sz., jegyzetek). A dallam *Nincs szebb madár a fecskénél* szöveggel lakodalmi marsként is használatos volt. Kiss 1956. 81. sz.

Bartalus 1864: BARTALUS István, *A Zenészeti Lapoknak. Utóirat az egy, még megy, de már sok történetéhez*, Koszorú, 2. évf. 2. félév, 20. szám, 1864. november 13. 476.

Bartalus 1884: BARTALUS István, *Arany János dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire, énekekre és önálló zongorára feldolgozta* BARTALUS István, Bp., Révai testvérek, 1884.

Brassai 1860: BRASSAI Sámuel, *Magyar- vagy Czigányzene? Elmfuttatás Liszt Ferencz „Czigányokról” írt könyve felett*, Kolozsvár, Ev. Reform. Főtanoda ny., 1860.

Fogarasi 1864: FOGARASI János, *Az ütenyrészek magyar számlálásáról*, Koszorú, 2. évf. 22. szám, 1864. november 27., 525–526.

Kiss 1956: *A Magyar Népzene Tára, 3/B: Lakodalom*, s. a. r. Kiss Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 1956.

Liszt 1859: LISZT, Franz, *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*, Paris, Bourdillat, 1859.

Koszorú, Szépirodalmi Figyelő

### Hivatkozott irodalom

Dercze 1933: DERCZE Lajos, *Arany János és Debrecen*, Debrecen, Bertók Lajos kiadása, 1933.

Dezső 2008: DEZSŐ Kinga, *Arany János és a zene: Arany János A magyar nemzeti vers-idomról című tanulmányának zenei hatástörténete*, Szkhonion, 2008, 1. 17–26.

Sz. Farkas 1976: SZ. FARKAS Márta, *Bartalus István*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976 (A múlt magyar tudósai).

Gergely 1957: GERGELY Pál, *Arany János és az Akadémia*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1957 (Irodalomtörténeti Füzetek, 11).

Gyulai 1952: GYULAI Ágost, *Arany János népdalgyűjteménye = Arany János népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952, 15–21.

- Hubay 1927: HUBAY Jenő, *A Magyar Tudományos Akadémia hatása zeneművészetünk fejlődésére*, Budapesti Szemle, 1927, 207. köt. 599. sz. 40–65.
- Kerényi 1961: *Népies dalok*, szerk. KERÉNYI György, Bp., 1961 (Népzenei Könyvtár, 3).
- Kodály 1952: KODÁLY Zoltán, *A gyűjtemény jelentősége = Arany János népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952, 9–11.
- Kodály 1991: KODÁLY Zoltán, *Közélet, vallomások, zeneélet = KODÁLY Zoltán Hátrahagyott Írásai*, vál., s. a. r. VARGYAS Lajos, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.
- Kodály 1993: KODÁLY Zoltán, *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers = KODÁLY Zoltán Hátrahagyott Írásai*, vál., s. a. r. VARGYAS Lajos, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993.
- Mona 1989: MONA Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*, Bp., MTA ZTI, 1989 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez, 11).
- Rajeczky 1981: RAJECZKY Benjamin, *Népzene [szócikk] = Magyar Néprajzi Lexikon IV*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 27–30.
- Rajeczky 1986: RAJECZKY Benjamin, *A népzene kutatás története*, Bp., OKK Módszertani Intézet, 1986.
- Reményi 1882: REMÉNYI Károly, *A Petőfi-szobor története*, A Koszorú, A Petőfi-Társaság havi közlönye, VIII, Bp., Aigner Lajos kiadása, 1882, 325–343.
- Rudas 2004: RUDAS Márta, *Kodály és Arany = Az Idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, I, szerk. DOMOKOS Mária, MIKOS Éva, Bp., L'Harmattan, 2004, 367–391.
- Sárosi 1967: SÁROSI Bálint, *Die Volksmusikinstrumente Ungarns: Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente*, I/ I, Leipzig, Deutscher Verlag für Musik, 1967.
- Sárosi 1977: SÁROSI Bálint, *Angaben über die instrumentale Volksmusik Ungarns in den Gedichten von József Gvadányi und János Arany = Studia instrumentorum musicae popularis 5*, hrsg. E. STOCKMANN, E. EMSHEIMER, Stockholm, Musikhistoriska museet, 1977, 114–120.

- Sárosi 1980: SÁROSI Bálint, *Arany János és a népzene = Arany János ma*, szerk. MEZEY József, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 66–73.
- Simon 2000: SIMON, Artur, *Einleitung/Introduction = Das Berliner Phonogramm-Archiv 1900–2000, Sammlungen der traditionellen Musik der Welt – The Berlin Phonogramm-Archiv 1900–2000, Collections of Traditional Music of the World*, ed. SIMON, Artur, Berlin, Verlag für Wissenschaften und Bildung, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, 2000, 13–16.
- Sonkoly 1940: SONKOLY István, *Arany János és a zene*, klny. a Nagykőrösi Arany János Társaság 1938–39. évi évkönyvéből, Nagykőrös, 1940, 1–19.
- Szabolcsi 1930: SZABOLCSI Bence, *A 18. század magyar kollégiumi zenéje*, Bp., 1930 (Magyar Zenei Dolgozatok, 8).
- Szabolcsi 1972: SZABOLCSI Bence, *Arany János népdalgyűjteménye = Vers és dallam: Tanulmányok a magyar irodalom köréből*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972<sup>2</sup>, 175–179.
- Szalay–Rudasné Bajcsay 2001: Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése = *Magyar Népköltési Gyűjtemény XV*, s. a. r., szerk. SZALAY Olga, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Bp., Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, 2001.
- Tallián 2015: TALLIÁN Tibor, „Csak ami nincs, annak van bokra.” Szénfy Gusztáv Elméleti és gyakorlati magyar zenekönyve = *Tény és fikció – Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből, 1).
- Tari 1990: *Lissznyay Julianna hangszeres gyűjteménye 1800*, közread. TARI Lujza, Bp., MTA ZTI, 1990 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez, 12).
- Tari 1993: TARI Lujza, *Kéziratos kottás gyűjtemények a XIX. század első felében*, kandidátusi értekezés, Bp., 1993.
- Tari 1997: TARI Lujza, *Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang des 19. Jahrhunderts = Festschrift Walter Wiora*, hrsg. Christoph-Hellmut MAHLING, Ruth SEIBERTS, Tutzing, Hans Schneider Verlag, 1997, 492–536.

- Tari 1998: TARI Lujza, „Külömbb féle magyar Nóták...” a 19. század elejéről. – *Allerlei ungarische Melodien von Beginn des 19. Jahrhunderts*, Bp., Balassi Kiadó, 1998.
- Tari 2001: TARI Lujza, Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója, Bp., Balassi Kiadó, 2001.
- Tari 2005a: TARI Lujza, Derzsi Gábor kottás gyűjteménye 1876-ból = *Mindenes Gyűjtemény I–II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (*Artes Populares*, 21). 107–126.
- Tari 2005b: TARI Lujza, Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005 (*Arrabona Múzeumi Közlemények*, 43. 2), 85–111.
- Tari 2009: TARI Lujza, Bartha Dénes, a 18–19. század magyar zenéjének kutatója, *Magyar Zene*, 2009, XLVII/ 2., 193–210.
- Tari 2011: TARI Lujza, „Írok, componálok..., de mindent csak Manuscriptumba”: Pálóczi Horváth Ádám „örökkévalóságra való” dalai = *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, Bp., Reciti, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2011, 367–382. <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>
- Tari 2012: TARI Lujza, „Jön a’ Francz nagy lépésekkel”: A Napóleon elleni nemesi felkelés zenei emlékei = *Franciák Magyarországon, 1809*, szerk. BANA József, KATONA Csaba, Bp.–Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány, 2012, II, 245–260.
- Tari 2013: TARI Lujza „Koltói csárdás” – Liszt Ferenc magyar rapszódiai és a népzene = *Zenei művelődésünk a változó régióban: A VII. Hungarológiai Kongresszus Zenetudományi Szekciójának előadásai*, szerk. ANGI István, CSÁKÁNY Csilla, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 96–121.
- Tari 2014: TARI Lujza, Szövegösszevonás és tiszta szövegközlés a Népdalok és Mondákban = *Doromb: Közköltészeti Tanulmányok, III*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., Reciti, 2014, 385–420.
- Tari 2015: TARI Lujza, Gaal Miklós Holmi Világi Enekek című versgyűjteménye (1810) zenei szemmel = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok, IV*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., Reciti, 2015, 219–249.

- Tari 2016: TARI Lujza, Mátray Gábor, *a népzene kutató = Zenetudományi dolgozatok 2013–2014: Jubileumi kötet a Zenetudományi Intézet 40 éves fennállása alkalmából*, szerk. Kiss Gábor, Bp., MTA BTK ZTI, 2016, 385–437.
- Tari 2017: TARI Lujza, *Multipart Phenomena in Hungarian Folk Music Regarding the Instrumentation and Instrumentalization of Sound = European Voices III: Instrumentation and Instrumentalization of Sound: Local Multipart Music Practices in Europe*, ed. Ardian AHMEDAJA, Böhlau, Vienna, Universität für Musik und Darstellende Kunst, 2017, 223–235.
- Várnai 1984: VÁRNAI Péter, *Egy magyar muzsikuskor a reformkorban = MÁTRAY Gábor, A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*, s. a. r. GÁBRY György, Bp., Magvető Kiadó, 1984, 361–548.



Völgyesi Orsolya  
Arany János és a honorácior-kérdés Bihar vármegyében  
1845 júniusában<sup>1</sup>

Arany Jánosnak *Az elveszett alkotmány* című műve, amely a Kisfaludy Társaság vígeposz pályázatán 1846-ban első díjat nyert, meghozta a sikert és az elismertséget. Szilágyi Márton közelmúltban megjelent elemzése szerint ez a szöveg a korabeli politikai kontextus rekonstruálásán keresztül is értelmezhető lehet, vagy legalábbis a benne rejlő konkrét politikai utalások felfejtése jelentős mértékben hozzájárulhat e nagyepikai alkotás meglehetősen összetett jelentésrétegeinek a feltárásához.<sup>2</sup>

Vizsgálódásának egyik fontos forrása Arany 1855-ben – tehát a mű keletkezése után tíz évvel – Gyulai Pálhoz írt önéletrajzi levele, amely a továbbiakban számunkra is kiindulópontul szolgál: „1845 nyarán a megyei élet kicsapongásai, mellyek szemem előtt folytak, némi satyricus hangulatot gerjesztettek bennem, és megkezdém minden előleges terv nélkül, írni az *Elveszett alkotmányt*. A darab eredetileg nem volt a nagy közönség elibe szánva, csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszuságomat, mire más térem nem igen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz. (NB. Nagy apám nemes volt, s apám, a kutyaőrnek birtokában, nem vala képes visszaszerezni a kiváltságot, minthogy erdélyi fejedelemtől (I. Rákóczi György) nyerte volt azt a család)” – szól *Az elveszett alkotmány* keletkezésére vonatkozó rész.<sup>3</sup>

Arany itt – mint ahogy azt Szilágyi Márton is megállapítja – egyértelműen a Bihar vármegyében 1845 nyarán történt, országos figyelmet keltő eseményekre utal. E történetek – s maga a levélrészlet is – az 1840-es évek politikai kérdéseinek kontextusában értelmezve több fontos problémát érintenek, hiszen az adminisztrátori rendszer visszaélései, a megyei közgyűléseken mind rendszeresebbé váló kicsapongások, valamint a honorácior-kérdés a korszak meghatározó s mielőbb megoldandó kérdéseivé váltak.<sup>4</sup> Egyúttal pedig Arany kortársi észlelései is voltak, még ha ő társadalmi státuszánál fogva nem volt, nem is lehetett közvetlen részese és alakítója a Bihar megyei közéletnek. Ugyanakkor mindaz, ami 1845 júniusában a bihari közgyűléseken történt, egzisztenciálisan is

<sup>1</sup> A tanulmány az NKFIH K 108670. sz. projektje keretében készült.

<sup>2</sup> Szilágyi 2009.

<sup>3</sup> Arany János Gyulai Pálnak. Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 561.

<sup>4</sup> A megyei közélet visszaéléseire reflektáltak Eötvös József *Éljen az egyenlőség* és Nagy Ignác *Tisztújítás* című művei is, kevésbé ismert Beöthy Zsigmond *Követválasztás* című darabja, amely 1845-ben látott napvilágot és az „eredeti politikai vígjáték” műfaji megjelölést kapta. A honorácior-kérdés, ha csak érintőlegesen, de megjelenik Beöthyénél is.

megérinthe a szalontai aljegyzői hivatal betöltő író, hiszen különösképpen a honoráciorok szavazati joga körül kialakult kötéshúzás, ha áttételesen is, de őrá is hatással lehetett. Nem véletlen, hogy éppen ezen a ponton tér ki a fentebb idézett levélben családjának rendi státuszára, s az el nem ismert nemességre, melyet felmenői még 1634-ben kaptak I. Rákóczi Györgytől hadi szolgálataikért, s melyet éppen az után próbáltak meg elismertetni – sikertelenül –, miután a 18. század második felére a Bihar megyei hajdúvárosok, így Szalonta is végérvényesen elvesztették kollektív kiváltságaikat.<sup>5</sup>

Az alábbiakban tehát Bihar megyének az 1840-es évek első felében a honorácior-kérdésben képviselt álláspontját, s mindenekelőtt a törvényhatóságban az 1845-ös esztendőben a „tisztess rendűek” szavazati joga körül kialakult ellentmondásos helyzetet szeretném felvázolni, hiszen ezek a történések is ott állhattak s minden bizonnyal ott is álltak ihletőként Az *elvesztett alkotmány* keletkezésének hátterében.

A meglehetősen heterogén összetételű, létszámát tekintve kb. 50 000 főt<sup>6</sup> kitevő honorácior-réteg szavazati joga az 1840-es években két hullámban került a figyelem középpontjába, először 1841-ben, másodsor pedig az 1843/44-es országgyűlés befejezése után.<sup>7</sup> Bihar megye még az 1841. március 2-án tartott közgyűlésén tette lehetővé az érmelléki járás protestáns lelkészeinek folyamodására, hogy a tisztválasztó és határozathozó közgyűléseken a *Tripartitum* I. rész 2. cím alapján a bevett felekezetek „egyházi igazgatói” („ecclesiarum rectores”) – ide nem értve a káptalanokat –, továbbá egy másik indítvány alapján a nem nemes származású, állandó jelleggel a megyében lakó okleveles ügyvédek is voksolhassanak.<sup>8</sup> 1841. március 23-án pedig Pest vármegye határozott úgy Bihar, Tolna, Zólyom példáját követve, hogy saját hatáskörében kibővíti a tisztújításokon szavazati joggal rendelkezők körét, és megadja a szavazati jogot a honoráciorok közül azoknak, akik személyüket és birtokukat tekintve is kizárólag a vármegye hatósága alatt álltak.<sup>9</sup> Hasonló lépéseket tett 1841 és 1842 folyamán Csanád, Borsod, Szerém, Vas, Zala és Ugocsa is. A Helytartótanács Szerém és Csanád végzését egyből megsemmisítette, a többi megyétől azonban először magyarázatot és tájékoztatást kért az eddigi gyakorlatról, továbbá megküldte a vonatkozó helyi statútumokat, s csak ezt követően folyamodott hasonló lépéshez, mint a fent említett két törvényhatóság esetében.<sup>10</sup> Bihar kapcsán a döntés megsemmisítésére több mint két év elteltével került sor, mégpedig az 1843. március 21-ről kelt 11 149. számú helytartótanácsi intézőlevélben foglalt királyi rendelettel. A megye azonban továbbra is ragaszkodott a közgyűlési határozathoz, s e szerint járt el a gyakorlatban, mint ahogy Pest az 1845 májusában

<sup>5</sup> Szilágyi 2015.

<sup>6</sup> Vö. Lukács 1894a: 78.

<sup>7</sup> Lásd erről Heckenast 1989.

<sup>8</sup> Lásd erről Pesti Hírlap 1841. március 13. (21. szám), 169.

<sup>9</sup> Lásd erről Pesti Hírlap, 1841. március 24. (24. szám), 194.

<sup>10</sup> A kérdésről Lásd Varga 1980: 234–241.

lebonyolított tisztújításon és majd az 1847. évi követválasztáson is – figyelmen kívül hagyva a Helytartótanács intimátumát – korábbi döntését alkalmazta a honorációrok vonatkozásában. A Helytartótanács egyébként nem elvi kifogásokat fogalmazott meg az ügygel kapcsolatban, álláspontja szerint azonban a kérdést nem a törvényhatóságoknak, hanem az országgyűlésnek kellett volna egységes szempontok alapján az egész országra kiterjedően szabályozni.

Nem sokkal a minket közelebbről érdeklő események előtt Bihar megye az 1843/44-es országgyűlésen is többször jelét adta annak, hogy határozottan támogatja a nem nemesek hivatalvállalását, valamint fel kíván lépni a tisztválasztásokon egyre inkább szokássá váló visszaélések ellen. A törvényhatóság az 1843/44. évi országgyűlésre készített követutasításában a szatmári 12 pont kapcsán egyetértőleg nyilatkozott a nem nemesek hivatalviselési képességének megadásáról. A diétán a megyei kihágások tárgyában kiküldött kerületi választmány munkájának vitájában, az 1843. december 6-i kerületi ülésen Bihar követe, Beöthy Ödön a választmány javaslatát támogatta, mely szerint a tisztújításokat háromévente kell megtartani. Saját megyéjéről ennek kapcsán a következőket mondta: „Ő a hibát nem a szegény népben keresi, hanem a bűnös hivatalvadászatban. Említé önmegyéje példáját, mely noha 9000 nemessel bír, ekkorig soha ólombotra nem szorult, hanem a gyengébb rész szerényen visszavonult a többség véleménye elől. De midőn a hivatalszomjas hősök vezérékül lépnek föl és egész gyárt állítanak azon »argumentum capacitationis« készítésére, melynek szemlélésétől is visszaborzad a jó lélek: ugyan lehet-e a népet vádolni? Valóban nem! Azokra hárul a gyalázat szennye, kik a népet elcsábítják s eszközül használják. És ily szép urak, kik maguk eresztik szerte a furiákat, elég szemtelenek azon csendes népre tolni a hibát, mely soha magától rosszat nem tesz, ha sátánkint bele nem bújnak. Az ily hivatalbalépés nem becsület, hanem undok gyalázat.”<sup>11</sup>

A december 15-i kerületi ülésen a tervezet 6. §-ának tárgyalásakor, mely a tiszteletbeli táblabírák kinevezését kívánta szabályozni, Beöthy úgy módosította volna a javaslatot, hogy a főispánok kinevezési joga megmaradjon ugyan, de a rendek szabad választási joga is törvényben legyen kimondva. Ennek kapcsán fontosnak tartotta kijelenteni, hogy a táblabírákat ezentúl a nem nemesek közül is ki lehessen nevezni, illetve meg lehessen választani: „a főispán is nevezhessen táblabírákat, csak hogy ezek ne bíraskodhassanak, de a vármegye is mind választhasson, mind nevezhessen, még pedig minden polgári állapotra való tekintet nélkül; mert miért rekesztene ki valakit ezen szép jogból azért, mert bölcsőjét kutyabőr nem lengi körül s egy származási fa nem rázza felette száraz gályáit [értsd: gályáit – V. O.]; mert azt csak nehezen fogja valaki állíthatni, hogy a nemességgel mindig karöltve jár az ész. Ő nem bánja, ha egy kőműves fiát hercegi köpönyeg lengi is körül, bár némelyek néhány éjszaka nem tudnak miatta aludni; ő örül, szerencsét kíván az ilyenek, de azt megkívánja, hogy jó hazafi maradjon. Véleménye röviden az, hogy a táblabírák

<sup>11</sup> Kovács 1894a: 293.

származásra való tekintet nélkül neveztesse ki mind a megye, mind a főispán által.<sup>12</sup> Bihar kezdeményezése volt az is, hogy a nemes férfiak özvegyei is szavazati jogot kaphassanak, a javaslat azonban kisebbségben maradt. A választmány tervezetének 24. §-a igyekezett 21 kategóriában pontosan meghatározni azoknak a nem nemes választóknak a körét is, akik a jövőben a megyei tisztújításokon voksolhattak volna. Ez a lépés az ellenzék jogkiterjesztő politikájának fontos eleme volt, s a honoráciorok szavazati joga végre az országgyűlésen nyert volna egységes szabályozást.<sup>13</sup>

A javaslat nem emelkedett ugyan törvényerőre, bár a két tábla között megszületett az egység, de törvény született a nem nemesek általános birtok- és hivatalképességéről. Az 1844. augusztus 31-i kerületi ülésen az általános hivatalképesség elve még 23:26 arányban elbukott; Bihar a kisebbséggel szavazott. Több megye azért szavazott az indítvány ellen, mert küldői a bírói hivatal viselését egyelőre nem akarták lehetővé tenni a nemtelenek számára. „Én a mai napot a legszomorúbbak közé számítom. Ily határozatot a törvényhozás loyaltásától soha, annál kevésbé most, midőn az alkotmányos jogok terjesztéséről van szó, nem vártam. Csupán zsarnokságtól várhatni azt, hogy a műveltséget és pallérosodást úgy értelmezze, hogy azon tulajdonnal egyedül született nemesek bírhatnak. A határozat felettébb megszorító lenne, ha általánosságban maradna, mert számos példát tudok arra, hogy nem-nemesek megyei főügyészek, sőt bírák is voltak.” – mondta a szavazás után Beöthy Ödön.<sup>14</sup> Ezen az ülésen tehát a következő végzés született: „Az ország nem-nemes lakosai ezentúl minden közigazgatási hivatalokra, ideértve a helytartótanácsi és kancelláriai hivatalokat is, alkalmazhatók.”<sup>15</sup> Lukács Móric a Pesti Hirlapban a következőképpen kommentálta a történeteket: „Nem kevésbé fontos volt a hivatalviselési jognak a minden néposztályra való kiterjesztését célzó indítvány. Ebben a kérdésben a szavazásnál különös, a rendek többségének eddig követett irányával és eddigi határozataival ellenmondásban levő eredménye lett. Az általános hivatalviselési jog mellett csak 23, ellene pedig 25 vármegye szavazott. Sok megye ugyanis a bírói állásokra nézve fönnt akarta tartani a nemesség kiváltságát, a mi abból is kiviláglott, hogy a közigazgatási államhivatalok viselési jogának kiterjesztését nem-nemesekre is a nagy többség határozott törvényben akarta kimondatni. Ez utóbbi határozat, összefoglalva a rendeknek több más alkalommal hozott határozatával, melyeknek fönntartását újra kimondották, a következő különös eredményt nyújtja: a nem nemesek az összes közigazgatási hivatalokon kívül a bírói tisztet is viselhetik a vármegyékben, a városokban, a szabad kerületekben, az esküdtszékeknél, a váltótörvényszékeknél, még az országnak legfőbb törvényszékénél, a hétszemélyes táblánál is, tehát csak a négy kerületi tábla, e meglehetősen korlátolt

<sup>12</sup> Uo. 334.

<sup>13</sup> A választmány tevékenységéről lásd bővebben Dombóvári 2011: 557–640.

<sup>14</sup> Kovács 1894b: 435.

<sup>15</sup> Uo. 436.

hatáskörű négy törvényszék az, melynek bírái, a rendeknek főntebb említett következetlen határozata értelmében, a jövőre is csak nemesek lehetnek, oly nyomorúságos kiváltság, melyet a nem-nemes állampolgárok aligha fognak irigyelni.”<sup>16</sup>

Lukács elemzésével szemben – mint ahogy ez a vitából is kiderül – a kerületi ülés többségének eredeti célja az lett volna, hogy a megyebeli bírói hivatalokat ezentúl is csak nemesek tölthessék be. Végül aztán többszöri üzenetváltás után éppen a főrendek kezdeményezésére – egészen pontosan báró Vay Miklós borsodi főispán-helyettes indítványára – az alsótábla is hozzájárult a nem nemesek általános hivatalképességét kimondó javaslat törvénybe iktatásához.<sup>17</sup>

Az uralkodó az országgyűlés berekesztése után, 1844. november 11-én adta ki azt a legfelsőbb kéziratot, amely az első lépést jelentette a magyarországi vármegye-rendszer igazgatásának átalakításához. Az új szisztémának, amely a történeti szakirodalomban az adminisztrátor-rendszer elnevezést kapta, legfontosabb eleme az volt, hogy a főispánoknak és helyetteseiknek (az adminisztrátoroknak) az eddigi gyakorlattól eltérően állandóan a rájuk bízott törvényhatóságban kellett lakniuk, személyesen részt kellett venniük a közigazgatás irányításában és a törvénykezésben, ezzel együtt azonban minden más tisztségükről kénytelenek voltak lemondani. Ennek fejében viszont magas fizetést, 5-6000 forintot kaptak a kincstártól, az eddigi megbízatás így gyakorlatilag kormányhivatalnoki állássá alakult át, hiszen korábban javadalmazásukat a megyei házi pénztárból kapták és egyfajta közvetítő szerepet tölthettek be a vármegye és a kormányzat között. A kormányzat 1845 folyamán több törvényhatóság élén is személycserét hajtott végre. Ezt követően a főispánok és adminisztrátorok legfontosabb politikai feladata az volt, hogy a vármegyékben visszaszorítsák az ellenzéket, és a következő országgyűlésre az alsótáblán is biztosítsák a kormánytöbbséget.<sup>18</sup>

Horváth Mihály nevezetes történeti munkájában a kormányzat által 1844 végén bevezetett, s nagy felháborodást kiváltó adminisztrátori rendszer működésének visszáságait éppen az 1845. június 24-re kitűzött Bihar megyei tisztújítás történéseivel illusztrálta. Tisza Lajos, a megye főispáni helytartója, aki 1841-ben lépett hivatalába, s azt az adminisztrátori rendszer bevezetése után is megtartotta, kulcsszereplője volt az eseményeknek.<sup>19</sup> „Az adminisztrátor, miután a tisztújítás általa jun. 24-kére ki volt tűzve, ezt

<sup>16</sup> Lukács 1894b: 337.

<sup>17</sup> Széchenyi István például a főrendek október 5-i és 18-i ülésén is támogatta a nem nemesek általános hivatalképességének törvénybe iktatását, s nagy jelentőséget tulajdonított ennek a lépésnek. Széchenyi 1887: 363–366, 395.

<sup>18</sup> Lásd még Völgyesi 2015.

<sup>19</sup> Tisza Lajos (1798–1856) közéleti pályája Bihar megyéhez kötődik: 1825-től aljegyző, majd főjegyző, 1831-től első alispán. Az 1832/36-os országgyűlésen 1832 decemberétől 1833 augusztusáig a megye követe, Füzeses Gábor beregi követtel való afférja után azonban kénytelen lemondani. Hazatérése után az alispáni tisztséget is elveszíti. Kezdetben ellenzéki nézeteket képviselt, de Kölcsey már 1833. március 17-én

néhány nappal megelőzve, rendkívüli közgyűlést hirdetett, melyen a rendeknek előadta, miszerint felsőbb parancs által oda van utasítva, hogy a megyének pár évvel előbb kelt határozatát, minél fogva a szavazati jog minden nem nemes honorátiornak is megadott, általok visszavonassa s megsemmíttesse; a tisztújítást különben nem áll hatalmában megtartani. A rendek, nehogy a tisztújítás, melynek törvényes ideje különben is régen elmúlt, még továbbra halasztassék, engedtek az erkölcsi kényszerítésnek, s a honorátiórok szavazati jogának megalapítását a törvényhozásra bízván, az ezt illető határozatot visszavonták” – írta Horváth.<sup>20</sup>

Az előzményekhez tartozik, hogy a bihari rendek többször kérték az uralkodót, hogy Tisza Lajos helyett mást nevezzen ki a megye élére, mivel a folyamatos konfliktusok miatt megrendült a főispáni helytartóba vetett bizalom, Tisza ennek következtében több évig nem is jelent meg a közgyűléseken, és visszavonult a helyi politikától. Az 1845. május 19-én tartott közgyűlésen a megye tudomásul vette a főispáni helytartót pozíciójában megerősítő királyi választ, Tisza pedig ígéretet tett arra, hogy igyekezni fog helyreállítani a bizalmat, s a jövőben pártatlanul fog eljárni. Ez alkalommal kitűzte a már régóta halasztást szenvedett tisztújítás időpontját is, a következő nap pedig erről értesítette a Helytartótanácsot.

Az 1845. június 2-ra összehívott rendkívüli közgyűlés egybekelt az egyes járássokban szavazásra jogosult személyek nevét tartalmazó jegyzéket ellenőrizte, valamint a tisztújítási szabályok kidolgozásával megbízott választmány jelentését tűzte napirendjére. Ez alkalommal a választmány javaslatára a megye – a főispáni helytartó ellenvételeit figyelmen kívül hagyva – kibővítette a szavazásra jogosult honorátiórok körét, így azt a bevett felekezetek lelkészei és a diplomával bíró ügyvédek mellett már minden „jel-levéllel” rendelkező egyénre (mérnökökre, orvosokra, sebészekre, a nagyváradi királyi jogakadémia tanáira) is alkalmazni kívánta. A döntésre azért is volt szükség, mert amint az a választmány jelentéséből kiderül, az összeírást végző járási küldöttségek az 1841-ben született végzéstől eltérően, az abban meghatározott elveken túlterjeszkedve készítették el a „tisztesb rendűek” regisztrációját, s volt, ahol a szavazásra jogosultak közé az alsóbb iskolák tanítóit, a községi jegyzőket, a kántorokat, és az uradalmi tiszteket is bevették. A közgyűlés június 2-i végzése tehát – mint láttuk – a korábbi határozatot módosította, egyúttal a szavazásra jogosult honorátiórok körét a megszabott kritériumok által jól meghatározott és világos korlátok közé is szorította. Az összeírásból tudható, hogy a váradi járásban 2581, a sárrétiben 3657, az érmellékiben 2325, a szalontaiban 875,

---

a következőket írta róla: „nem nyilván udvari, de az oppositiónak sem dönthetetlen oszlopa; egyébiránt a papságnak, mint rhinoceros az elefántnak, természetes ellensége” (Kölcsey 2000: 124.) 1837-ben ismét első alispán lesz, ekkor már a konzervatívok jelöltjeként. 1841-ben a megye főispáni helytartójává nevezik ki, ezt a tisztséget 1848-ig viseli. Eközben a császári, királyi kamarási címet is megkapja. Egy 1841-es összeírás szerint a család a hetedik legvagyonosabb família a megyében. (Petró 2010.)

<sup>20</sup> Horváth 1868: 73–74.

a belényesiben pedig 320 választásra jogosult személyt írtak össze, ezek az adatok valószínűleg már tartalmazzák a nem nemesi származású szavazókat is.<sup>21</sup> Mindebből az is látható, hogy a második legkevesebb választásra jogosult a szalontai járásban élt, míg a legtöbben a sárrétiben. Forrás híján egyelőre nem tudjuk megmondani, melyik járásban kezdték meg a legszélesebb körben összeírni a „tisztesb rendűeket”, de a szavazási névjegyzékek összeállítása mindenképpen nagy várakozást kelthetett a honorácior-értelmiségben, a történések nyilván Aranyt sem hagyták hidegen.

A választmány másik javaslatában, mivel véleménye szerint a leggyakoribb választási visszaélések a többször leadott szavazatokból fakadtak, szigorúan szabályozni akarta a voksolás menetrendjét. E szerint a szavazás alkalmával helységeknek és azon belül minden személynek szigorúan ABC-rendben kellett volna az urnához járulnia. Amennyiben valaki ezt elmulasztja, már nem vehetett volna részt a tisztújításban. Azt is kikötötték, hogy a szavazatszámoló bizottságon, az éppen sorra kerülő település hadnagyán és a szavazatát leadni szándékozó személyen kívül senki nem maradhatott volna a szavazóhelyiségben. A közgyűlés mindezt annyiban módosította, hogy csak akkor veszthette volna el valaki a szavazásban való részvétel jogát, ha már a következő helyiség lakosaira került a sor.<sup>22</sup> Arany alábbi sorai mindennek fényében már nem hatnak túlzásnak, hanem egy nagyon is konkrét és a megyei választások tisztaságát súlyosan érintő problémára utalnak:

Háromszor szavazánk és, rettenetesség,  
Mégis az ellen nyert! Mert ők – négyszer szavazának.<sup>23</sup>

Tisza Lajos május 20-i levelére hamarosan megérkezett a válasz a Helytartótanács-tól: a május 27-ről kelt intézőlevél értelmében a főispáni helytartónak el kellett érnie, hogy a rendek a honoráciorok ügyében hozott korábbi végzésüket vonják vissza, s a megye

<sup>21</sup> A szavazásra jogosultak száma e szerint tehát 9758 fő volt, ez nagyságrendileg megfelel Beöthy Ödön korábban idézett országgyűlési felszólalásának, ahol 9000 nemesről beszélt. Fényes Elek azonban 1845-re vonatkozóan 10 272 szavazásra jogosult nemesről ír, a nemesség teljes létszámát pedig Biharban 30 816 főre teszi. Lásd Fényes 1847: 387.

<sup>22</sup> A vitáról lásd Pesti Hírlap 1845. június 20. (489. szám): 403–404. Tisza Lajosnak a közgyűlésről beszámoló, június 8-i levelét és a választmány jelentését a megye végzésével lásd Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) A 45 Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária. Acta Praesidialia 1845:407. Tisza levelében arra utalt, hogy a rendek érvként hozták fel, hogy a honoráciorok kapcsán hozott végzésüket az 1844. márciusi közgyűlésen megújították, és ezzel kapcsolatban semmilyen felsőbb parancs nem érkezett, „ennél fogva e' beli jogukat a követválasztásoknál is gyakorolták, azóta pedig a hivatalképesség a' nem nemesekre is ki lett mondva” – foglalta össze a döntés mellett felhozott indokokat a főispáni helytartó.

<sup>23</sup> Arany 2003: 652. Kiemelés az eredetiben.



tartsa magát a két évvel korábbi királyi rendeletben megfogalmazottakhoz. Az intimitum tehát még azelőtt keletkezett, hogy a megye június 2-i gyűlésén 1841-es döntéséhez képest is kibővítette volna a választásra jogosult nem nemes rendűek körét.

Az 1845. június 16-ra összehívott újabb rendkívüli közgyűlésen hosszas és heves vita után úgy döntöttek, eleget tesznek a felszólításnak, egyúttal megújítják 1843. évi határozatukat és kéri, hogy a „tisztesb rendűek” szavazati jogát a következő országgyűlés állapítsa meg. Ugyanakkor sérelmesnek találták a tisztújítás felfüggesztését kilátásba helyező passzust, éppen ezért felírással fordultak az uralkodóhoz, hogy tiltsa el a Helytartótanácsot hasonló törvénybe ütköző rendeletek kiadásától, mondván a tisztújítás megtartását nem lehet feltételekhez kötni. A közgyűlésen hozott végzés kitért arra is, hogy a honoráciorok szavazatával kapcsolatos végzésüket többször is megújították, s azt korábban már a gyakorlatban is alkalmazták. Minderről pedig a Helytartótanácsnak tudomása volt, hiszen a jegyzőkönyveket az előírásoknak megfelelően tájékoztatásul megküldték a kormányzéknek is. Mivel ezt követően semmi reakció nem érkezett, a rendek úgy gondolták, eljárásukat legfelsőbb helyen is tudomásul vették és jóváhagyták.<sup>24</sup>

A rendek végzésükben tehát az „igazság” és „méltányosság” talaján állva továbbra is ragaszkodtak korábbi elveikhez, miközben ebben az esetben elálltak attól, hogy a honoráciorok szavazhassanak a küszöbön álló tisztújításon. Arany alábbi sorai, pontosabban Rák Bende szavai tehát egy nagyon is konkrét eseményre reflektálnak, s ott térnek el a „történelmi hűségtől”, amikor az ellenzék „kormányellenes végzését” említve megtartja ugyan annak szerkezetét („egyrésről”, „másrésről”), de az eredeti tartalomtól eltérve azt a mű ironikus szerkezetéhez igazítja. Mindezzel pedig azt érzékeltette, hogy a megyei közéletet, így a liberálisok tevékenységét sem az elvi alapokon nyugvó politizálás, hanem sokkal inkább a körülményekhez alkalmazkodó, s azokkal megalkuvó magatartás jellemzi, ahol a hivatalszerzéshez a szavazatvásárláson keresztül vezet az út.

<sup>24</sup> A vitáról lásd Pesti Hírlap, 1845. július 1. (495. szám.), 2–3. Tisza Lajosnak a közgyűlésről beszámoló levelét és a megye végzését lásd MNL OL A 45 1845:429. A főispáni helytartó a következőképpen számolt be a történésekről a kancellárnak: „A' gyűlés a' most legközelebb tartottaknál, a' küszöbön álló tisztújítási mozgalmak által némileg már előre felhevült kedélyeknél fogva zajosabb és ingerültebb volt; a' nélkül azonban, hogy ennek előtte divatozott modorban az illetők iránti tartozó tisztelet félre tétetett volna. A' conservatív rész a' tanácsozásokban most ismét nagyobb munkásságát és erélyességet fejtett ki, mi új fent erősíti azon biztos reményt, miszerint az ellenzék tulságain, a' tisztújítás' szerencsés végbemenetelével diadalmaskodni fog.” A Pesti Hírlap tudósítása, majd pedig Tiszának egy későbbi beszámolója szerint Beöthy László táblabíró a főispáni helytartó szemére hányták, hogy idejekorán értesítette a Helytartótanácsot a tisztújítás időpontjáról, s ennek következtében érkezett meg a kormányzék kedvezőtlen intézőlevele, melynek hatására a megye kénytelen volt elállni korábbi végzésének alkalmazásától. Tisza 1845. december 4-i beszámolóját lásd MNL OL A 45 1845:853.



A tisztújítás egy hét vala már; mi az órát,  
 Perceket úgy lestük, mint víg szüretet les a gyermek;  
 És ím, hirtelem a főispán vármegyegyűlést  
 Hirdettet, valamely most jött fensőbbi parancsért.  
 Összegyűlünk, a parancs olvastatik; ennyire megy ki:  
 „Tisztesb-rendűség nem lévén ősi nemesség,  
 A megye álljon el a végzéstől, melyben ezeknek  
 Voksot adott: ha nem áll, tisztújítást ne reméljen.”  
 Pártom a rendelményt hódolva fogadta, szokásként;  
 Ellenben szeleburdi vitézink víttak erősen,  
 Piszkoltak mindent, mi fölötünk bír hatalommal,  
 Keblünkhöz karolák a nevelt honoratior osztályt:  
 És ők fércelték e kormányellenes végzést,  
 Hogy: *Mivel egyrésztől* terhet visel a nemesekkel  
 A tisztesb osztály, másrésztől, sokba kerülván  
 Eddig is a szavazathódítás, több haladást nem  
 Szenvedhet már tisztfejelésünk: minden időben  
 Állani fog honoratiorink szavazatja, *kivéven*  
 A szavazás idejét.”<sup>25</sup>

Hogy azonban Arany művében a liberálisokról közvetített kép nem csupán a költői fantázia terméke, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a bihari eseményekről beszámoló titkos jelentés. E szerint a június 16-i közgyűlést megelőző konferencián Beöthy Ödön, Lukács György és Szacsavay Imre amellet érvelt, hogy ne tegyenek eleget a Helytartótanács felszólításának. Bernáth József alispán, aki egyébként a Végegylet helyi elnöke is volt, többekkel együtt azonban azt a véleményt képviselte, hogy ne álljanak ellent. Elterjedt ugyanis az a hír, amennyiben a megye szembe menne a kormányzat akaratával, Tisza királyi biztosként fogja levezényelni a tisztújítást, s azoknak a nevét, akik az intimátumban foglaltak ellen szavaztak, törölni fogja a kandidálandók listájáról. Márpedig Bernáth és társai mindenképpen hivatalukban akartak maradni. Másfelől a jelentés szerint Bernáthék már meglehetősen nagy összeget áldoztak a nemesség szavazatainak megvásárlására, ezért semmiképpen sem állt érdekükben a tisztújítás elhalasztása. Ezen okok miatt támogatta tehát a liberálisok többsége is a honoráciorok szavazati jogának felfüggesztését.<sup>26</sup> Mindezt figyelembe véve Arany meglehetősen jól értesült a közgyűlés döntésének hátteréről, s az egyébként Tiszával élesen szembenálló ellenzék motivációiról.

<sup>25</sup> Arany 2003: 651–652. Kiemelés az eredetiben.

<sup>26</sup> MNL OL A 105 XXIII. üls. (1845. június 25.) 455v.–458r.

Ugyanakkor már a június 16-i közgyűlésről készült jelentés is sejtetni engedte, hogy Bernáth gesztusa valószínűleg kevésnek bizonyul majd, hiszen a konzervatívok éppen azt szerették volna elérni, hogy Bernáthot Tisza semmilyen körülmények között ne jelölje első alispánnak, különben visszavonulnak a helyi politikától, s az adminisztrátor így elveszti támogatásukat.

Az 1845. június 23-án megtartott bihari tisztújítás botrányos jelenetei, s az oppozíció jelöltjeinek kiszorítása a tisztkarból – mint ahogy erre Szilágyi Márton is felhívja a figyelmet – elsősorban a Pesti Hírlap tudósításából válhattak ismertté a szélesebb közvélemény előtt. A beszámoló az ellenzéki Lukács György tollából származott, s egyértelműen a főispáni helytartót, Tisza Lajost tette felelőssé a történetért. Arany, aki minden bizonyára olvasta a hírlapban megjelent összefoglalót, s akár szemtanúk elbeszéléseire is támaszkodhatott, *Az elveszett alkotmány* című vígposzában mégsem ezt a liberális narratívát vette át, hanem éppen ellentétes előjellel alakítja a történetet: a vesztes oldalhoz tartozó és hangsúlyozottan konzervatív szereplő, Rák Bende monológján keresztül mutatja be a műben megjelenített tisztújításon történt visszaéléseket.<sup>27</sup>

Létezik azonban a bihari eseményeknek szintén egykorúan egy egészen sajátos, nem liberális nézőpontból született olvasata is, melyet sem a nyilvánosság, sem pedig Arany nem ismerhetett: ez pedig Tisza Lajos 1845 decemberében a Helytartótanács felszólítására írt beszámolója, amelyben az adminisztrátor igyekezett a felelősségét megyebéli ellenfeleire hárítani, s hosszú oldalakon keresztül cáfolta az ellenzék által megfogalmazott sérelmeket és kifogásokat, bizonyítva, hogy eljárása mindenben megfelelt a törvényeknek és a törvényes szokásoknak.<sup>28</sup> A főispáni helytartó írásának értelmezése, elemzése már egy másik dolgozat tárgya lehetne, az azonban bizonyos, hogy a politikai szerepvállalása miatt sokak által gyűlölt Tisza Lajos élete egykor majd keresztezni fogja Arany Jánosét, mikor is a költő egy rövid időre a család szolgálatába áll, s Geszten Tisza Domokos mellett nevelősködik a szabadságharc leverése után.

## Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 45. Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária. Acta Praesidialia.

A 105 Magyar Kancelláriai Levéltár. Informationsprotokolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion.

<sup>27</sup> Szilágyi 2009: 785–786.

<sup>28</sup> A levél kelte: Geszt, 1845. december 4. Lelőhelye: MNL OL A 45 1845:853.

Pesti Hirlap 1841, 1845.

Arany 1982: ARANY János *Összes Művei, XVI: Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Arany 2003: ARANY János *Összes Költeményei, I: Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2003.

Kovács 1894a: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, III, szerk. és kiad. Kovács Ferenc, Bp., Franklin, 1894.

Kovács 1894b: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, V, szerk. és kiad. Kovács Ferenc, Bp., Franklin, 1894.

Kölcsey 2000: KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000.

Lukács 1894a: LUKÁCS Móric, *A városi szavazatok a magyar országgyűlésen* = LUKÁCS Móric *Munkái*, II, s. a. r. GYULAI Pál, Bp., Kisfaludy Társaság, Franklin Társulat, 1894, 75–79.

Lukács 1894b: LUKÁCS Móric, *A magyar országgyűlés újabb tárgyalásai* = LUKÁCS Móric *Munkái*, II, s. a. r. GYULAI Pál, Bp., Kisfaludy Társaság, Franklin Társulat, 1894, 327–341.

Széchenyi István: SZÉCHENYI István *Beszédei*, összeáll. ZICHY Antal, Bp., Athenaeum, 1887.

#### Hivatkozott irodalom

Fényes 1847: FÉNYES Elek, *Magyarország leírása*, II, Pest, Beimel, 1847.

Dombovári 2011: DOMBOVÁRI Ádám, *Megyei választások és szabályozásuk 1830–1844*, II, (PhD-disszertáció) Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2011.

Heckenast 1989: HECKENAST Gusztáv, *A honoráciorok a reformkorban*, Századok, 1989, (123), 3–4., 427–441.

- Horváth 1868: HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-tól 1848-ig*, III., 2., jav., bőv. kiad., Pest, Ráth Mór, 1868.
- Petró 2010: PETRÓ Leonárd, *Tisza Lajos, a bihari adminisztrátor = Bihari Diéta, VI–VII*, szerk. KOLOZSVÁRI István, Török Péter, Berettyóújfalu, Bihari Múzeumért Egyesület – Parola Közhasznú Egyesület, 2010, 59–75.
- Szilágyi 2009: SZILÁGYI Márton, *Arany János Elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa*, ItK, 2009 (113.), tematikus különszám, 779–791.
- Szilágyi 2015: SZILÁGYI Márton, *Arany János társadalmi státuszának változásai*, Alföld, 2015 (66.), 10., 88–100.
- Varga 1980: VARGA János, *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) I. = Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv 11*, szerk. KANYAR József, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1980, 177–243.
- Völgyesi 2015: VÖLGYESI Orsolya, *Egy adminisztrátor portréja az 1840-es évekből: Földváry Gábor hivatali pályája mint esettanulmány = Nemzetmentők vagy megalkuvók? Kollaboránsok a magyar történelemben*, szerk. HERMANN Róbert, Kolozsvár, Komp-Press Kiadó – Korunk, 2015, 171–189.

Bognár Szabina – Homoki-Nagy Mária – Nagy Janka Teodóra

## A népi jogtudat Arany János műveiben<sup>1</sup>

### Jogi kultúrtörténet, jogi néprajz, „jog és irodalom”

Arany János rendkívül gazdag irodalmi munkássága nagyszámú, a legkülönbözőbb szemléletű és megközelítésű elemzéseknek képezte és képezi tárgyát.<sup>2</sup> Tanulmányunk abba a folyamatba illeszkedik, amelyet a tudományközi szemlélet erősödése, azaz a 18. századtól kialakuló diszciplináris tagozódáson túli kitekintés jellemez a mind teljesebb, differenciáltabb megismerés érdekében.<sup>3</sup> Az interdiszciplinaritás megtermékenyítő hatásában bízva vizsgálja a jogtörténet, jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz határterületén Arany János *Az elveszett alkotmány* eposza tükrében jog és irodalom érintkezésének sokszínűségét.

A *jogi kultúrtörténet* 1990-es évek végétől folyamatosan gyarapodó eredményei – elsősorban a mindennapi jogélet vizsgálata és a szimbólumkutatás témájában szervezett konferenciák, a megjelent tanulmánykötetek, a nemzetközi kutatások eredményeinek a hazai kutatásba történő gyors és közvetlen integrálását célul tűző tudományos munkák – a kutatási terület iránti érdeklődés folyamatos erősödését bizonyították.<sup>4</sup> A jogi kultúrtörténet rendkívül gazdag tematikai köréből (pl. processzusok, jelképek, hatalmi szimbólumok, vizuális ábrázolások) itt és most csak az intertextualitást emeljük ki: a jogi szövegeket formáló kultúrtörténeti meghatározottságokat, illetve a jogi szövegek (pl. eskük, petíciók, magánszerződések, végrendeletek) tartalmi és stilisztikai jegyeit elemző kutatásokat.<sup>5</sup>

Az elmúlt években szintén megélénkülő *jogi néprajzi* kutatások a jogi vonatkozású társadalmi normák között is elsősorban a kisebb közösségek szabályainak, szabályrendszerének megismerését foglalmazták meg célként.<sup>6</sup> A kutatások kiterjedtek a normák keletkezésének, életben tartásának körülményeire éppúgy, mint

<sup>1</sup> A tanulmány *A jogtörténeti kutatások új forrásai: jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi digitális adattár* (K109191 sz.) című NKFIH kutatás támogatásával készült.

<sup>2</sup> Csak néhány kiemelés: Riedl 1887; Barta 1953; Dávidházi 1992; Németh G. 1970; Nyilasy 1998; Takács 2002; Szilágyi 2009; Horváth 2011.

<sup>3</sup> Jog és irodalom kapcsán erről értekezik: Rixer 2012.

<sup>4</sup> Mezey 2006, 2011, Mezey–Nagy J. 2009.

<sup>5</sup> Kajtár 1986: 69–81; Kajtár 2001:123–127; Kajtár 2004; Kajtár 2009; Kajtár 2014.

<sup>6</sup> E tudományközi kutatások elősegítésére alakult a *Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport*, amelynek tagjai az eltérő diszciplinák egymást gazdagító szempontrendszerét kívánják érvényesíteni közös kutatásaik során ([www.jogineprajz.hu](http://www.jogineprajz.hu)).

a normaváltozások, illetve normasértések eseteire; annak vizsgálatára is lehetőséget nyújtva, hogy az egyéneknek milyen szerepe lehet a közösségi szabályrendszerek alakításában. A jogi néprajz elsődleges, de nem kizárólagos tárgyához, a paraszti társadalom normáinak vizsgálatához az írott forrásokon túl a szójhagyományt és a jogi vonatkozású tárgyi emlékeket is felhasználva komplex módszerrel közelít. Legszélesebben értelmezett kutatási tárgyát a jogi vonatkozású társadalmi normák gazdag világa jelenti, amely számos szempont alapján vizsgálható. Ezek egyike a jogintézmények fejlődése szerinti strukturálás: kronologikus rendben megkülönböztetve a szokásnormát, a jogszokást, a szokásjogot, a jogi normát/jogintézményt, a jogi népszokást és a jogi néphagyományokat.<sup>7</sup> A felsoroltak mindegyike, de különösen a jogi népszokások, illetve a jogi néphagyomány, azaz a már nem gyakorolt, de még ismert jogi vonatkozású szokások, folklórműfajok (köztük a népmese, a népdal, a népmonda, a rege, az anekdota, az igaz történet vagy éppen a közmondások), széles érintkezési felületet kínálnak jog és irodalom viszonylatában.<sup>8</sup>

A jogi néphagyományok szépirodalmi forrásokon alapuló tanulmányozása is figyelemre méltó kutatástörténeti előzményekkel rendelkezik. A téma kutatói közül minden bizonnyal legismertebb Tárkány Szücs Ernő, aki már pályája kezdetén felhívta a figyelmet a kalotaszegi népmesékben előforduló jogi elemekre, s ugyanő volt az is, aki Tömörkény István műveit vizsgálva hazánkban elsőként szentelt önálló tanulmányt annak, hogy egy szerző szépirodalmi alkotásain keresztül vizsgálja egy közösség – a 19–20. század fordulóján Szeged környékén élt emberek – jogtudatát.<sup>9</sup>

A jogi néprajz, vagy ahogyan korábban a kutatás tárgya alapján nevezték, a *népi jogélet* jelesei közül Tagányi Károly (1856–1924) több évtizedes kutatómunkát követően közreadott jogszokásgyűjtő programjában (1917–1919)<sup>10</sup> forrásként tekint az utazók leírásaira.<sup>11</sup> Emellett hangsúlyozta a nyelvhasználat, valamint a jogi közmondások gyűjtésének szükségességét. Tagányi programjának csak első, család- és öröklésjogi részét publikálta (*A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből*).<sup>12</sup>

<sup>7</sup> Legutóbb erről részletesen: Nagy J. 2014d.

<sup>8</sup> P. Szabó Béla kitűnő, műfajavató tanulmánya: P. Szabó 2009. Lásd még: Domokos 2009; Lanczendorfer 2009; Nagy J. 1995; Nagy J. 1998; Nagy J. 2000; Nagy J. 2002; Nagy J. 2003; Nagy J. 2009; Nagy J. 2011a; Nagy J. 2011b; Nagy J. 2013a; Nagy J. 2013b; Nagy J. 2013c; Nagy J. 2013d; Nagy J. 2013e; Nagy J. 2014a; Nagy J. 2014b.

<sup>9</sup> Tárkány Szücs 1944; Tárkány Szücs 1970.

<sup>10</sup> Bognár 2010; Bognár 2012; Bognár 2013.

<sup>11</sup> Tagányi 1917: 44.

<sup>12</sup> Bognár 2009.

A közreadott első részben is több jogszokás magyarázatánál használt irodalmi forrásokat (pl. haláltánc, a házban égő örök tűz, vérivás, elsőszülöttségi jog),<sup>13</sup> de a tervezett folytatás kéziratanyagában is számos szépirodalmi utalás maradt fenn.

Tagányi Károly és a munkásságára nagy hatást gyakorló Joseph Kohler (1849–1919),<sup>14</sup> illetve a jogszokások vizsgálatát szorgalmazó más, későbbi kutatók is, a (népi) jogot empirikusan megismerhető kulturális jelenségnek tartották, mely természetszerűleg az adott kultúrába ágyazódott. Elsősorban a népköltészet emlékeit: a jogi vonatkozású népmondákat (többségükben eredetmondák, jogóvó mondák, jogi emlékekhez, helyekhez, jogi személyekhez fűződő mondák),<sup>15</sup> a szólásokat és közmondásokat, valamint a gyermekjátékokat vizsgálták,<sup>16</sup> de figyelmük kiterjedt más irodalmi alkotásokra is.<sup>17</sup> A kutatás-módszertani összegzések háládatlan feladatát magára vállaló Papp László így írt erről: „Nem becsüljük le a költészet helyben élő s a nép által szívesen hallgatott termékeinek, meséknek, mondáknak, példabeszédeknek jogi tartalmú és tendenciájú anyagát, az azokhoz fűzött megjegyzéseket, s mint már említettük, különösképpen gyűjtjük a valóban emlegetett, tartalmukban vallott vagy megtagadott, jogi jelentőségű szólásokat, közmondásokat.”<sup>18</sup>

Tanulmányunk kutatástörténeti áttekintése nem lenne teljes a „jog és irodalom” kutatási terület hazai eredményeinek ismertetése nélkül. A „jog és irodalom” témában immár ötödik alkalommal megrendezett konferenciák szellemes című köteteit – *Iustitia kirándul*, *Iustitia modellt áll*, *Iustitia mesél*<sup>19</sup> – kézbe véve nem marad kétségünk afelől, hogy a jogi formalizmus és konstruktivizmus béklyójából kiszabadult jogászok (és a mérlegtartásba befáradt, szokatlan helyzetekben megidézett *Iustitia*) számára az „örömmezenélst” – Varga Csaba szavaival élve: életpótlékot – jelent ez a terület.<sup>20</sup> Ahogy ahhoz sem fér kétség, hogy az említett kötetekben a jogászok, jogfilozófusok mellett publikáló irodalmárok és egyéb bölcsészek<sup>21</sup> az interdiszciplináris együttműködés égíse alatt valóban új szempontokkal, és természetesen új szerzők új műveinek bevonásával tágitják

<sup>13</sup> Tagányi 1918: 28, 34, 49, 200.

<sup>14</sup> Kohler 2300-ra rúgó publikált írása között természetesen találunk szépirodalommal foglalkozót: pl. Kohler 1883–1884.

<sup>15</sup> A felosztás Künßbergtől való: Künßberg 1936, 1952, 1963.

<sup>16</sup> Szendrey 1936; Künßberg 1925, 1936.

<sup>17</sup> Vö.: Bónis 1943; Bónis 1948; Schempf 1990 és 2001.

<sup>18</sup> Papp 1948: 15.

<sup>19</sup> H. Szilágyi 2010; Fekete–H. Szilágyi–Könczöl 2009; Fekete–H. Szilágyi 2011; Fekete–H. Szilágyi–Nagy 2013.

<sup>20</sup> Varga 2007: 122. Ugyanő az egyes országok jog és irodalom gyakorlatát elemezve óva int a csodavarástól.

<sup>21</sup> Majtényi Balázs a harmadik kötetről írott recenziójában találóan megjegyzi, hogy a hazai jog és irodalom-kutatások kinőttek az öndefinícióként meghatározott interdiszciplináris keretet, a közölt írások „egy a jog és irodalomnál tágabb, de szintén interdiszciplináris témához, a jog és bölcsészettudományokhoz köthetők”. Majtényi 2014: 93., vö.: H. Szilágyi 2010.

a kutatások horizontját.<sup>22</sup> A téma kutatója, Nagy Tamás jogfilozófus szerint azonban „jogászok és irodalmárok saját tevékenységük valóságát a másiktól elzártként élik meg és az e tevékenységekhez kapcsolódó elméleti reflexiókat is merev akadémiai határokkal elválasztott területekként érzékelhetjük”.<sup>23</sup> Amennyire örömteli tehát, olyannyira alkalomhoz kötött a jog és irodalom közötti határok átlépése. A jogbölcséleti oldalról indult „jog és irodalom” kezdeményezés képviselői – elsősorban az ebben a körben az 1990-es évek közepétől kutatásokat folytató, H. Szilágyi István,<sup>24</sup> valamint a fentebb említett Nagy Tamás,<sup>25</sup> illetve később Rixer Ádám<sup>26</sup> – a nemzetközi törekvések értékelésével, illetve a hazai kutatások számbavételével egyfajta alapozást is elvégeztek a további kutatások számára, Varga Csaba az európai nemzeti jogtudományok áttekintő értékelésével pedig időben és térben is tágította a kutatások horizontját.<sup>27</sup> A jogbölcséleti iránytól függetlenül Kiss Anna kriminológus volt az, aki a „bűnbeesett irodalmi hősök” történeteit egybegyűjtötte és bevonta a büntetőjog oktatásába.<sup>28</sup> Az említett áttekintésekből is kirajzolódik, hogy hazánkban a „jog és irodalom” vizsgálatokban elsősorban az az irányzat dominál, amely azt kutatja, hogyan jelenik meg a jog és az igazságosság az irodalmi művekben (law in literature), illetve a szépirodalmi művekben megjelenő jogviszonyokban, jogi relevanciájú élethelyzetekben jog- és esztétörténeti forrást lát.<sup>29</sup>

Tanulmányunknak nem titkoltan az is célja, hogy a jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kutatások eredményeit legalább előképként beemelve a formálódó „jog és irodalom” kánonba, bízva abban, hogy a két kutatási irány jogfogalma és talán célkitűzései között párhuzam vonható és hogy „jog és irodalom” érintkezési formájának sokszínűségét, azaz „a kapcsolat létező és lehetséges formáinak teljeskörűsége törekvő” bemutatását közösen könnyebben sikerül megvalósítani.<sup>30</sup>

<sup>22</sup> H. Szilágyi megfogalmazásában mostanra gyakorlatilag a modern magyar irodalom 19. századtól napjainkig terjedő történetét felölelő elemzéseket olvashatunk jog és irodalom témában. H. Szilágyi 2012: 4.

<sup>23</sup> Nagy T. 2007.

<sup>24</sup> H. Szilágyi 2007, 2010 és 2012.

<sup>25</sup> Nagy T. 2007, 2010, 2011 és 2012.

<sup>26</sup> Rixer 2012.

<sup>27</sup> Varga 2007.

<sup>28</sup> Kiss 2008, 2010.

<sup>29</sup> A feltűnően hiányzó kritikai szemléletről és gyakorlati célkitűzésről vö. H. Szilágyi 2012: 6., a jog és irodalom kritikai szemléletének visszaságairól és esetlegességeiről ld. Varga 2007.

<sup>30</sup> Rixer 2012: 166.



## A népi jogtudat helye Arany János „népi tudalom” fogalmának komplex értelmezésében

A kutatástörténeti áttekintés során már szó esett Tárkány Szücs Ernő mindmáig folytatás nélkül maradt tanulmányáról, amely a kalotaszegi népmesék jogi elemeinek vizsgálatát követően Tömörkény István novellái alapján vállalkozik nemcsak a népelet jogi vonatkozásainak, illetve egy közösség mindennapi jogéletének szépirodalmi megformálására, hanem ennél jóval többre: a *népi jogtudat* felmutatására. A jogérvényesülés a többség által önként követett, jogilag szabályozott magatartások sorozata. A jogkövetés szubjektív elemeként meghatározott népi jogtudatot pedig Tárkány Szücs Ernő „egyéni, igazságosnak vélt magatartásként” definiálja, melyet a jogszabály (hatósági előírás) és a jogszokás (a közösségi szokásrend) határoz meg.<sup>31</sup> Tömörkény sokszereplős, realista novellái is azért kiváló forrásai a népi jogtudat megismerésének, mert egy jól körülhatárolható közösség életét mutatják be (lokalitás). Népfogalmába beletartoznak a szegény és gazdag parasztok, a kisiparosok éppen úgy, mint a mezőgazdasági termékeket feldolgozó középipar munkásai vagy a kisvárosi értelmiségiek (társadalmi vertikális).<sup>32</sup> Tanulmányában Tárkány Szücs gazdag helyi példaanyaggal érzékeltette a vizsgált közösség népi jogtudatát és összehasonlította mártélyi, illetve kalotaszegi tapasztalataival. Írásának értékét egyrészt az jelentette, hogy elsőként dolgozott fel egy olyan témát, melyet korábban a népi jogéletkutatás területeként már többen is megneveztek. Másrészt elemzésének módszertani következményeit is rögzítette: ha és amennyiben elfogadjuk, hogy a – jelen esetben Tömörkény novelláiban – jelentkező jogi felfogások azt a jogtudati állapotot jelzik, amelyben a társadalom az adott időben vagy akár évszázadokkal korábban élt, tevékenykedett, egyúttal azt is elfogadjuk, hogy a népi jogtudat társadalmilag és történetileg meghatározott.<sup>33</sup>

A tradicionális közösségekben a népi jogtudat két vektora (törvény – jogszokás) közül a jogszokás/szokásjog szerepe volt a domináns. A jogszokás a közösség tagjainak kifejezetten jogi jellegű, a törvény által szabályozott „fent” világtól elkülönülő „lent” világa, azaz a társadalom kisebb-nagyobb közösségeinek vélt vagy létező autonómiája alapján alkotott, a közösség által elismert, azaz a hagyomány és szokás erejénél fogva megtartott és öröklődő, szükség esetén azonban a közösség által kikényszerített, a mindennapok szervezésére (az életviszonyokban jelentkező érdekeltségek egyeztetésére) szolgáló szokásszerű gyakorlata.<sup>34</sup> A szokásjog (*consuetudo*) pedig a kisebb vagy nagyobb közösségek együttélése során kialakult, majd az állam által utólag elismert, szankcionált

<sup>31</sup> Tárkány Szücs 1981: 40.

<sup>32</sup> Tárkány Szücs 1970: 421.

<sup>33</sup> Uo. 427.

<sup>34</sup> Nagy J. 2014d.

szokásnormát, jogszokást jelenti. E kontextusban témánk szempontjából is rendkívül figyelemre méltó Takáts József értelmezése az Arany által használt „népi tudalom” fogalmáról, a költő szokásjogi gondolkodásával és az eposz műfajával összefüggésben.<sup>35</sup>

Arany János költeményeinek, balladáinak a jog oldaláról történő elemzésével mind gyakrabban találkozhatunk az elmúlt időszakban. Horváth Attila tanulmánya arra hívja fel a figyelmet, hogy Arany műveiben milyen fontos szerepet játszottak az alapos jogi, jogtörténeti ismeretek.<sup>36</sup> Kiss Anna Toldi Miklós repülő „nehéz köve” kapcsán – a jogos védelem és a gyilkosság elhatárolásának kérdését elemezve – Toldi felmentésének jogtörténeti hitelességét, illetve az Ágnes asszony balladából kiindulva az elkövetés után bekövetkező kóros elmeállapot büntetethetőségre gyakorolt hatását fejtegeti.<sup>37</sup> Péter László Arany *A hamis tanú* balladájának keletkezéstörténetét kutatva jut arra a következtetésre, hogy a megcsapatas Arany idejében még a hagyomány által szentesített, magától értetődő, köztudomású szokás volt.<sup>38</sup> Kovács Béla Sándor jogterületenként „feltárazza” az Arany életműben fellelhető jogi jelenségeket.<sup>39</sup> A kutatásaiban Tárkány Szücs Ernő eszmei örökségét is folytató Gelencsér József egy büntető jogszokás, a táncra kényszerítés elemzéséhez kapcsolódva *Az ünnepnaptár* című balladáról állapítja meg, hogy bár Arany saját korában vélhetően ismerte ezt a szokást, mégis bizonyíthatóan egy ponyvairodalmi munkát használt kiindulópontként.<sup>40</sup>

Az Arany János munkáit jogi szempontból vizsgáló írások közül a leginveciózabb Takáts József már említett elemzése, amely kiindulópontja okán is külön figyelmet érdemel.<sup>41</sup> A szerző itt nem a szépirodalmi alkotásokból „kinyerhető” forrásokat kutatja, hanem – kapcsolódva Arany „népi tudalom” fogalmához – azt vizsgálja, hogy Arany életművében miként tükröződik a szerző szokásjogi gondolkodása. Egy jól kutatott szerzői életmű vizsgálatához talál új kontextust a „módszertani érdeklődésű” irodalomtörténész. Kiindulópontja az – hasonlóan Tárkány Szücs következtetéséhez –, hogy az irodalmi alkotásokat ugyanazok a konvenciók befolyásolják, mint a társadalmi élet egyéb aspektusait.<sup>42</sup> Kitekintve az irodalomtörténet „diszciplináris látószögű kanonikus teréből” – mások mellett több, a korszak jogéletét és jogelméletét befolyásoló kérdéskört is érint.

<sup>35</sup> Takáts 2002: 295. A hagyomány és „népiesség” Arany költészetében tematikához érdemes fellapozni a Magyar Néprajzi Társaság Arany centenáriumán elhangzottakat: Sebestyén 1917; Solyomossy 1917.

<sup>36</sup> Horváth 2011.

<sup>37</sup> Kiss 2008 és 2010.

<sup>38</sup> Péter 2012.

<sup>39</sup> Kovács 2007. Köszönet Kajtár István professzornak, hogy felhívta figyelmünket az írásra.

<sup>40</sup> Gelencsér 2014: 139.

<sup>41</sup> Takáts 2002.

<sup>42</sup> Vö. Takáts 2008: 84.

Ezek egyike meglátása szerint a szokásjog – Grosschmid nyomán –, a „valóságban érvényesülő törvény”, amely – mint kiemeli –, a *Hármaskönyv* szerint csak akkor tekinthető jognak, „ha általmegy a valóságba, ha szokásjoggá válik”.<sup>43</sup> Érdekes azonban felhívni a figyelmet az Arany által használt „népi tudalom” fogalom rétegzettségére, többdimenziós értelmezhetőségére. A Takáts által hivatkozott és Grosschmid által tárgyalt szokásjog alapvetően egy közösségi norma *utólagos állami* elismertségéhez kapcsolódik, amely esetében – éppen a szerző által képbe emelt újhistorizmussal összefüggésben<sup>44</sup> – nem elhanyagolható a rendi társadalmi dimenzió. Bár a *Hármaskönyv* rendelkezik a jobbágyokra vonatkozóan is, illetve vannak olyan rendelkezései, amelyek általánosan is alkalmazottakká váltak,<sup>45</sup> döntően a nemességre, a „fent” tradicionális világára vonatkozik. Az ettől élesen elkülönülő „lent” világában azonban a jogszokás, azaz a kisebb-nagyobb társadalmi közösségek mindennapjait szervező szokásszerű gyakorlat volt a meghatározó. Ha ez utóbbi sajátosságait összevetjük Arany „népi tudalom” fogalmával<sup>46</sup> – a népi tudásban, hagyományban gyökerezéssel, a közösségi visszafogadás és a közösségi ellenőrzés kérdésével –, akkor nyilvánvaló, hogy az autonóm és integratív közösség által alkotott, elismert, a hagyomány, valamint szokás erejénél fogva megtartott és öröklődő, szükség esetén a közösség által ki is kényszeríthető jogszokások a „népi tudalom” szerves részei.<sup>47</sup> Arany „népi tudalom” fogalmának komplexebb értelmezése tehát a *szokásjog* mellett a népi jogi tudást, a *népi jogtudatot* is magában foglalja – újabb kapcsolódási felületet jelentve irodalom és jog vonatkozásában.<sup>48</sup>

### „Népi tudalom” (szokásjog, jogszokás) vs. törvény: a magyar reformkor jogéletének dichotómiája

Arany első eposza, *Az elveszett alkotmány* a régi tradicionális és az új, polgári jogrend kollízióját ábrázolja 1845-ben – a majd csak a század végére kiteljesedő folyamat kezdeti szakaszában (talán ez is magyarázza travesztia-jellegét). A téma szempontjából adekvát a Takáts említette szokásjogi keretek közé illeszkedés, a szoros kötődés a jog, a jogtörténet világához. Ha az Arany-életművet szélesebb fókusszal vizsgáljuk, egyre gyakrabban

<sup>43</sup> Takáts 2002: 299.

<sup>44</sup> A Stephen Greenblatt által jegyzett irodalomelméleti és kultúrtörténeti irányzatról vö. Takáts 2002: 295.

<sup>45</sup> Az egyik ilyen az áldomásra vonatkozó rendelkezés volt. Részletesen: Nagy J. 2011.

<sup>46</sup> Lásd Dózsa Dániel *Zandírhámjáról* írott bírálatát: Arany 1968: 10–12. Részletesen elemzi: Takáts 2002: 295–297.

<sup>47</sup> Mezey 2009.

<sup>48</sup> Rixer 2012: 173. A szerző által számba vett kapcsolódási területek: jog az irodalomban (law in literature), a jog mint irodalmi műfaj (law as literature), irodalom a jogban, jog és irodalom az egyéb társadalomtudományokban.

és erőteljesebben bukkannak fel a „népi tudalom”, a népi jogtudat jogszokásai – akár a Toldi-trilógia egyes részleteiben, de még inkább a balladákban (pl. *Tetemre hívás*, *A hamis tanú*, *Ágnes asszony*, *Vörös Rébék*, *Tengeri hántás*).

Az *elveszett alkotmány* a szokásjog alkonyán és az új, formálódó polgári társadalom törvényi szabályozásának hajnalán született. „Eposzi hitelének” kulcsa az, hogy Arany saját tapasztalatait, kétségeit írta meg benne. Közeli ismerőseit formálta az eposz szereplőivé, a jog területén szerzett személyes tudását, tapasztalatát öntötte formába. Az irodalomtörténeti elemzések gyakran számon kérik a költőn a szereplőkkel azonosulás hiányát, szemére vetik azt is, hogy eposza a heroikus elemeket mellőző kicsinyes korrajz: inkább karikatúra, mint hősies tabló. A jogtörténet, a jogi kultúrtörténet oldaláról viszont éppen a hiteles kor- és jogtörténeti rajzot kell kiemelni, mint a mű legfőbb értékét. Azt, hogy Arany a maga korának problémáihoz szól közvetlen módon és a korra jellemző típusokat teremt.

A továbbiakban egy rendhagyó elemzés keretei között arra vállalkozunk, hogy – elsősorban a jogtörténeti háttér felrajzolásával – néhány példán keresztül az eposz korrajzát elemezzük.

Látom: e földön nincs állandóság. Hiu minden  
Küzdés, fáradozás. Az arany bullák oda lesznek,  
Alkotmány oda lesz, oda lesz az adótalan élet,  
Vámok, aviticitas, majoratus, tolvaj-akasztás  
És botozás, mind, mind eltűnnek, idővel, e földről;  
(6: 191–195)<sup>49</sup>

Arany János *Az elveszett alkotmány* főhősének, Rák Bendének a szájába adja ezeket a gondolatokat, aki a reformkori Magyarország konzervatív gondolkodású nemeseit testesíti meg. A 19. században bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai események és változások bőségesen szolgáltak példával Arany számára, hogy saját gondolatait, véleményét közölje olvasóival. Műveiben jól nyomon követhetők mind a reformkor haladó politikusainak törekvései, mind az 1848-ban, majd pedig a kiegyezés által bekövetkezett változások.

A jogi normák Arany költészetében való megjelenésével foglalkozó szerzők elsősorban a társadalomban élő szokásokat, a bírói gyakorlat által érvényre juttatott szokásjogi normákat vizsgálják. Az írások alapját az a tény képezi, hogy Arany debreceni

---

<sup>49</sup> Szövegét lásd: Arany 1951.

tanulmányai során jogot is tanult.<sup>50</sup> Nagyszalontára hazatérve előbb „korrektor”, 1839-től „írnok a városnál, aztán rendes aljegyző” lett.<sup>51</sup> Ettől kezdve a mindennapok ügyes-bajos ügyeinek intézése egyet jelentett számára a jogi kérdések megoldásának feladatával.

Arany ifjúkora a reformkor évtizedeire esik. Akkor kezdi aljegyzői munkáját, amikor az ország a „nagy” reformkori országgyűlés tanácskozásán már túl van. Országgyűlési vitára kerültek a büntetőjog, a magánjog, a kereskedelmi jog tervezetei, az úrbéri kérdések, a szabad királyi városok közjogi kérdéseit érintő tervezetek. Már ismertek voltak Széchenyi művei, sőt Wesselényi *Balítéletek* című munkája is napvilágot látott. Vármegyei közgyűléseken tárgyalták az ösiség eltörlését és a jobbágyfelszabadítást. Megszavazták az úrbéri telken élő nemesek megadóztatását. Az ország átalakulóban van, ami nemcsak a társadalmi életben jelentkezik, hanem a magyar jogrendszer egészében. Az a polgári átalakulás, amely majd 1848-ban éri el csúcspontját, éppen Arany nagyszalontai jegyzőségének idejére esik. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy irodalmi munkáiban „meglepő pontossággal adott meg jogi definíciókat”.<sup>52</sup>

Ebben az időben a magyar jogrendszer egészét két jogforrás határozta meg: a szokásjog és a törvény. A magánjog területén szinte kizárólag, de a közjog vonatkozásában is elsősorban a szokásjog alakította a mindennapok életét. Emellett a magánjogot csak elvétve, az alkotmányos életet viszont gyakrabban alakították, módosították törvények.

Arany műveiben – tekintettel arra, hogy epikai munkáihoz komoly előtanulmányokat folytatott – az „aktuális jelenidő”, a reformkor jogi világa jelenik meg. Azé a korszaké, melynek országgyűlésein egymást követően tárgyalták a polgári átalakulást lehetővé tevő törvényeket. Az *elveszett alkotmány* negyedik énekében szinte katalógusszerűen sorjáznak a szabályozásra váró területek. Takáts József Arany epikai munkáinak elemzése során azok jogi háttérét vizsgálva felhívja a figyelmet a szerző szokásjogi gondolkodására, amelynek sajátos értelmezését is adja: „ami fontos, hogy e tanulmányban szokásjogi gondolkodás [...] alatt olyan jogfelfogást értek, melynek a szokásjog áll a »tengelyében«, s mely a szokás általi befogadást tekinti az írott törvény joggá válása, »hatályosulása« feltételének.”<sup>53</sup> Takáts tehát a definiálás folyamatában a Nagyszalontán is alkalmazott, Arany által életre keltett<sup>54</sup> szokásjog keletkezéséről, a történeti jogi iskoláról és a kodifikáció kérdéseiről értekezik.

<sup>50</sup> A Debreceni Református Kollégiumban 1800-ban szervezték meg az első jogi tanszéket. A jogakadémia felállítására csak 1853-ban került sor. vö. Tóth 2002–2003: 380; Horváth 2011: 27.

<sup>51</sup> Arany János levele Gyulai Pálhoz, Nagykovács, 1855. június 7. Arany 1982: 559.

<sup>52</sup> Horváth 2011: 25.

<sup>53</sup> Takáts 2002: 299.

<sup>54</sup> Horváth 2011.

Nem szabad elfelejteni, hogy a tradicionális jogrendszer<sup>55</sup> világában a szokásjog és a törvény a két meghatározó jogforrás, amelyek között nincs hierarchia. Egymás mellett élve kiegészítik egymást. Werbőczy *Hármaskönyvében* a két jogforrás egymáshoz való viszonyát valóban úgy határozta meg, hogy a szokás lehet törvényt magyarázó, pótló és azt lerontó.<sup>56</sup> De ez fordítva is igaz, a törvény is lehet szokásjogot magyarázó, pótló és azt lerontó jogforrás. Időbeliségét tekintve a szokás, a szokásjog alakult ki először mint életviszonyokat rendező norma, de az állam kialakulását követően, feltétlenül számolni kell a törvényalkotó hatalom akaratával. Van egy további, igen lényeges elem a két jogforrás egymáshoz való viszonyának megítélésében. Nem szabad csak a magánjog területét vizsgálni. Az emberek egymás közötti, magánjogi viszonyai azok, ahol legtöbbször fennmarad a szokásjog, s amelynek élethelyzeteibe a törvényalkotó hatalom csak ritkán avatkozott be.<sup>57</sup> A közjogi – alkotmányjogi, büntetőjogi – viszonyok között viszont időben jóval korábban és hatékonyabban jelenik meg a törvény mint jogforrás.<sup>58</sup> A társadalmi, gazdasági viszonyok átalakulása a 18–19. században jogbiztonságot követelt, amely igény a kontinentális Európában életre hívta a kodifikációt, a törvénykönyvalkotás igényét és szükségszerűségét. Ez az igény jelent meg a magyar jogéletben először az 1790. évi országgyűlésen és folytatódott a reformkor minden országgyűlésén.<sup>59</sup> A reformkor törvényalkotási hangulatát kedves iróniával jellemzi Arany:

<sup>55</sup> Béli 1999.

<sup>56</sup> Werbőczy 1990. Bevezetés XI. cím 3.§.; A szokásjog és a törvény kapcsolatában érdemes megjegyezni, hogy Werbőczy előbb szól a törvényről, amely alatt érti „a népek határozatát, melynél fogva az előkelőbbek a közrenddel együtt valamit szentesítettek. [...] hajdan a nemzetet illette, jelenleg fejedelmünket illeti.” Werbőczy 1990. Bevezetés VI. 1.§.

<sup>57</sup> Erre jó példa az özvegyi jog intézménye, amelyet már Szent István törvényben szabályozott, s amelynek tartalmi kereteit a későbbi századok szokásai illetve a bírói gyakorlat bővítette ki.

<sup>58</sup> Kérészy Zoltán a szokásjog derogatórius erejét elemezve állapította meg, hogy a szokásjognak, mint jogforrásnak az elemzését elsősorban „dogmatörténeti és jogelméleti szempontból” vizsgálták, nem pedig „tényleges megjelenésében vagyis jogtörténeti adottságában.” Véleménye szerint ez az oka annak, hogy a szokásjog érvényesülésével összefüggésben különböző elméletek alakultak ki. Ezzel összefüggésben jutott Kérészy arra az álláspontra, hogy a *Hármaskönyv* keletkezése előtti századok jogi normáinak jogtörténeti elemzése szükséges, mert „régizaj jogunk túlnyomóan szokásból eredt, mely abban az időben elsőrendű, illetve generális kútfő volt annyira, hogy nálunk hajdan még a törvényekben foglalt jogtételek is a szokás által, a joggyakorlatban történt alkalmazás útján nyertek kötelező erőt.” Ez utóbbi megállapítás azonban már nem vonatkoztatható egy az egyben Arany korára. Egyrészt mert a nemesi magánjog alapvető szabályai rögzültek a *Hármaskönyvben*, másrészt épp a szokásjogban meglévő belső fejlődés következtében új normák alakultak ki. Ezek egy része, különösen a magánjog területén, a szokásokat bővítette, s a bírói gyakorlat által érvényesíthetővé vált, mások érvényesülését épp a törvények szüntették meg. Vö. Kérészy 1935: 345.

<sup>59</sup> A törvénykönyv alkotás szükségszerűsége ma már vitathatatlan. Amikor a természetjogi filozófia hívei körében, s ezen belül elsősorban J. Bentham munkáiban megfogalmazódtak a törvénykönyv, a kódex szükségszerű kellei, ez magában hordozta a szokásjog mint jogforrás háttérbe szorulását. A körvonalazódó

Hajdan az ifjúság tanuló, mint tisztos apái,  
A haza törvényét, mint azt Verbőczyben és szent  
Corpus Jurisaink foliánsain írva találta:  
Most, tanulás helyt, ő maga gyúr, külföldi anyagból,  
Új törvényt, nehogy a régin rágódnia kelljen.  
(3: 265–269)

Máshol így jellemzi a „liberálisok” törvényalkotói kedvét:

Verbőczyt leverik veszedelmes cifra beszéddel,  
És az öreg Corpust korpázzák korcsmai módra.  
(4: 281–282)

Amikor Arany János műveiben korának élő szokásait, a mindennapok jogi életének megnyilvánulását keressük, érdemes megvizsgálni a ritkán emlegetett, Arany által sem igazán szeretett művet, *Az elveszett alkotmányt*. Ebben az eposzban a reformkor társadalomrajza éppúgy megtalálható, mint a vármegyei közgyűlések világa, a reformkor nagy kérdései (pl. az ősiség fenntartásának vagy éppen elvetésének gondolata).

### *Az elveszett alkotmány mint hiteles kor- és jogtörténeti tabló*

Már a mű címe is megérdemli, hogy jogtörténeti elemzés alá vegyük. A történeti alkotmány világában évszázadról évszázadra változó közjogi szokásaink és törvényeink összessége alkotja az alkotmányt. Első megjelenése az 1222-ben kiadott Aranybulla, ahol a formálódó nemesi rend először fogalmazta meg törvényesen megkoronázott uralkodójával

---

új rendszer természetesen nem nyerte el mindenki tetszését. A történeti jogi iskola képviselői elutasították a magánjog túl gyors kodifikációját, mert az egyes normák történeti gyökereinek feltárását tartották elsődlegesnek. Különösen jellemezte ez a germanistákat, akik a római jog recepciója miatt a jogintézmények germán gyökereit kutatták. Szalay László és Deák Ferenc viszont szükségszerűnek tekintette a törvénykönyvek megalkotását. Ezt hangsúlyozta Deák 1834 májusában az országgyűlés kerületi ülésén. Vö. Kónyi 1903: 82–84; Kossuth 1949: 169–170. Az átalakulás folyamatát szépen érzékelteti Kemény Zsigmond írása, aki a kodifikációval szembeni álláspontját tömören így jellemezte: „A végrehajtó hatalom az új tízmillió parancs mindenik igéjét gyorsan s félre nem értve teljesebbé fogja venni, következésképp a személy és vagyon tökéletesen biztosítatik, az emberi erő- és munkásságnak határtalan tér nyílik, az intézkedések minden ereze a közbizalom óceánjához vezet, és rövid időn a föld az éggel cseréltetik be. A népboldogítás ezen módszere nevezetük kodifikációnak.” Kemény 1983: 19–20. Vö. Huszti 2012: 50–52.

szemben követeléseit: „mint hazudék soha nem hallott jogaikról, / És az arany bullát, mint gyémántoztam előttük...” (2: 493–494), melyeket mintegy háromszáz évvel később sarkalatos nemesi jogok címen Werbőczy rögzített *Hármaskönyvében*.

Protestált, s mutatá nemes útlevelét, az idénit,  
Melynek rendi szerént mentes vala, mint nemes ember  
Révtől, és vámtól, hadi bajtól, házi adótól,  
Egyszóval, minden kötelességtől haza, ember,  
Isten iránt, sőt önjóvoltától is egyúttal.  
(5: 321–325)

Az úrbériség megszüntetése, az ősiség eltörlése, a népképviselési választójog bevezetése, a szabadságjogok biztosítása olyan követelések voltak a reformkori országgyűléseken és az akkori politikai életben, amelyek az ősi, sarkalatos jogokat alapjaiban változtatták meg. Amikor Arany 1845-ben az eposzt írta, még csak sejthette, de nem tudhatta mi történik majd Magyarországon 1848 tavaszán.<sup>60</sup> Megtapasztalva azonban az országgyűlésre készülők vármegyéikben uralkodó hangulatot, látva a konzervatív és a liberális gondolkodók és híveik közötti küzdelmet, képes volt hitelesen ábrázolni a magyarországi viszonyokat. „Tényekben, tudomásban, képzetekben dúskáló világ ez, amivel tökéletes párhuzamban van a nyelvi anyag gazdagsága, [...] Az »információk« forrásai sokfélék – primér, közvetlen élmények, mint a maga közeli környezete, egy kis bepillantás Pestre, a kor vidéki társaséletébe, a politika megyei mozgalmaiba és a reformnacionalizmus országos küzdelmeibe – mintegy alulról, meg nem szépítő közelségből nézve.”<sup>61</sup>

Az elveszett alkotmány társadalomrajzában Arany elsősorban a vármegye köznevelésének világát mutatja be, de itt-ott a jobbágyság életét is felvillantja – mint pl. a robotból hazafelé tartó jobbágyra utalva az első énekben:

Ott egy öreg jobbágy ballag haza úri-dologról,  
Évei számát s a törvény-tiltotta botokból  
Csak vagy húszat emelve legörnyedt háta gerincén  
Őhajdúságának egész napi úri kegyéből.

<sup>60</sup> Jelen tanulmány témája és terjedelme nem teszi lehetővé, hogy *Az elveszett alkotmányban* megmutatkozó valamennyi politikai, közjogi témát elemzés tárgyává tegyük. Igazat kell adunk Szilágyi Mártonnak, aki szerint a mű „politikai kontextusát ennek részleteit alaposabban kevesen vették szemügyre.” Ebben a vonatkozásban nemcsak az a fontos, hogy „politikai konkrétumokat” ki lehessen mutatni, hanem az, hogy Arany képes volt ebben az eposzban a reformkor társadalmi, politikai, közjogi, büntetőjogi és magánjogi kérdéseit érinteni, és ezeket a gondolatokat hol a konzervatív álláspontot képviselő főhősének, Rák Bendének a szájába adja, hol pedig a haladó, liberális eszméket megtestesítő Hábornak. Vö. Szilágyi 2009.

<sup>61</sup> Barta 2003: 111.



A kiszolgáltatottak tablóját kiegészíti a távolban feltűnő koldus elfogulatlan, tárgy-szerű, plasztikus jellemzése:

Távol egy agg vándor siet a faluvéget elérni;  
Vállán csizma, butyor; húsz éve tapasztal az isten  
Adra, keresve falut, várost kikerülve, az útban;  
Sok honi bort megivott, kenyeret megevett, s jutalomkép  
Megtanulá e szót: keszenem...  
(1: 55–59)

Arany eposzi tömörséggel utal a jobbággyokkal szemben leggyakrabban alkalmazott botbüntetésre, amelynek kiszabható mértékét soha sem szabályozták törvényben. Csak az 1820-as években korlátozták, eltörlésére pedig majd Deák Ferenc tesz javaslatot a büntetőtörvény tervezetében.

A jobbággy terheit a nemesség jelentős része sem kívánta eltörölni, sőt a vármegyei nemességet terhelő költségek viselését is a jobbággyokra hárították volna:

Nemcsak a választás terhét, mely annyira súlyos, ...  
Fogná hordani, nem, hanem a megyetiszt fizetését  
Szinte viselné a házsártos, lomha paraszttal.  
Kit csak, mint a diót, törten használhat az ember?  
(3: 321–325)

A robot mellett ajándékokkal is tartozott a parasztság, melynek mértékét hiába rögzítette már Mária Terézia Urbárium, azt a 19. század első évtizedeiben is még a földesurak határozták meg:

Születésem napja falunkban  
Nem kis zajt okozott, mert akkor az udvari hajdúk  
Négy borjút, hatszáznyi tojást, tíz jókori bárányt,  
Száz csirkét s ugyanannyi köcsög vajat összezsaroltak  
Létemen örvendő jobbággyim szeretetéből  
(2: 164–168)

Az úrbéri és ezen belül a jobbággyfelszabadítás kérdését először az 1832., majd az 1840. évi országgyűlés tárgyalta, s szavazta meg annak önkéntes, azaz a nemes és a jobbággy között létrejött szerződés útján való megszüntetését, melyet így jelenít meg Arany:

Gróf Pipy kényszerített örökös váltságot ajánlott,  
Melly a jobbágyot kötelezze kiváltani földjét;  
Földesurát, úgymond, szükségtelen így kötelezni:  
Az, maga hasznáért, örömet lép alkura úgyis.  
(3: 276–279)

A köznemesség igen jó jellemzését adja Arany az eposz második énekében, ahol Rák Bende szüleit, a köznemes ifjú fiatal éveit, a kor szokásának megfelelő külföldi utazást, a nemesi vagyon elvesztésének szinte megszokott útját, módját mutatja be. A nemesi vármegyék törvényszékein választott, sokszor ingyenes tisztség volt a táblabíróé:

Mély eszü ember volt, a legelső rangu tekintély,  
Ritkán szólt s keveset megyegyűlésekben, azért őt  
Békén hallgatták...  
(2: 115–117)

Az árvaszéki elnök a vármegye egyik legfontosabb tisztségviselőjének számított. Feladatai közé tartozott a nemesi árvák képviselőjének, a gyámoknak a kinevezése és elszámoltatása. A gyámok kötelezettsége volt az éves, ún. gyámi számadástétel. Amennyiben ennek során az árvák vagyonában hiányt tapasztaltak, az árvaszék elnökének kellett kezdeményeznie a gyámi számadási perindítást, az árvák vagyonának hűtlen kezelését pedig a korabeli törvényszék állapította meg.<sup>62</sup>

Árvai dolgokban nagy jártasságú egyén volt:  
Ő maga több rendű nemes árvák gyámnoka, buzgón  
Elnöklött napidíj nélkül is árvai széken,  
S oly sarkantyúja volt gyámoknak, szolgabíráknak,  
Tiszti ügyészeknek, hogy alig lőn nagykorúvá az  
Árva, midőn már gyámja – letisztázottan! – az első  
Évrüli számadolást beadá;  
(2: 120–126)

A vármegyei közgyűlések hangulatát, ahol a megye birtokos nemesei vettek részt, s ahol szintén megjelentek a reformkorban körvonalazódó pártok, csoportok, az eposzban mintegy filmszerűen vetíti elénk Arany.

---

<sup>62</sup> Fogarasi 1839: 55–61.

Mert két párt volt a megyében,  
 Egyik az ős magyarok nemadózó pártja; tapasztalt  
 Ősz öregek, nagybirtokosok, grófok, hadi tisztek,  
 Consiliariusok (mindhárom fajja ezeknek),  
 Táblabírók és szolgabírók, közbirtokosocskák,  
 Végre a romlatlan, címerleveles rokonoknak  
 Szép szót megfogadó, jogokat védő sokasága.  
 Másik a hígvelejű szóhősök zajtele pártja:  
 Kik miután magokat vagyontól megszabadították,  
 Most szabadelvűeknek szeretik hánytatva nevezni.  
 Rövid szóval mindennemű serge  
 A békételenek, szeleburdiak és fecsegőknek.  
 (2: 463–478)

Érdemes a megyegyűlés résztvevőit összevetni a harmadik énekben bemutatott Védegylet ülésén megjelentekkel:

Jőnek urak, nem-urak, vászonnemesek, paszomántos  
 Birtokosok, frakkos megyetisztek, arasnyi szakállal,  
 Kardosan és botosan, hogy tudjanak ülni tanácsot;  
 Uri parasztok, azaz kutyabörtelen értelem aljas  
 Emberi: ügyvédök, tisztek, papok, orvosok és föld-  
 Mérők.  
 (3: 39–44)

A megyegyűlések egyik legfontosabb feladata a tisztújítás és az országgyűlési követek megválasztása volt. Mindkét esemény elkerülhetetlen kísérőjelensége a kortesek etetése és itatása. A magyar szépirodalomban oly gyakran megírt téma<sup>63</sup> Arany eposzában is feltűnik.

Vagy tán nem tudom én, hogy Q. megye legközelebbi  
 Tisztújításán vezetédlátatlan alakban  
 A maradópártot; tüzeléd Rák Bende halandót  
 S a több cinkosokat, kik durva dorongot emeltek  
 A sebesen haladás szentséges zászlaja ellen?  
 (1: 252–256)

<sup>63</sup> Eötvös 2007.

S hasonló formában ugyanez jelenik meg a viharban küszködő Bende gondolataiban, amikor Arany a következő szavakat adja hőse szájába:

Örömeztobb üstökölödném  
Háromezer haragos kortessel, mint e viharral:  
Mert azokat szóval, lármában holmi jelekkel,  
Meg lehet engesztelni,...  
(1: 375–378)

A választások kialakult gyakorlata szerint:

Tisztújításkor reggel pálinka csöbörrel;  
Délben hús, bor, elég; ugyanaz vacsorára dulásig.  
S legkevesebb három huszas egy szavazóra naponként.  
Mért volnánk nemesek? Nem azért-e, hogy amire tetszik,  
Nem szóval felelünk.  
(4: 292–296)

De Arany, bár iróniával, véleményt mond a vármegyék szokásáról is.

Tisztújítás ez? kérdém reszketve dühömben,  
Az van-e? vagy vásár, hol lelkeket ad, vesz az ember?  
Hol nem az érdem jó mérlegbe, hanem a gaz önösség  
Űz szemfényvesztő játékot az ősi nemessel?  
(2: 263–265)

Az *elveszett alkotmány* énekeiben csak érintőlegesen jelenik meg a nemesi birtokrendszert jellemző ősiség.

Földesurak, kiknek tetemes földbirtokaikra  
Dédükök elfeledett bűvázdozatul ebet ölni  
S bőrét a szerzett holdak hátára teríteni...  
(3: 223–225)

A nemesi családok életének alapját a nemesi birtok jelentette, amelyből minden osztályos egyenlő részre tarthatott igényt:

Mindenik egyformán igényelhetette a földből  
Osztályrészének kihatását nyilasonként,  
S most mindennek egyen-tag földdel kellene bírni.  
(4: 499–501)

Az apai örökség megosztása ritkán ment végbe békés úton. Hol az egyik, hol a másik osztályos kevesellte az, amit kapott, növelve ezzel az amúgy is gyakori birtokperек számát.

Szóváltás, azután perelés lön: vagy magyarabbúl  
Mondva ki: osztottak (szép nemzeti bélyeg ez a szó  
És az aviticitas lelkét fönn tartja örökké;  
(1: 443–445)

Az ősi birtok Werbőczy megfogalmazása szerint is elidegeníthetetlen és megterhelhetetlen volt, de a birtokzálog intézménye lehetővé tette kölcsön fejében való elzálogosítását.<sup>64</sup> Werbőczy által rögzített szabályként a nemesi birtokot az adós legfeljebb 32 évre adhatta zálogba – „miután harminckét évre kivettem ezen kis birtokot” – a szerződésben meghatározott kölcsönösszeg fejében: „s kifizettem mind az utolsó Fillérig.” (2: 395–398) A mindennapok gyakorlata azonban a 18–19. századra ezt a szabályt is átlépte, s ha ún. felülfizetéssel az adós ugyanattól a hitelezőtől újabb kölcsönt vett fel a zálogszerződés lejárta előtt, akkor a szerződés lejáratát 32 év után meg lehetett hosszabbítani:

Azt javasolta tehát: rontsunk a goromba vevőre,  
Hogy, ha nem ad még a zálog-summára, mi rögtön  
Perbe fogatjuk. Mely hadicselnek jó sikeréül  
Másnap ezer pengőt nyomtam dagadó kebelemhez.  
(2: 436–440)

<sup>64</sup> *Hármaskönyv* I. LXXX. cím; vö. Fogarasi 1839: 188. Érdemes itt megjegyezni, hogy a szakirodalomban körvonalazódni látszik, hogy Arany jegyzőként Kövy Sándor híres munkáját, *A magyar polgári törvényt* (Sárospatak, 1823.) ismerte és használta. Tekintettel arra, hogy Kövy a Sárospataki jogakadémia tanára volt, Debrecenben is ezt a munkát adták a jogot hallgató diákok kezébe. Mindez azonban nem zárja ki, hogy a kor kevés jogi munkái közül ismert másokat is, mint pl. Kelemen 1814; Szlemenics 1823.

Tömör, s egyben tökéletes összegzését adja a nemesi birtok elvesztésének az Arany által leírt kölcsön, és az ezzel összefüggő birtokzálog rendszer, amely néhány száz év alatt kialakult Magyarországon. De az ősiség elvének érvényesülése, s az azt érvényesítő perbeli szabályok is megengedték, hogy a nemesség vagy a maga vagy a másik nemes birtokát meg- és visszaszerezze.

...a magyar nemes ősi vagyonját  
Tízszer eladja, ha kell, és visszapörölheti mindég;  
Hogyha pedig más ad, vagy zálogosít is, olyasmit,  
S őt – mert még nem is élt – meg nem kínálta vevője,  
Jó kötekednie, mert vagy megnyeri, vagy szedi sok  
Pótlékot, mi talán még jobb, mint nyerni sokára.  
(2: 430–436)

A reformkori ország- vagy megyegyűléseken gyakran napirendre került az ősiség fenntartásának vagy éppen eltörlésének kérdése. Arany *Az elveszett alkotmány* harmadik énekében foglalja össze a reformkor megoldandó kérdéseit, közöttük az ősiséget, s azt az eposzra jellemző ironiával adja a fontolva haladók képviselőjének szájába:

Ingady ellenben kívánta, hogy „eltörülődjön”,  
Mindazonáltal nem rögtön, mivel az sok elárvult  
Hajdani nemzetség igényit meghiusítná,  
Nem: hanem elvárván végét minden folyamatban  
Lévő és ezután kezdendő ősi pöröknek.  
(3: 246–250)

A reformkorban a nemesi családok eladósodását nemcsak a zálogba adott birtokok sokasága jelezte, hanem lehetővé vált váltót aláírni, amellyel az adós egy későbbi időpontban teljesíthetett. A fizetési ígéretnek váltóként való megjelenése és annak törvényi szabályozása épp arra az időre esik, amikor Arany aljegyzői tevékenységét megkezdte. A nemesség eladósodása mindennapos volt a reformkorban:

...anyám számos váltót kibocsátván,  
A gaz kölcsönzők, gaz bírák dobra verették  
Ingóit; kifogást sem hagyván tenni szegénynek,  
Mellyet – háromszor legalább – tehet a nemes ember;  
És hogy nem lévén hova nyúlnia, kénytelenülé  
Fekvő birtokomat zálogba bocsátni...  
(2: 410–415)

Werbőczy kifejezetten kárhozatosnak tartotta a kölcsönt, mert véleménye szerint az az apai vagyon elvesztéséhez vezet.<sup>65</sup>A mindennapi élet, a nemesi gazdaságok fejlesztése igényelte a beruházásokat. A nemességnek azonban gyakran nem volt elegendő tőkéje. Az ősiség és a birtokzálog rendszere nem tette lehetővé az ingatlanforgalmat. Ezáltal a 19. században a váltó volt az, ami rövid időre készpénzhez juttatta a nemességet. Hiszen a magyar gazdaság fellendítése érdekében egyik oldalról szükség volt a hitelre, másik oldalról viszont még nem voltak adottak ennek gazdasági és törvényi feltételei. Ismert volt ugyan a váltó, amelynek szabályait már törvényben is rögzítették, de a nemesség még nem volt arra felkészülve, hogy ha a váltónak nincs fedezete, a hitelezők az egész vagyont elperelhetik. Arany *Az elveszett alkotmányban* főhőse apját úgy mutatja be, hogy Széchenyi *Hitel* című munkájának olvasása közben halt meg:

...sohasem kelt fel többé az ülésből!  
Megborzadva veté lábához a könyvét, agyára  
Szökkent vére, rövid pihegéssel hátrahanyatlott,  
...árva levék!  
(2: 282–286)

Arany nem kíméli a pazarló, félművelt köznemességet sem:

...néha hitelben  
Vettük, ugar földünk bevetetlen hagyva miatta.  
Ez gonoszul megyen így. Kinek egy garas a jövedelme  
S hármát költ: az előbb, vagy utóbb, de bukásra jut egyszer.  
(3: 89–93)

Majd az eposz hetedik énekében ismét bemutatja, mi lehet a következménye a fedezetlen vagy hamis váltók kibocsátásának. A hitelezőket, a tőzséreket így jellemzi:

Annyi elég hozzá: tőzsérek voltak ezek, kik  
Szántani bár soha nem szoktak, sem vetni, az égneik  
Varjaiként bőven táplálkoznak, kiszemelvén  
A magot, amellyet más hinte barázdaközökre.

<sup>65</sup> „Ámbár zálogos jószágokat nem csak bírni és kezelni kárhozatos és az üdvösséggel ellenkező dolog, hanem rólok még valamit írni is szörnyűségnek látszik.” *Hármaskönyv* I. LXXX. cím 1.§.

Markaik elvénült váltókkal telve valának,  
Mellyeknek rögtön kicserélését követelték  
Jobb hitelű pénzzel: bankjeggyel, arannyal, ezüsttel.  
(7: 9–15)

### A népi jogtudat komplex értelmezési lehetőségei Arany eposzában

A tanulmány keretei között a *népi jogtudat* megjelenését vizsgáltuk Arany eposzában. Elsősorban arra kerestük a választ, miként viszonyul Arany „*népi tudalom*” fogalma a népi jogtudat komplex értelmezéséhez, amely magában foglalja a mindennapokban egymást kiegészítő, de mégis elkülönülő két pólust: a rendi kötődésű szokásjogot és a kisközösségek életét szervező szokást, jogszokást. A tanulmány elsősorban a reformkor nemeseinek a tradicionális szokásjog és az új polgári társadalom törvényi szabályozása, a régi, hagyomány szentesítette szabályozás és az új, „kapott” jogszabályok közötti hánykódását tekinti eposzi léptékkal megfogalmazható proposíciónak. Arany János eposza, *Az elveszett alkotmány* kitűnő társadalom- és korrajz, amely a „jog és irodalom” szempontjából azért fontos, mert arra keresi a választ, hogy a törvényekben és a Werbőczy István törvényként tisztelt *Hármaskönyvében* rögzített normák miképpen egészülnek ki a mindennapi jogszokásokkal. Miként éli meg a nemesség a maga szabadságjogait, illetve kötelezettségein túl hogyan szervezi meg mindennapjait a jogokból kizárt jobbgáyság. Arany sokszor csak egy-egy utalással jelzi a meglévő „joggyakorlatot” – például gyámi számadástétel elmulasztása, az uzsora megjelenése, a korteskedés világa –, de ebben gyakran több évszázados gyökerű szokások, jogszokások jelennek meg.

A tanulmány célja a sokoldalúság bizonyítása volt, a teljeskörűsége nem vállalkozhatott, hiszen egyrészt egyetlen eposz is – így az általunk választott *Az elveszett alkotmány* is – jóval több normát jelenít meg, mint amely elemzése, vagy csak kiemelése e keretek között megvalósítható. Másrészt Arany János eposzainak rendkívüli gazdagsága fényében töredékes mindaz, amelynek leírására vállalkozhattunk. Ha pedig a balladákat, költeményeket is e körbe vonjuk, szembeűnő, hogy mindinkább a jogtudat másik pillére, a jogszokás válik dominánssá. Mégis igyekeztünk felmutatni, hogy a jogot is tanult és a joggyakorlatot is ismerő Arany János miként tudta megénekelni a magyar reformkor változó társadalmát és annak dichotom jogéletét – „a fent”, a törvények és „a lent”, a szokások, a jogszokások oldaláról.



## Források

- Arany 1951: ARANY János *Összes Művei, II: Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951.
- Arany 1968: ARANY János, *Összes Művei, XI: Prózai Művek 2, 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968.
- Arany 1982: ARANY János *Összes Művei, XVI: ARANY János Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, a Tompa Mihállyal folytatott levelezést s. a. r. BISZTRAY Gyula, a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést s. a. r. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- Fogarasi 1839: FOGARASI János, *Magyarhoni magános törvénytudomány elemei Kövy Sándor után*, Pest, Beimel József betűivel, 1839.
- Kelemen 1814: KELEMEN, Emericus, *Institutiones juris privati Hungarici*, Pest, typis Joannis Thom. Trattner, 1814.
- Kemény 1983: KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola = Korkiválatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, szerk. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1983, 18–31.
- Kónyi 1903: *Deák Ferenc beszédei, I, 1867–1868*, összegy. KÓNYI Manó, Bp., Franklin Társulat, 1903.
- Kossuth 1949: KOSSUTH Lajos, *Országgyűlési Tudósítások, III*, szerk. BARTA István, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1949.
- Kövy 1823: KÖVY Sándor, *Elementa jurisprudentiae hungaricae: Andreas Nádaszkay*, Sárospatak, 1823.
- Szlemenics 1823: SZLEMENICS Pál, *Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény*, Pozsony, Snischek Károly G. betűivel. 1823.
- Werbőczy 1990: WERBŐCZY István, *Tripartitum*, Bp., Téka Kiadó, 1990.

## Hivatkozott Irodalom

- Barta 1953: BARTA János, *Arany János*, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.
- Barta 2003: BARTA János, *Arany János eposzirói pályakezdése (Az elveszett alkotmány)* = B. J., *Arany János és kortársai*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.
- Béli 1999: BÉLI Gábor, *Magyar jogtörténet: A tradicionális jog*, Bp.–Pécs, Dialóg, Campus Kiadó, 1999.
- Bognár 2009: BOGNÁR Szabina, *Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokásgyűjtés tudományos programja = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 292–309.
- Bognár 2010: BOGNÁR Szabina, „Mivé lesz a styl?": *Tagányi Károly történetirói pályakezdése = „Alattad a föld, fölötted az ég...”: források, módszerek és útkeresések a történetírásban*, szerk. BALOGH Margit, Bp., ELTE BTK, 2010, 201–224.
- Bognár 2012: BOGNÁR Szabina, *(Lokál)patriotizmus és tudományos helytörténetírás: Tagányi Károly helytörténetirói munkássága*, Modern Magyarország, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának folyóirata. 2012 (1.), 62–85.
- Bognár 2013: BOGNÁR Szabina, „...a hazai gazdaságtörténet alapítójának és mesterének hálás ragaszkodással...” *Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901)*, Ethnographia, 2013 (124.) 3., 273–297.
- Bónis 1943: BÓNIS György, *Jogtörténet és művelődéstörténet*, Magyar Jogi Szemle, 1943 (24.), 288–293, 341–346.
- Bónis 1948: BÓNIS György, *Szabadság és alkotmány Rákóczi Emlékirataiban*, Puszták Népe, 1948 (3.), 3., 155–164.
- Dávidházi 1992: DÁVIDHÁZI Péter, „Hunyt mesterünk”: *Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum Kiadó, 1992.
- Domokos 2009: DOMOKOS Mariann, *Szerzői jogi kérdések 19. századi folklórszövegek kapcsán = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 228–263.

- Eötvös 2007: EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, Bp., Kossuth Kiadó, 2007.
- Fekete–H. Szilágyi 2011: *Iustitia modellt áll: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, Bp., Szent István Társulat, 2011.
- Fekete–H. Szilágyi–Könczöl 2009: *Iustitia kirándul: tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, KÖNCZÖL Miklós, Bp., Szent István Társulat, 2009.
- Fekete–H. Szilágyi–Nagy 2013: *Iustitia mesél: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, NAGY Tamás, Bp., Szent István Társulat, 2013.
- Gelencsér 2014: GELENCSÉR József, „Őseink szokásait követtük...” (Jogtörténet, jogi népszokás, művészet), Székesfehérvár, Vörösmarty Társaság, 2014.
- Gyulai 1908: GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., 1908.
- Horváth 2011: HORVÁTH Attila, *Arany János jogi esetei = Iustitia modellt áll: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, Bp., Szent István Társulat, 2011, 25–38.
- Husztai 2012: HUSZTI Tímea, *Kodifikáció vagy szokásjog? Szalay László, Kemény Zsigmond és Szász Károly nézetei = Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma*, Miskolc, 2012. november 8., szerk. NAGY Ágoston, Miskolc, Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa, 2012, 48–54. <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/csv/kiadvany.php?item=59> (Letöltés:2016.05.15.)
- Kajtár 1986: KAJTÁR István, „Méltóságod lábainál azért hullok térdre.” Fogvatartottak kérvényezési szokásai a Bach-korszak elején, *Studia Iuvenum, Series Iuridica*, 1986/3. 69–81.
- Kajtár 2001: KAJTÁR István, *Kérvénykultúránk jogtörténeti gyökerei*, Jura, 2001 (7.) 1. 123–127.
- Kajtár 2004: KAJTÁR István, *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe: Institutiones iuris*, Bp.–Pécs, Dialóg, Campus, 2004.

- Kajtár 2009: KAJTÁR István, *Jogi kultúrtörténeti szövegek a tradíció és a modern határán = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 47–62.
- Kajtár 2014: KAJTÁR István, *A jogi kultúrtörténet a Pécsi Műhelyben = Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*, szerk. NAGY Janka Teodóra, Szekszárd, PTE Illyés Gyula Kar, 2014 (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Könyvtár, 1), 57–63.
- Kérészy 1935: KÉRÉSZY Zoltán, *A jogszokás derogatórius erejének kérdése a magyar jogi irodalomban*, Szeged, 1935 (Acta Jur. et Pol., 7).
- Kiss 2008a: KISS Anna, *Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? (Bűnös-e Toldi Miklós) = K. A., Bűnbe esett irodalmi hősök*, Bp., Publicitas Art Média Kft. Kiadó, 2008, 33–38.
- Kiss 2008b: *Jog és irodalom: Bűnbe esett irodalmi hősök*, szerk. KISS Anna, Bp., Publicitas Art Media Kft., 2008.
- Kiss 2010: KISS Anna, *Bűntények a könyvtárszobából*, Bp., CompLex, 2010.
- Kohler 1883–1884: KOHLER, Josef, *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz*, Würzburg, Stallel, 1883–1884. (<https://archive.org/details/shakespearevord00kohlgoog> (Letöltés: 2016.05.06.))
- Kovács 2007: KOVÁCS Béla Sándor, *Jogi jelenségek Arany János műveiben*, szakdolgozat, (konzulens KAJTÁR István), Pécs, 2007.
- Künßberg 1925: KÜNSSBERG, Eberhard v., *Rechtsgeschichte und Volkskunde = Die Volkskunde und ihre Grenzgebiete: Jahrbuch für Historische Volkskunde*, Berlin, Wilhelm Fraenger, 1925, 67–125, 314–327.
- Künßberg 1936: KÜNSSBERG, Eberhard v., *Rechtliche Volkskunde*, Halle, Max Niemeyer Verlag, 1936.
- Künßberg 1952: KÜNSSBERG, Eberhard v., *Rechtsbrauch und Kinderspiel*, Heidelberg, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften; Philosophisch-historische Klasse, 1952<sup>2</sup>.

- Künßberg1963: KÜNSSBERG, Eberhard v., *Rechtsgeschichte und Volkskunde*, Graz, Böhlau, 1963.
- Lancendorfer 2009: LANCZENDORFER Zsuzsanna, *Jogtörténeti források és adatok jelentősége egy népballada-kutatás kapcsán = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 214–227.
- Majtényi 2014: MAJTÉNYI Balázs, *Fekete Balázs–H. Szilágyi István–Nagy Tamás (szerk.): Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2013), *Állam- és jogtudomány*, 2014 (55.) 2., 92–96.
- Mezey 2006: *Processzusok, rituálék és szimbólumok a falusi tisztségviselők körében a 18-19. században*, szerk. MEZEY Barna, Bp., Gondolat Kiadó, 2006 (Bibliotheca Iuridica. Az ELTE Állam-és Jogtudományi Kar Tudományos Kiadványai: Acta Congressuum, 14).
- Mezey 2011: *A szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*, szerk. MEZEY Barna, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011 (ELTE Jogi Kari Tudomány, 14).
- Mezey–Nagy J. 2009: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet: Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009.
- Nagy J. 1995: NAGY Janka Teodóra, *A jogi népszokásgyűjtés (1939–1948) történetének Jász-Nagykun-Szolnok megyei vonatkozásai = Tanulmányok és közlemények*, szerk. UJVÁRY Zoltán, Debrecen–Szolnok, 1995, 339–345.
- Nagy J. 1998: NAGY Janka Teodóra, *Jogi néphagyományok két gömöri faluban*, Debrecen, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványa, 1998.
- Nagy J. 2000: NAGY Janka Teodóra, *A jogi néphagyomány- és népszokáskutatás eredményei, alternatívái, a jogi néprajz alapkérdései az ezredfordulón = Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*, szerk. CSERI Miklós, KÓSA László T. BERCZKY Ibolya, Szentendre, 2000, 99–120.
- Nagy J. 2002: NAGY Janka Teodóra, *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon – különös tekintettel a föld- és faluközösségek felbomlásának időszakára*, Szekszárd, 2002.

- Nagy J. 2003: NAGY Janka Teodóra, *A magyar jogi néprajzkutatás eredményei és alternatívái* = TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Magyar jogi népszokások*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2003<sup>2</sup>, 851–863.
- Nagy J. 2009: NAGY Janka Teodóra, *A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében* = *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 83–95.
- Nagy J. 2011a: NAGY Janka Teodóra, *European perspectives of studying Hungarian ethno-judicial life* = *Institutions of Legal History with special regard to Legal Culture and History*, szerk. BÉLI Gábor, DUCHONOVÁ Diana, FUNDARKOVÁ Anna, KAJTÁR István, PERES Zsuzsanna, Pécs–Bratislava, PTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2011, 377–386.
- Nagy J. 2011b: NAGY Janka Teodóra, *The Legal Ethnography in Reflection of the Hungarian Research*, *Central European Political Science Review*, 2011, 45., 74–93.
- Nagy J. 2011c: NAGY Janka Teodóra, *Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti adatok az áldomáshoz* = *A szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*, szerk. MEZEY Barna, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011 (ELTE Jogi Kari Tudomány, 14), 345–354.
- Nagy J. 2013a: NAGY Janka Teodóra, *Folk Tradition as Reflected in the Court Decisions of the Hungarian Courts in the 19th and 20th Centuries: The Study on Legal Ethnography* = *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, szerk. Maciej MIKUŁA, Doroty MAŁEC, Waclaw URUSZCZAK, Krakow, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013 (Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa, 5), 31–36.
- Nagy J. 2013b: NAGY Janka Teodóra, *A népi jogéletkutatás történeti jogtörténeti forrásai a Dél-Alföldön*, = *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*, szerk. BALOGH Elemér, HOMOKI-NAGY Mária, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2013 (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica; 75), 505–511.
- Nagy J. 2013c: NAGY Janka Teodóra, *A jogi néprajzi kutatások és az Ethnographia*, *Ethnographia*, 2013 (124) 3., 297–320.

- Nagy J. 2013d: NAGY Janka Teodóra, *A községi bíraskodás az 1911. évi I. törvény szabályozásában és a joggyakorlatban: Bónis György és tanítványai jogi néphagyománygyűjtése Tápén = A polgári peres eljárás történeti fejlődése Magyarországon: V. Szegedi Jogtörténeti Napok*, szerk. HOMOKI-NAGY Mária, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2013, 177–188.
- Nagy J. 2013e: NAGY Janka Teodóra, *Közvélemény-büntetések a Jászkunságban = Jászkunság kutatása*, szerk. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, MÉSZÁROS Márta, Kiskunfélegyháza, Kun Összefogás Konzorcium, 2013, 346–360.
- Nagy J. 2014a: NAGY Janka Teodóra, *A népi jogélet kutatása Erdélyben 1939–1948 között = Határjelek és hagyásfák: A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*, szerk. KOTHENCZ Kelemen, Baja, Türr István Múzeum, 2014 (Bajai dolgozatok, 18), 547–593.
- Nagy J. 2014b: NAGY Janka Teodóra, *A Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport, Néprajzi Hírek*, 2014 (43.) 4., 74–76.
- Nagy J. 2014c: NAGY Janka Teodóra, *A magyar népi jogéletkutatás és az erdélyi gyűjtések (1939–1948)*, 2014, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 22, 2014, 95–108.
- Nagy J. 2014d: NAGY Janka Teodóra, „Ítéltetett Makó város bírása és tanácsa által...”: *normakövetés és normaszegés Makó népi jogéletében (1781–1821)*, URBS: Magyar Városhistória Évkönyv, 10, 2014, 123–139.
- Nagy T. 2007a: NAGY Tamás, *Jog és irodalom: kezdetek és eszmények*, Iustum Aequum Salutare, 3, 2007 (2.), 57–70.
- Nagy T. 2007b: NAGY Tamás, *Jog és irodalom - tézisek helyett*, Jogelméleti Szemle, 2007 (2.) 17. <http://jesz.ajk.elte.hu/nagyd30.html>. (Letöltés: 2016. 04.15.)
- Nagy T. 2010: NAGY Tamás, *Josef K. nyomában – jogról és irodalomról*, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2010.
- Nagy T. 2011: NAGY Tamás, *Jog, irodalom, intertextualitás = Ratio legis, ratio iuris: liber amicorum : studia A. Tamás septuagenario dedicata: Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*, szerk. GERENCSÉR Balázs, TAKÁCS Péter, Bp., Szent István Társulat, 2011, 38–47.

- Nagy T. 2012: NAGY Tamás, *Law, literature and intertextuality*, Acta Juridica Hungarica: Hungarian Jurnal of Legal Studies, 2012 (53.), 1., 62–71.
- Németh G. 1970: NÉMETH G. Béla, *Arany János = N. G. B., Mű és személyiség*, Bp., Magvető Kiadó, 1970, 7–41.
- Nyilasy 1998: NYILASY Balázs, *Arany János*, Bp., Korona, 1998.
- Papp 1948: PAPP László, *Vezérfonal a népi jogélet kutatásához*, Bp., Néptudományi Intézet, 1948.
- Péter 2012: PÉTER László, *Arany János: A hamis tanú: Keletkezéstörténet*, Kortárs, 2012 (56.) 6. <http://www.kortaronline.hu/2012/06/arany-janos-a-hamis-tanu/11170> (Letöltés: 2016. 05. 15.)
- Réső Ensel 1867: RÉŚŐ ENSEL Sándor, *Magyarországi népszokások*, Pest, 1867.
- Riedl 1887: RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1887.
- Rixer 2012: RIXER Ádám, *Jog és szépirodalom*, Iustum Aequum Salutare, VIII, 2012/2., 165–193.
- Schempf 1990: SCHEMPF, Herbert, *Zwischen Rechtssoziologie und ethnologischer Rechtsforschung: Zum Forschungsfeld der Rechtlichen Volkskunde*, Neue Instanz, 1990/2, 61–65.
- Schempf 2001: SCHEMPF, Herbert, *Rechtliche Volkskunde = Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*, szerk. Rolf W. BRENDNICH, Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 2001<sup>3</sup>, 423–443.
- Sebestyén 1917: SEBESTYÉN Gyula, *Arany János és a hagyomány*, Ethnographia, 1917 (28.), 1–3. sz., 1–6., 4–6. sz., 184–196.
- Solymossy 1917: SOLYMOSSY Sándor, *Arany János népiessége*, Ethnographia, 1917 (28.), 1–3. sz., 7–21.
- P. Szabó 2009: P. SZABÓ Béla, *Közmondásos jogtudás. Gondolatok a jogi közmondások hazai kutatásának lehetőségeiről = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 185–199.



Szendrey 1936: SZENDREY Ákos, *Néprajz és jogtörténet*, Ethnographia, 1936 (42.), 144–150.

H. Szilágyi 2007: H. SZILÁGYI István, *Jog és irodalom Magyarországon*, Iustum Aequum Salutare, 2007, III/2., 57–69.

H. Szilágyi 2010a: H. SZILÁGYI István, *Jog és irodalom*, (habilitációs előadás), Iustum Aequum Salutare, 2010, VI./1., 5–27. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20101sz/01.pdf> (Letöltés:2016.05.15.)

H. Szilágyi 2010b: H. SZILÁGYI István, *Jog – irodalom: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi Intézet, 2010.

H. Szilágyi 2012: H. SZILÁGYI István, *Jog és irodalom Magyarországon = Collegium Doctorum Konferencia*, szerk. STIPTA István, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2012, 1–6. <http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/Collegium%20Doctorum%20Publikaciok/H.Szil%20E1gyi%20Istv%20E1n.pdf> (Letöltés: 2016.05.15.)

H. Szilágyi 2012a: H. SZILÁGYI István, *The Lord of the Rings: The Tale and the Unfolding Wisdom of Lawyers*, Acta Juridica Hungarica: Hungarian Journal of Legal Studies, 2012 (53.) 1., 33–47.

H. Szilágyi 2012b: H. SZILÁGYI István, *Law and Literature in Hungary – An Introduction*, Acta Juridica Hungarica: Hungarian Journal of Legal Studies, 2012 (53.) 1., 1–6.

Szilágyi 2009: SZILÁGYI Márton, *Arany János Elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa*, ItK, 2009 (113.), különszám, 779–791.

Tagányi 1917: TAGÁNYI Károly, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, I–II*, Ethnographia, 1917 (38.), 42–58, 196–223.

Tagányi 1918: TAGÁNYI Károly, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, III–VI*, Ethnographia, 1918 (39.), 24–49, 193–206.

Tagányi 1919: TAGÁNYI Károly, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, I: A családjog és öröklési jog köréből*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1919.

- Takáts 2002: TAKÁTS József, *Arany János szokásjogi gondolkodása*, ItK, 2002 (106.), 3–4.  
<http://www.itk.iti.mta.hu/megjelent/2002-34/takats.pdf> (Letöltés 2016.05.15.)
- Takáts 2008: TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2008.
- Tárkány Szücs 1944: TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Jogi elemek a kalotaszegi népmesékben*, Kolozsvári Szemle, 1944, 137–145.
- Tárkány Szücs 1970: TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Népi jogtudat Tömörkény István műveiben*, Ethnographia, 1970 (81.), 421–429.
- Tóth 2002–2003: TÓTH Ágnes, *A debreceni felsőoktatás történetének levéltári forrásai, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIX*, Debrecen, 2002–2003, 379–389.
- Varga 2007: VARGA Csaba, „Irodalom? Jogbölcselet?”, *Iustum Aequum Salutare*, III, 2., 2007, 119–132.

## Takáts József

### A Buda halála politikája

A hatalom automatái<sup>1</sup>

Eric A. Havelock egykor az *Íliászról* és az *Odüsszeiáról* írva „törzsi enciklopédiának” nevezte az eposzokat, gyakorlati ismeretek tárházának, a helyénvaló viselkedés szabályai gyűjteményének. „A Homérosznak tulajdonított tanítások nem irodalmiak vagy esztétikaiak – írta –, hanem társadalmi és gyakorlati hasznúak. Tartalmuk elsősorban technológiai: gyakorlati útmutatások a hadviselés és (Hésziodosz esetében) a mezőgazdaság, továbbá az állampolgári szokások, az erkölcsök és a vallás területére”.<sup>2</sup> Noha Arany János műve, a *Buda halála*, nem eposz a szó havelocki értelmében, hiszen nem a szóbeliség világában alakult ki, hanem írásbeli alkotás, mégis, a kanadai klasszika-filológus jellemzése félig-meddig rá is igaz. Megtudjuk például belőle, hogyan kell elbontani a hun sátorvárost, hogyan kell lebonyolítani az áldozás vagy az eskü szertartását, hogyan kell vadászaton medvét befogni, hogyan kell felkészülni a hadbavonulásra stb. A legtöbb tudást azonban a hatalomról halmozza fel a *Buda halála*: a jó és rossz uralkodás témájáról, ezért metaforikusan akár „fejedelmi tükör”-nek is nevezhetnénk.

A cselekmény azzal indul, hogy Buda hun király megosztja az uralmat öccsével, Ete-lével; majd az egymást követő énekekben az uralommegosztás rossz működését, később működésképtelenségét láthatjuk, míg a mű zárlatában Etele gyilkossága vissza nem állítja a kiinduló helyzetet, az egységes uralmat. Nemcsak a cselekménynek, hanem a műben oly gyakori hosszú beszédeknek is a hatalom természete az egyik legfőbb tárgya. Az I. énekben Buda, a II. és III. énekben Detre, a VII. énekben Etele, a XI. énekben újra Detre elmélkedik hosszan e témáról. A mű legismertebb részét, a „Rege a csodaszarvasról” című VI. éneket is tekinthetjük a nagyobb „fejedelmi tükör”-be foglalt kisebb „fejedelmi tükör”-nek. Egyszóval, a *Buda halála* főként a hatalom oszthatóságáról vagy oszthatatlanságáról szól; válaszol arra a kérdésre, hogy milyen a jó uralkodó, s milyen a rossz; megmutatja, miben különbözik egymástól az örökölt és az Istentől eredő hatalom; s feltárja, milyen hatással van az emberi lélekre a hatalom érzete, illetve az elvesztésétől való félelem. A *Buda halála* tehát, többszólamúan, narratív módon, olyan kérdéseket visz színre, amelyeket hatalomelméleti értekezések szoktak tárgyalni.

<sup>1</sup> A tanulmány első fejezete 2015. november 23-án előadásként hangzott el az Országos Széchényi Könyvtár éves tudományos ülészakán, majd megjelent a tanácskozás kötetében is: Takáts 2016.

<sup>2</sup> Havelock 1998: 62.

A mű szakirodalmában gyakran idézik, némileg tévesen, a hun trilógia előzményeinek sorában elsőként<sup>3</sup> Arany 1847. február 28-i Petőfi Sándorhoz írott levelének az eposztervekről szóló bevezetését, különösen e mondatait: „Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamot. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak..., a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt.”<sup>4</sup> E mondatok nem a hun birodalom idejére vonatkoznak, hanem a „fejedelmek korára”, azaz – mint a levélben is áll – Etele birodalma „visszaszerzésének” magyar időszakára. Most mégis az idézett 1847-es mondatokból indulok ki én is. Bár a *Buda halála* I. énekének 6. versszaka patriarchális királynak mutatja Budát („Onnan Buda nyáját őrzi vala békén, / Szeliden országol húnok erős népén, / Lát egyenes törvényt, mint apa, mindennek; / Ül lakomát vígan; áldozik Istennek.”), a mű egésze nem elsőnek mutatja őt az egyenlők között, hanem egyeduralkodónak. Már maga az I. ének is erről tanúskodik: Buda tanácsba hívja ugyan a főket (I. 7.), ám a fők: „a nagyok, a bölcsek”, nem tanácskoznak, csupán tudomásul veszik a király döntését és cselekedetét.

A *Buda halála* világában a hatalom korlátolatlan és személyes: nem látunk államműködést, csak személyes uralomgyakorlást. Jog, szokásjog sem igen korlátozza a hatalmat: Buda eltér a szokástól azzal, hogy megosztja öccsével az uralkodást (II. 24–25.), a fők mégis helybenhagyják a tettét. Etele már első intézkedésével megsérti a bátyjával kötött szerződést (béke idején hadba hívja a hun népet) – a közösségből senki sem inti meg érte. A király a *Buda halála* világában egyeduralkodó; éppen ezért bizonyul polgárháborús helyzethez vezető cselekedetnek az uralom megosztása. S az 1847-es levélnek nemcsak a fejedelem-jellemzése nem illik az 1863-as mű hunjaira, de a népjellemzése is csak részben. A hunok abban az értelemben, hogy nem állnak idegen uralom alatt, szabadok. Abban az értelemben, hogy részesei lennének a közösségüket érintő döntéseknek, nem azok. S persze nem rendelkeznek az egyéni autonómia értelmében vett szabadsággal sem. Csak abban az értelemben szabadok, hogy nem szolgák.

A hunok legfontosabb jellemzője, hogy fegyverforgatók: harcias nép, amely állandóan vágyik a háborúra (IV. 5.). Blaskó Katalin, a *Buda haláláról* szóló szakirodalomban a hatalom témáját a középpontba állító egyetlen elemzés szerzője úgy érvelt, hogy Buda hatalommegosztása nem tragikus vétség volt, mint némely értelmező vélte, hanem „helyzetéből következő szükségszerűség”: békés uralkodó volt ő egy harcias közösség fölött, s érezve népe elégedetlenségét, s a harcias öccse felől érkező nyomást, így mozdította el a militarizálódás felé a birodalmát.<sup>5</sup> Buda úgy tervezte el a hatalom megosztását, hogy az egyik király békében, a másik háborúban vezeti majd a népet, ám e harcias közösség esetében megcserélődik a rendes és a rendkívüli helyzet, mert a háború számít

<sup>3</sup> Keresztury 1987: 315; Szörényi 1989: 178.

<sup>4</sup> Korompay 2009: 16.

<sup>5</sup> Blaskó 2000: 136.

rendesnek, s a béke rendhagyónak. Noha Aranyak ez a műve kevésbé katonai jellegű, mint a másik befejezett hun tárgyú alkotása, a *Keveháza*, fontos látnunk, hogy ez is egy hódító, sarcoló militáns férfiközösség történetét foglalja magában – akárcsak az *Íliász*. Pontosabban, nem is az akhájok állíthatók igazán párhuzamba a hunokkal, sokkal inkább a rómaiak, hisz az akháj harcosok hódításai esetiek voltak, míg a rómaiakét a világalom vágya ösztönözte, akárcsak a hunokét.

Titus Livius művének I. könyve a római világalom ígétét a már istenné változott alapítóhoz, Romulushoz kötötte, aki egy éjszaka megjelent Proculus Iuliusnak s így szólt hozzá: „Menj és vidd hírrül a rómaiaknak: az égiek akarata, hogy az én Rómám a földkerekség fejévé váljon; legyenek hát jó katonák, töltsd el őket a meggyőződés, s adják át utódaiknak is, hogy semmiféle emberi hatalom nem szállhat szembe a római fegyverekkel.”<sup>6</sup> A hunok esetében ugyanezt a világalmai ígétet Etele álma (IX. 7–15.) és Torda táltos ősi jóslatot felidéző szavai (IX. 17–20.) hordozzák. Az eltérés a római és a hun változat között az, hogy míg az előbbi az egész férfiközösség katonai erényeihez köti az ígét teljesülését, addig az utóbbi egyetlen, kivételes képességű vezető erényeihez. Akár azt is mondhatnám, a *Buda halálából* hiányzik a republikánus szellem. Úgy van, ahogyan Max Webertől kölcsönzött fogalmakkal Blaskó Katalin leírta: Etele uralma a IX. énektől kezdve karizmatikus jellegű, szemben Buda tradicionális uralmával.<sup>7</sup> Az immár az Isten kardját kézbe fogó Etelel szemben a hunok úgy viselkednek, mintha isten volna: a had „leborul előtte, mint egy istenségnek” (IX. 36.).

A 19. század végének, a 20. század elejének hosszú adatgyűjtő korszakában a filológusok sok apró egyezést állapítottak meg Arany műve és különféle ókori szövegek között. A jelenet, amikor a IV. ének hadi szemléjekor Buda király megrémül a feléje vágató hun harcosoktól, vélhetően Xenophón *Anabaszis*ából való.<sup>8</sup> Kanyaró népe külsejének XII. énekbeli leírása Ammianus Marcellinus római történetének hun-jellemzését vehette át.<sup>9</sup> A VI. ének csodaszarvast üldöző leventéi úgy tévednek el, összetévesztve keletet és nyugatot, mint Odüsszeusz és társai Aiaie szigetén.<sup>10</sup> Az ókori utalások között a legnyilvánvalóbb Buda és Etele történetének párhuzama Remuséval és Romuluséval. A népük fölött közösen uralkodó utóbbi testvérpárról, akik város alapítását tervezték, így írt Titus Livius: „tervüket megzavarta az öröklött betegség, a hatalomvágy, s a meglehetősen szelíden indult vállalkozás rút versengéssé fajult”, aminek végén Romulus megölte testvérét, Remust, s egyedül alapította meg Rómát. Hasonló történt Budával és Etelel is, csak az utóbbi nem meg-, hanem újraalapította az ambícióját veszített hun birodalmat. A mű záró strófájában a hun király mintha maga is így értelmezné a tettét.

<sup>6</sup> Livius 1982: 33–34. Ugyanez a látomás és jóslat Plutarkhosznál: Plutarkhosz 1978: 73–74.

<sup>7</sup> Blaskó 2000: 135.

<sup>8</sup> Versényi 1914.

<sup>9</sup> Loisch 1904: 184.

<sup>10</sup> Csengery 1933: 86–87.

Ahhoz, hogy megértsük testvérgyilkosság, egyeduralom és alapítás (újraalapítás) összefüggését Romulus és Etele történetében, a legnevezetesebb Titus Livius-magyarázathoz érdemes fordulnunk, Niccolò Machiavelli *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* című művéhez, amelynek egyik sokat idézett helye (I. könyv, 9. fejezet) így hangzik: „Fogadjuk el általános szabálynak: sohase forduljon elő, vagy csak nagyon ritkán, hogy a respublikát vagy a királyságot akár a kezdet kezdetén, akár később, az ősi törvényektől eltérően, több férfiú szervezze meg, vagy alakítsa újjá, sőt határozottan szükséges, hogy egyetlen férfiú diktáljon, az ő elképzelései szabjanak meg mindenféle elrendezést. Éppen ezért az előrelátó államszervezőnek [...] mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy egyedül birtokolja a hatalmat, és bölcs ember sohasem tehet szemrehányást annak, aki a királyság megszervezése, az állam létrehozása érdekében rendkívüli eszközökhöz folyamodik. Úgy van rendjén, hogy ha az, amit tesz, vádolja is, tettének eredménye felmentse a vád alól, és ha az eredmény jó, mint Romulus esetében, sohasem marad el a megbocsátás...”<sup>11</sup>

Az állam alapításához vagy újjáalakításhoz tehát, írta Machiavelli, egyeduralom szükséges, s ennek érdekében megbocsátható a rendkívüli eszközök használata, akár a testvérgyilkosság is – ha az alapítás vagy újjáalakítás sikeresnek bizonyul. Quentin Skinner úgy magyarázza e szöveghelyet, hogy a firenzei szerző „álláspontját ebben az esetben is a klasszikus humanizmus értékeinek kifigurázásával fejt ki”, méghozzá Cicero *A kötelességekről* című művének Romulus-értelmezését vitatva.<sup>12</sup> A római gondolkodó megbocsáthatatlan erkölcsi véteknek ítélte Romulus tettét. A *Buda halála* felől nézve a klasszikus humanizmus hagyatékából Cicero szövegénél fontosabb Horatius hetedik epódusza. E költemény beszélője arra keresi a választ, miért sújtja újra és újra véres polgárháború Rómát, s az alapítás mozzanatában véli megtalálni az okot: „Rómát keserves végzet üldözi, / a testvérgyilkos kéz büne, / hogy ártatlan Remusnak vére földre hullt, / késő fiakra átkosan.”<sup>13</sup> A hetedik epódusz szerint az alapítással összekapcsolódó bűnös tett újra és újra végzetesen megismétlődik az alapított állam életében. Etele testvérgyilkossága hasonló módon végzetes következményeket hoz az újjáalakított hun birodalomra a jövőt is látó „had ura Isten” szerint (XII. 74.).

Már az előző bekezdésekben is látszott, milyen közel járnak a *Buda halálában* színre vitt haralomelméleti dilemmák a Machiavelli művében tárgyaltakhoz. Buda király nem osztotta volna meg az uralkodást, ha olvashatta volna *A fejedelem* II. fejezetét, mely szerint az örökletes egyeduralmat könnyű megtartani, mert „elégleges az ősök által létrehozott rendet meg nem bolygatni”.<sup>14</sup> Buda megváltoztatta a rendet és nem tudta megtartani

<sup>11</sup> Machiavelli: 1978b: 118–119.

<sup>12</sup> Skinner 1996: 75.

<sup>13</sup> *A római néphez.* (7. epódusz) Horatius 1961: 335. (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.)

<sup>14</sup> Machiavelli 1978a: 9.

a hatalmát. A *fejedelem*, mint ismeretes, főként a hatalom megtartásának és megszerzésének a módjait tárgyalja. Arany művében Buda dilemmái a hatalom megtartásával, Etele dilemmái a megszerzésével kapcsolatosak. Ha Machiavelli olvasta volna a *Buda halálát*, a IV. ének hunokat hadgyakorlatra hívó Eteléjével példázhatta volna az alkalmat felismerő-megragadó fejedelmi *virtút*. Műve XIV. fejezetében a firenzei szerző hangsúlyozza, hogy a fejedelem első teendője „a hadsereget rendben tartani és engedelmességre szoktatni”,<sup>15</sup> s ez békében még inkább így kell, hogy legyen, mint háborúban. A fegyvertelen fejedelmet ugyanis „semmibe sem veszik”. A IV. énekben mindezt Buda is megtapasztalhatta: a hadi szemle végén a hunok Etelét éltetik, bár mindkét királyuk ott áll előttük. A sereg immár Etelét tekinti „új urának” (IV. 40.).

Megvetés akkor sújtja a fejedelmet, írja Machiavelli, „ha állhatatlan, meggondolatlan, gyöngé akarátú, gyáva és határozatlan: mindettől az uralkodó féljen, mint a sziklazátonyoktól; s azon legyen, hogy cselekedeteiben lelki nagyságot, merészséget, erélyt tapasztaljanak.”<sup>16</sup> Az itt felsorolt rossz uralkodói tulajdonságokkal Arany művében Buda király, a jókkal Etele rendelkezik. A *Buda halálában* a jó uralkodót elsősorban az erő, a rosszat a gyengeség jellemzi. Etele éppúgy tudja, mint Buda, hogy a hun birodalmat béke veszi körül (IV. 13.); azért rendel el hadgyakorlatot, hogy a szomszédaik ne érezzék biztonságban magukat: erőt akar mutatni feléjük (IV. 4., VII. 10.). Hódító szándékai (VII. 38.) megelőzik a hun viláгурalmat jósló álmát és Torda táltos szavait. Amikor a VII. énekben Etele megindokolja Budának, miért akar hadra kelni, s beavatkozni a bizánci császár és az illírek konfliktusába, nem külpolitikai, hanem hatalomelméleti érveket hoz. „Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad. / Soha középszerben tespedve nem állhat” – mondja (VII. 39.). Ha tehát a birodalom meg akarja tartani a hatalmát, növelnie kell; ha nem növeli, csökkenni fog a hatalma.

E szabály általánosan írja le a hatalom természetét, tehát nemcsak a birodalomra, hanem az uralkodóra is igaz kell, hogy legyen. Ha a király meg akarja tartani a hatalmát, növelnie kell; ha nem növeli, csökkenni fog a hatalma. „Aki a másik nagyságának az oka, saját romlásának is oka”, olvashatjuk *A fejedelem* III. könyvében az „általános szabályt”.<sup>17</sup> Arany művében Etele és Buda viszonyát, a lélektani felszín alatt, mindvégig ez a szabály határozza meg. A szereplők lélektana csak elfedi, hogy valójában a hatalom automatáiként viselkednek. Etele, mert meg akarja tartani megszerzett hatalmát, mindvégig növeli; a növelés utolsó, kiteljesítő lépése a testvérgyilkosság. Buda, aki megnövelte öccse hatalmát, saját hatalma csökkenését indította el, s túl későn, csak a XI. énekben próbálkozik meg saját hatalma növelésével. Buda fordulatát felesége tanácsa okozza, amely így hangzik:

---

<sup>15</sup> Uo. 49.

<sup>16</sup> Uo. 60.

<sup>17</sup> Uo. 17.

„Etelét csak szóval ingerleni félős, / Mert vele tart, ládd-e, sok csalfa kevély hős; / Gyűjts hadat, azt mondom, míg oda lesz hadban” (X. 56.). A *virtù*-val nem rendelkező király helyett Gyöngyvér ismeri fel, hogy a hatalom végső soron fegyveres erőt jelent.

Nem azt akarom ezzel állítani, hogy a *Buda halála* machiavelliánus mű, csupán azt, hogy a mű világa az. Machiavelli értekezéseihez hasonlóan a politikának hatalomközpontú, a hatalomnak háborúközpontú felfogása jellemzi Arany művének világát is. Nem tudom, hogy Arany olvasott-e Machiavellit. Nem a firenzei szerző hatását szeretném kimutatni; azt állítom, hogy értekezéseinek a fogalmai és szabályai alkalmasak arra, hogy segítségükkel értelmezzük a *Buda halála* szereplőinek a vélekedéseit és viselkedését. Arany műve 1862–1863-ban íródott. A költő olvasott olaszul, nem volt tehát szüksége arra, hogy magyarul vegye kézbe Machiavelli Titus Livius-kommentárjait. Pados János fordítása, *Értekezések Titus Livius romai történeteinek X. első könyve fölött* címmel mindenestre 1862-es dátummal 1861 végén jelent meg, az az évben összehívott országgyűlés képviselőinek dedikálva.<sup>18</sup> Úgyszintén 1862-ben jelent meg Kemény Gábor báró kétrészes, terjedelmes *Machiavelli és Montesquieu* című tanulmánya;<sup>19</sup> ezt Arany is ismerte, hisz a Szépirodalmi Figyelőben laptársának, a Budapesti Szemlének a legújabb számát ismertetve így írt róla: „Ott van: Machiavelli és Montesquieu, politikai tanulmány b. Kemény Gábortól. Ki a tisztelt báró éles logikáját, a dolgok mélyébe ható szellemét ismeri, az örvideni fog e tanulmánynak.”<sup>20</sup> Egyszóval, a *Buda halála* megírásának egyidejű kulturális közegében jelen volt a magyar Machiavelli-recepció is.

Még hozzá részben olyan szövegekkel volt jelen, amelyek jelentősen átfalták a firenzei szerzőről forgalomban lévő nézeteket. Machiavelli rehabilitációjának egyik korabeli kulcsszövege, Macaulay esszéje, terjedelmes ismertetésben, többé-kevésbé lefordítva 1856-ban megjelent magyarul is,<sup>21</sup> s az angol esszéíró irányát követte Kemény Gábor említett tanulmánya is. A *fejedelem* zárlatának idézése után ezt olvashatjuk a Budapesti Szemlében: „Valóban oly szavak ezek és a szavakból oly érzelmek tűnnek ki, melyek nagy mértékben meglephetnek mindenkit, a ki Machiavelliben csak is a politikai gonoszságnak nagy mesterét, a hitszegés, árulás, orgyilkos, mérgezés apostolát, ki előtt nincs semmi szent, vélte feltalálhatni.”<sup>22</sup> Machiavelli ugyanis a letiport, a kétségbe eső olasz haza hírnöke – írta Kemény. A magyar tanulmányíró nemcsak

<sup>18</sup> Machiavelli 1862. *A fejedelem* magyarul először 1848-ban jelent meg. E fordításokról lásd: Kaposi 2015: 266–272.

<sup>19</sup> Kemény 1862: 273–309. A szerző, noha kijelentette, hogy *A fejedelem* méltatlanul jutott nagyobb hírre, mint a Titus Livius-kommentárok, az utóbbi műről nemigen írt.

<sup>20</sup> Arany 1963: 68. Idézi: Kaposi 2015: 278. Túlzás, amit ezen az oldalon Kaposi állít, miszerint Kemény Gábor tanulmánya „elnyerte Arany tetszését”.

<sup>21</sup> „Macaulaynak Machiavelliről írt kitünő műve közölve van csaknem egész terjedelmében a »Pesti Napló« 1856-iki folyamának néhány aug. számaiban Könyves Tóth Mihály úrtól.” Kemény 1862: 278.

<sup>22</sup> Uo. 293.



rehabilitálni, hanem aktuális, Magyarországon érvényes politikai allegóriává is igyekezett formálni a firenzei beszédhelyzetét: „Tisztelet Machiavelli emlékének! És meg fognak hajolni mindazok, kik tudják, mit teszen egy beteg ország felett virrasztva, tisztán látva aggódni...” stb.

Az olasz szerző korabeli nacionalista átértékelésének – miszerint amorális eszközöket javasolt ugyan politikai műveiben, ám morális cél, az idegenektől elnyomott olasz nemzet felszabadítása érdekében – tudása hozzásegítheti a *Buda halála* olvasóját a mű leginkább ambivalens szereplőjének, Detrének az értelmezéséhez. A szakirodalomban egyesek alávaló intrikusként írtak róla, aki döntő szerepet játszott a két testvér, Buda és Etele viszályának kialakulásában, mások szerint viszont népének, a hun uralom alatt élő gótoknak a taktikus vezetője, aki az alkalmat keresi népe szabadságának visszaszerzésére. Olyan interpretálója is volt Arany művének, aki szerint „Detrére nemcsak az események indikátori szerepét ruházta a költő, hanem részben a maga szóvivőjének a szerepét is.”<sup>23</sup> Detrének a II., III. és XI. énekben a hatalomról kifejtett nézetei kifejezetten machiavellianus nézetek. A Budának adott első tanácsa *A fejedelem* már idézett általános szabályának – „aki a másik nagyságának az oka, saját romlásának is oka” – a variánsa: „Őrizd magad, úgymond, Etele hirétül, / Azzal Buda romlik, ha Etele épül” (II. 34.).

Detre beszédéből előtűnik politika-felfogásának kiindulópontja: negatív emberképe is. Az ember esküszik, de nem tartja meg; a bizalom gyanúvá változik; az atyafiak egyetértése gyűlöletté. (III. 16–18.) Az emberek mindenkoron irigyek, gyávák, ellustulásra vagy épp pártütésre hajlók, sértődékenyek (XI. 42–48.) – a politikát e tulajdonságaikat figyelembe véve kell alakítani. Pollák Miksa annak idején a Prédikátor Könyvének szkeptikus nézeteivel hozta kapcsolatba Detre véleményét – indokoltan.<sup>24</sup> De lehet, hogy több köze van *A fejedelem* negatív emberképéhez. Az emberek Machiavellinél is ingatagok, színlelők, hálátlanok, ha alkalmuk adódik rá, akkor gonoszak stb.<sup>25</sup> Még érdekesebb azonban, hogy Detre fikcióbeli szerepe azonos a firenzei szerző valós (*A fejedelemben* be is mutatott) szerepével: mindketten politikai tanácsadók. Nem hinném, hogy Detrét „a költő szóvivőjének” kellene látnunk; inkább a *Buda halála* világának a szóvivője ő, mert e világ működését ő érti meg a leginkább a szereplők közül. Ambivalens szereplő (egyszerre amorális intrikus és népe szabadságáért ténykedő vezető), akinek ellentmondásosságát Machiavelli 19. századi nacionalista rehabilitációjának kontextusában tudhatjuk megmagyarázni.

Milyen tudást halmoz fel tehát Arany műve a hatalomról? A *Buda halála* politikai realizmusa konfliktuózus, erőelvű, erőszakhoz vezető tevékenységnek láttatja a politikát. Némedi Dénes írta szociológiatörténetében Max Weber uralomelméletéről,

<sup>23</sup> Németh G. 1985: 31.

<sup>24</sup> Pollák 1904: 130.

<sup>25</sup> Lásd például: Machiavelli 1978a: 56, 58 és 59. Machiavelli 1978b: 102. stb.

hogyan a német tudós az új szempontjából nézte az uralmat. Megjegyzése Arany művére is igaznak tűnik; a *Buda halála* nem demokratikus alkotás (ahogyan, persze, az *Íliász* és az *Aeneis* sem az). Buda király a mű egyetlen alakja a birodalom működésére befolyással lévők közül, aki a hatalommegosztás, az együttműködés, a konfliktuskerülés jegyében is el tudja képzelni a politikát, ám kiderül, hogy a hun világban ilyen politika nem lehetséges. E költemény bizonyos értelemben elkedvetlenítő olvasmány. Tizenkét éneken keresztül követhetjük figyelemmel, hogyan halad beprogramozott halála felé az egyik főszereplő, s hogyan halad az egyeduralomhoz szükséges testvérgyilkosság felé a másik. Még az a hős is a hatalom automatájának bizonyul, aki leginkább vélheti úgy, hogy az ő akarata érvényesül a hun birodalomban, s azon túl is.

### Hiányzó elméletek

Anthony D. Smith ismert tézise szerint a modern nemzetek „általában előzetes »etnikai mag« köré szerveződnek”; „a nemzeteket – gyakran értelmiségiek – az előzetesen létező társadalmi hálózatokból és kulturális elemekből »rekonstruálták«”,<sup>26</sup> premodern etnikai közösségek mítoszainak és szimbólumainak az átalakítása által formálták meg kulturális egyediségüket. E rekonstrukció egyik legfontosabb módja „az etnikai múlt újrafelfedezése” volt („az etnikai múlt [...] nyilvánvalóan szelektív olvasata”),<sup>27</sup> amely egyebek közt a nemzeti aranykor(ok) és a közösségi kiválasztottság mítoszainak – mint a hosszú távú etnikai fennmaradás biztosítékainak – az újrafogalmazását is jelentette.<sup>28</sup> Az angol társadalomtudós a modern nemzetek kialakulásának-kialakításának egyik, „laterálisnak” nevezett „fő útvonalan” (s ezúttal engem csak ez a „fő útvonala” érdekel) a hosszú távú fennmaradás olyan eseteit vizsgálta (érintőlegesen a magyart is), amelyekben „a felső osztályt alkotó etnikai csoport” – részben az általa meghatározott közintézményeken keresztül – képes volt kitágítani és kiterjeszteni kulturális identitását az alsóbb osztályokra.<sup>29</sup>

Ha a *Buda halálát* ebben az elméleti keretben vizsgáljuk, akkor egy premodern közösség – a magyar nemesség – mítoszai és jelképei nemzetiesítő (kitágító-kiterjesztő) újraírásának tekinthetjük. Az elmúlt másfélszáz évben sok-sok filológus foglalkozott Arany művének a forrásaival, köztük a legfőbbel, Kézai Simonnak mottóként is idézett latin nyelvű krónikájával. A figyelmük azonban elsősorban a 13. századi krónika, illetve

<sup>26</sup> Smith 2004: 213. Az „etnikai” fogalma a szerző szóhasználatában: „Itt most nem a valódi leszármazásról van szó, még kevésbé valamiféle »fajról«, hanem az emberek tényleges származás- és identitástudatáról.” Uo. 217–218.

<sup>27</sup> Uo. 221.

<sup>28</sup> Smith 1996. Smith 1995.

<sup>29</sup> Smith 2004: 214.

a 19. századi költemény epikumára irányult, a politikumára alig. Pedig, mint legutóbbi sajtó alá rendezője írta, „már a középkori olvasója is leginkább a hun történet s a benne kifejtett jogi és politikai elméletek miatt vette kézbe Simon mester művét, ami azután – bekerülve Werbőczy *Tripartitum*ába – a legújabb korig a nemesi jogi műveltség részévé vált.”<sup>30</sup> Amit a *Gesta Hungarorum*ot elemző leghíresebb tanulmány szerzője Kézai műve kapcsán, de általánosítva kijelentett, miszerint „a politikai elmélet a magyar történelemben a 19. századig [...] elsősorban nem traktátusokban, elméleti művekben [...], hanem jórészt epikus keretbe és történeti argumentumrendszerbe ágyazottan jelenik meg”,<sup>31</sup> bizonyos fokig talán még a *Buda halálára* is érvényes.

Arany hun tárgyú epikájából a „Rege a csodaszarvasról” című betét Kézai művének az 5., a *Keveháza* a 8–9., a *Buda halála* fő cselekménye döntően a 10., némely részletében pedig a 11–13. szakaszain alapul. A krónika 6., földrajzi-népismei szakaszából a költő szinte csak a Hunortól és Magortól származó száznyolc nemzetség téziséét vette át, s építette be a „Rege a csodaszarvasról” utolsó strófáinak egyikébe. A 7., nagy jelentőségű szakaszból pedig – amely, mint Szűcs Jenő nevezte, kis traktátus a *Gesta* hun történetén belül – csupán személyneveket vett át, s a hírnökök általi hadba hívás epikus elemét. Kézenfekvő magyarázat ugyan, hogy a 6. és 7. szakasz, ellentétben az 5., 8., 9., 10. és további szakaszokkal, döntően nem elbeszélő, hanem értekező jellegű, ezért epikai felhasználásra jóval kevésbé alkalmas, mégis, a 7. szakaszból felhasznált egyetlen epikus elem beépítésének a módja más magyarázat felé is mutathat. A hírnökök általi hadba hívás narratív mozzanata ugyanis Kézai művében a szolgaság és nemesség eredetét bemutató nagyobb elméleti és elbeszélő egységbe illeszkedik, Arany azonban leválasztotta e nagyobb egységről, s önmagában használta fel a *Buda halála* IV. éneke elején.

A 7. szakasz utolsó része szerint, amikor a hírnökök hadba hívták a magyarokat, akadtak, akik nem tettek eleget a felhívásnak és nem tudták megokolni a távolmaradásukat: őket vagy „felkoncolták, vagy törvényen kívül helyezték, vagy egyetemleges szolgaságra vetették. Így hát az ilyen vétkek és kihágások választották el egyik magyart a másiktól; különben minthogy valamennyi magyar egy apától és egy anyától származik, hogyan nevezhetnénk az egyiket nemesnek, a másikat meg nemtelennek, ha az utóbbit nem azért tartanánk annak, mert efféle büntettek bizonyultak rá?”<sup>32</sup> A rendi egyenlőtlenség eredetének ez az elmélete sok évszázadon keresztül hatékony maradt – „központi eleme a Werbőcziig és 1848-ig ívelő nemesi teóriának”, ahogyan Szűcs Jenő fogalmazott.<sup>33</sup> Tóth Zoltán parasztság-történeti tanulmánya részletesen tárgyalta a Kézainál

<sup>30</sup> Veszprémy 2001: 160.

<sup>31</sup> Szűcs 1984b: 416–417.

<sup>32</sup> Kézai 2001: 93–94.

<sup>33</sup> Szűcs 1984a: 408.

megfogalmazódó jobbágyi jogvesztés elméletének (és liberális felülvizsgálatainak) 19. századi szövegeit.<sup>34</sup> Egyszóval, a 7. szakasz a 19. század közepén is kihívást jelentett ismerői számára.

Arany Kézai-átirata kihagyta a hun történetből az etnikai eredetközösségen belüli rendi egyenlőtlenség igazolásának narratív-teoretikus elemét. A *Buda halála* IV. énekében a hadba hívást egyetlen hun sem tagadja meg. A mű hun társadalma azonban nem egyenlőkből áll: Bulcsú társadalmi felemelkedése történetéből látható az előkelők és a köznép közti, az előbbiekről részéről megvetéssel, lenézéssel számon tartott származási határvonal (VIII. 10–12., X. 17.). A jobbágyság eredetének másik nemesi magyarázata, a hódítás jogán keletkezett szolgaság, ugyanakkor megtalálható a költeményben: a Buda király városépítéséhez hajtott meghódított idegen szolganépeket bizonyára nem véletlenül nevezi a szöveg „nyomorú népnek” (XI. 108.), azaz „misera plebs”-nek, mint általában a jobbágyságot volt szokás 1848 előtti szövegekben. Arany művében, ha nem is egyenlők, de egyként szabadok a hun közösség tagjai; e közösség uralma alatt azonban más etnikumú szolganépek élnek.

Azzal, hogy Arany átirata nem, vagy csak alig támaszkodott Kézai krónikájának 7. szakaszára, nem csupán az egyenlőtlenség-teória nem került át a *Buda halálába*, hanem a hun történet másik rendkívül fontos politikai elmélete, a *communitas*-teória, s a vele összefüggő hatalomátruházás-teória sem. A 7. szakasz első fele szerint egykor a hunok közössége (*communitas*) választotta a vezéreit, kapitányait (mások mellett Etelét is) és főbíróját, s módja volt arra, hogy „a helytelenül eljáró kapitányt vagy bírát levált hassa, amikor akarja”.<sup>35</sup> Azaz a *Gesta Hungarorum* koncepciójában – mint Szűcs Jenő írta – „a hatalom eredeti birtokosaként és gyakorlójaként, a jog eredeti forrásaként tekintett »nép«, *populus* egy öngazgató korporatív organizmussal, *communitasszal* azonosul, amelynek jelentősége azután sem enyészik el teljesen, hogy a hatalmat átruházta az uralkodóra.”<sup>36</sup> Mindennek nyoma sincs Arany művében: a *Buda halálában* a hun monarchia örökletes és korlátlan. A 7. szakasz első felének esetleges felhasználása elvileg lehetőséget adhatott volna valamifajta „alkotmányos epika” kialakítására. Arany azonban nem élt ezzel a lehetőséggel.

Kézai művének az a teóriája, amely az eddig említettekhez hasonlóan sok évszázados hatással volt a nemesség önelképzelésére, s amely a *Buda halálába* is beépült, mintegy a középpontjává válva, „az ősidőktől fogva töretlenül zárt keretként és eredetközösségeként szemlélt (»egy apától és egy anyától származó«) hun-magyar *natio*”<sup>37</sup> tézise. E teória narratív megjelenítése Arany művének VI. éneke, a „Rege a csodaszarvasról”. A *Gesta*

<sup>34</sup> Tóth 2000. (különösen: 71–80.)

<sup>35</sup> Kézai 2001: 93.

<sup>36</sup> Szűcs 1984b: 457–458.

<sup>37</sup> Uo. 444.

*Hungarorum*ban a hun és a magyar *natio* azonos, a *Buda halálában* talán inkább testvérepek (X. 93.), amelyeknek vélhetően közös eredetmondája van. Ahogyan a krónikában, a költeményben is élesen meghúzottak az etnikai határok. Kézai szövege szerkezetileg is elkülönítette a „tisztá Magyarországhoz” tartozó száznyolc nemzetség és az idegenből jött nemzetségek történetét. A *Gestában* a „keverék”, idegen népség éppúgy két részre tagolódott, mint a magyarok: nemesekre és szolgarendre. A *Buda halálában*, mint már esett róla szó, a hun nép szabadokból áll; az idegenek egy része – mint Detre élettörténetéből kiderül (II. 15.) – az előkelők közé tartozik, más (nagyobbik) részük viszont szolgarendű (XI. 108.). Az eredetközösségi értelmű saját–idegen határvonal Arany alkotásában konfliktuózus határnak bizonyul.

Ha tehát a *Buda halálát*, politikumára figyelve, az elemzés kedvéért Kézai-átíratnak tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy oly módon írta újra a nemesség mítoszait, jelképeit és teóriáit, hogy kiterjesztette őket a magyar etnikumú nemtelenekre is, mintegy (utólag) belefoglalva őket a nemzeti történelembe azáltal, hogy eltüntette e történelemből a *Gesta* egyenlőtlenség-teóriáját. Reformkori szóhasználatával élve: 'beemelte a népet a nemzetbe'. Ugyanakkor, megint csak reformkori kifejezést használva, nem 'az alkotmány sáncai mögé emelte be' őket, mert eltüntette a történelemből a hun alkotmány fikcióját is. Újraírása megismétli Kézai művének eredetközösségi *natio*-szemléletét és éles etnikai határvonalait, ám annak következtében, hogy elmosta az eredetközösségen belüli, az etnikaihoz hasonló mélységű nemesség–szolgarend határt, művében – a Kézai hun történetéhez képest – megnőtt a megmaradt nagyközösségi határ, az etnikai jelentősége. A *Gesta* nemes befogadók számára készült, a költemény magyar etnikumú befogadók számára.

## A pótlás

Noha a *Buda halálát* első olvasói, az 1863–1864-es Nádasdy-díj bírálói még egyértelműen eposznak látták,<sup>38</sup> a mű későbbi, ellentmondásos értelmezéstörténetében ezt a műfaji besorolást sokan kétségbe vonták. Mint ismeretes, Beöthy Zsolt interpretációjában a tragédia műfaji jellegzetességei felé mozdította el a művet;<sup>39</sup> Ady Endre, nem túl invenzívus, ám nevezetes cikkében „elhúzott balladának” nevezte;<sup>40</sup> Babits Mihály pedig azt írta róla, hogy „nem eposz, mondom, hanem regény, éspedig modern regény”.<sup>41</sup> A sort folytathatnám. Utóbb irodalomtörténészek kialakították a mű értelmezésének

<sup>38</sup> Gyulai 1961: 620–621.

<sup>39</sup> Beöthy 1885: 232.

<sup>40</sup> Ady 1987: 251.

<sup>41</sup> Babits 1987: 417.

valamiféle egyensúlyát, egyszerre (vagy épp egymás ellenében) hangsúlyozva a költemény eposzias és regényszerű, régies és újszerű vonásait.<sup>42</sup> A műfaj kérdésére azonban maga a mű is választ ad. A *Buda halála* alcíme: „hún-rege”. Ugyan a rege elnevezést az 1863-at megelőző évtizedekben prózai és verses, mondai és történeti elbeszélések megnevezésére egyaránt használták,<sup>43</sup> azaz nehezen lehetne műfajnak nevezni, Arany műve pontosítja, mit is kell e név alatt ez esetben értenünk, ugyanis V. énekének végén, illetve a VI. énekben bemutatja, mit ért „rege” alatt.

Az V. ének utolsó strófái (49–54.) színre viszik, hogyan működik a rege: a gyakorlatozó hun sereg vacsorája idején „zendül rege”, hegedősök éneklik, s kobozzal kísérik az éneket. Az 51–52. strófa hat sora röviden összefoglalja a VI. énekként teljes egészében ide illesztett „Rege a csodaszarvasról” tartalmát. Vajon miért? Úgy vélem, azért, hogy a *Buda halála* olvasója némiképp hasonló helyzetbe kerüljön, mint a rege V. énekbeli hun hallgatói. A sereg tagjai is ismerik az előadandó rege tartalmát. Nem azért hallgatják meg, mert eddig nem hallott történetre kíváncsiak, hanem épp azért, mert ismerős (jól ismert) a történet: a saját közösségüké. Befogadói élményük: a közösségi értelemben vett sajáttal való találkozás élménye. A rege tehát a szóbeliség világába tartozó verses műfaj, éneklik és hallgatják, hivatásos énekesek (hegedősök) adják elő zenekísérettel, férfiközönség hallgatja, nem egyedi alkotás, hanem közösségi (népköltészeti), s végül: a rege az elődök ismert történeteit foglalja magában. Azzal, hogy a szerző a „hún-rege” alcímet adta a *Buda halálának*, arra hívta fel olvasója figyelmét, hogy – noha épp olvasni kezdi – tekintse olyan alkotásnak, amilyen a bele foglalt betétrege: azaz tekintse szóbeli, énekelhető, közösségi stb. költeménynek.

Arany művének első olvasói (s maga a költő is) azért nevezhették eposznak e „hún-regét”, mert az ő szemükben e műfajnak épp olyan jellemzői voltak, mint ahogyan az iménti bekezdésben a regét jellemeztem: a szóbeliség világában működőnek, népköltészetinek, énekeltnek, zenekísérettel, döntően férfiközönségnek előadottnak, dalnokrend által hagyományozottnak tartották.<sup>44</sup> Arany 1860-ban megjelent *Naiv eposzunk* című tanulmányában, amelyet akár a *Buda halála* programiratának is tekinthetünk, hangsúlyozta az eposz műfajának formai sokféleségét: „A költészet tágas országában Caledoniától a Gangeszig, Ossziántól a Mahabharatáig számtalan formája tűnik fel az eposznak”.<sup>45</sup> A rege, a *Buda halála* esetében, azt hiszem, egyszerűen az eposz, illetve rövidebb terjedelem esetén az epikus ének hun-magyar formája. Éppen ezért úgy gondolom, hűen értelmezte Arany művének ambícióját a Nádasdy-pályázatról írt jelentésében Gyulai Pál:

<sup>42</sup> Az egyensúlyi értelmzés korai példája: Riedl 1957: 187. (Első megjelenése: 1887.) Sok évtizeddel későbbi példa: Barta 1987: 37.

<sup>43</sup> A regéről legutóbb: Mikos 2015: 106–109.

<sup>44</sup> Takáts 2007: 206 és 230.

<sup>45</sup> Arany 1968: 195.

„A szerző nem kevesebbet céloz, mint amennyire lehetséges, a műköltészet terén megteremteni azt, mit népköltészetünkben örökre elvesztettünk, vagy talán csakis töredékben bírtunk: ősi naiv eposzunkat.”<sup>46</sup>

Ezen ambíciónak a jelentősége mai olvasók számára talán már kevésbé érthető. Mészöriől kell kezdeni, a 18. század közepétől elinduló nagy átalakulásnál, amely kétségbe vonta a klasszikus ókor normatív szerepét az irodalmi művek készítésében és befogadásában, s mint Radnóti Sándor írta az *Osszián* fogadtatása kapcsán: topográfiailag viszonylagosította a klasszikus kánont,<sup>47</sup> egyenrangú ősi alkotásokat fedezve fel a görög-római területektől távoli vidékeken, felértékelve a szóbeli hagyományokat és a nép költészeti alkotó képességét. Egyszóval, a klasszikus ókorra helyezett egykori hangsúly, szerep áttevődött (vagy áttevődött volna) a „nemzeti ókorra”.<sup>48</sup> A görög modell érvényben maradt, csak megváltozott értelemben: immár nem az ókori költészet mintaműveinek követése számított a megfelelő színvonalú nemzeti nyelvű költészet biztosítékának, hanem a görög költészet mintaszerű fejlődési útjának a követése: a saját szóbeli-népköltészeti hagyományra épülő írásbeli költészet vált általános normává. A 19. század közepe táján úgy tűnt, az egyes modern nemzeti kultúrák értékelésében döntően esik latba a saját szóbeli-népköltészeti tradíció (röviden szólva: a saját *Íliász*) megléte és minősége.

Ezért találhatta Arany János kétségbeejtőnek *Naiv eposzunk* című tanulmányában, hogy az ősi magyar naiv (értsd: népköltészeti) eposz elveszett, s „írott költészetünk mindjárt eleve különvált a népiestől [értsd: szóbeli-népköltészetitől], lenézte, megtagadta ezt, s míg ezáltal az utóbbinak lassú hervadását, majdnem végenyészetét idézte elő, önmagát is megfosztotta az egyedül biztos alaptól, melyen a nemzeti költészet csarnoka emelkedhetik.”<sup>49</sup> A tanulmány házépítési metaforájánál maradva: a *Buda halála* Arany válasza a hiányzó alap problémájára. A hiányzó alap (a hiányzó nemzeti ókor) műköltészeti visszapótlása. Írásbeli alkotás elkészítése, amely olyan kíván lenni, mint egy hat évszázaddal korábbi szóbeli eposz.<sup>50</sup> Politikai elemzésem kedvéért tekinthettem ugyan időlegesen a *Buda halálát* Kézai-átíratnak, ám szerzője vélhetően nem a *Gesta Hungarorum* utód-, hanem – paradox módon – elődszövegének szánta. Nem Kézai művét akarhatta

<sup>46</sup> Gyulai 1961: 620.

<sup>47</sup> Radnóti 1995: 229.

<sup>48</sup> Lásd például Toldy Ferenc 1851-es irodalomtörténetének „Ókor” című első könyvét, amely egyebek közt az „Őskori hun költészet”, „Őskori magyar népköltészet” alfejezeteket is tartalmazta: Toldy 1987.

<sup>49</sup> Arany 1968: 204.

<sup>50</sup> Arany Gyulai Pálnak szóló 1854. január 21-i levelében írta, hogy ma egy eposz megalkotásakor „a költőnek magát is, publikumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie”. Szerintem e „hat századdal” nem azt jelenti, hogy „sok századdal korábbra”, hanem azt, hogy az első krónikákat megelőző időszakba, azaz kb. a 13. század közepére. A leveler lásd: Arany 1982: 381–384.



újraírni, hanem azt az elveszett, szóbeli eposzt, amelynek egyes epikai mozzanatait feltételezése szerint a krónikaíró beépítette a szövegébe. Így hát Arany művére mint egy ismeretlen egykori (Kézai előtti) költemény pontos mására kell gondolnunk.

A költemény elbeszélője a mű átfogó fikciója szerint olyasvalaki, aki nem kitalált, hanem talált történetet mond el (I. 1.); ismeri a kereszténységet (VIII. 36.), de nem botránkozik meg a pogány hitvilágon (mint a krónikaírók); szóbeli műfajt művel, de az írásbeliség határán műveli. E fikció felől nézve nem a költemény a *Gesta Hungarorum* átirata, hanem fordítva. Tehát nem a költemény hagyta el a krónikából az egyenlőtlenség-teóriát, hanem a krónikaíró tette hozzá az eposzban talált anyaghoz. A *Buda halála* szerzője pedig olyasféle gyűjtő-összeszerkesztő epikus, aki hasonlóan válogatja és pótolja ki az anyagát, mint ahogyan a *Kalevala* összeállítója tette.<sup>51</sup> Csakhogy míg Elias Lönnrot munkája népköltészeti gyűjtésre támaszkodott, az Aranyé nem támaszkodhatott erre. Nem állt a rendelkezésére olyan magyar epikus népköltészeti anyag, amelyből kiindulva rekonstruálhatta volna az ősi naiv eposzt. Ő történeti munkákban kutatót, az anyagát belőlük gyűjtötte össze.<sup>52</sup>

De milyen politikai jelentése lehet annak, ha ősi, elveszett eposz újraírásának tekintjük a *Buda halálát*? A válaszhoz főként azt kell látnunk, mi lehetett Arany számára a szóbeliség és az írásbeliség politikai értelme. A népben akkor volt meg leginkább a költői érzék – olvashatjuk a *Naiv eposzunkban* –, „midőn a nép és nemzet elnevezés egy jelentéssel bírt; midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg épp oly naiv állapotban él, mint a köznép.”<sup>53</sup> Azt feltételezi a tanulmányíró, hogy ez az állapot még Mátyás király idejében is fennállt, „Mátyás a népi éneket hallgatta, s király létére is megértette”, s „a palotában zengett ének a kunyhóban is kelendő volt”.<sup>54</sup> A 16. századtól következik be (nem előzmények nélkül) a népi és a nemzeti emlékezet elválása, amely egyben a szóbeli költészet és az írásbeliség kultúrájának az eltávolodása is. Most pedig (1860 táján) „mintha népünket nem érdekelné sorsa a nemzetnek, mely őt századokon keresztül dolog (res) gyanánt tekintette”.<sup>55</sup>

Én így értem az idézett fejtegetést: a szóbeliség kultúrája által dominált világ a viszonylagos társadalmi és teljes kulturális egyenrangúság világa, amelyben a közösségnek egységes a kultúrája. Az írásbeliség kultúrája által uralt világot ellenben végtelenségig váló társadalmi és kulturális egyenlőtlenség jellemzi, s a közösség felsőbb és alsóbb osztálya, a nemesek és a nép, eltérő kultúrában él. Ha tehát a *Buda halálát*

<sup>51</sup> Kaukonen 1983: 229–230.

<sup>52</sup> Arról, hogy a hun-magyar hősmonda darabjait csak történettudományi úton lehet összegyűjteni, költészeti úton nem, lásd: Wenzel 1850: 7. E tanulmány más fejtegetései sem állnak távol a *Naiv eposzunk* gondolatmenetétől.

<sup>53</sup> Arany 1968: 199.

<sup>54</sup> Uo. 200.

<sup>55</sup> Uo. 194.



az egykori szóbeli eposz újraírásának tekintjük, akkor olyan műnek kellene találunk, amely a hozzávetőleges társadalmi és teljes kulturális egyenrangúság világát, az egységes kultúrájú közösséget reprezentálja. Színre viszi e közösséget, s egyben *e közösség szól belőle*. Ilyen értelemben még a költemény verstanának is megvan a maga politikája: magyar alexandrinjainak choriambikus lejtése Fogarasi János verstani elméletére mutat vissza, aki népi dallamokban és régi magyar versekben vélte felfedezni a choriambust mint sajátos magyar időmértéket.<sup>56</sup>

Az egykori szóbeli eposz műköltészeti újraírása (a *Buda halála*) az írásbeliség kultúrájába, azaz a társadalmi és kulturális egyenlőtlenség, az elkülönülő osztályokból álló közösség világába érkezik meg. Pontosabban: az újraírásban (Arany költeményében) az egykori, a viszonylagos társadalmi és teljes kulturális egyenrangúság jellemezte világ, az egységes kultúrájú közösség jelenítődik és szólal meg az egyenlőtlenség, az elkülönülő osztályokból álló közösség világában, mintegy a múltból érkező utópiaként. Ám csak úgy tud megszólalni, ha az újraíró sok-sok írásbeli mű elemzését és elemekre bontását követően összeállítja és kiegészíti azt a feltételezhető szóbeli eposzt, amelynek egyes darabjait éppen az írásbeliség őrizte meg. A szóbeliség–írásbeliség paradoxon a *Buda halála* talán legmélyebb sajátossága.

Anthony D. Smith tézise felől nézve Arany műve az „etnikai rekonstrukció” laterális útvonalán járt: a felső osztály premodern etnikai mítoszait és jelképeit írta újra oly módon, hogy lehetővé váljék az alsó osztályok tagjai számára, hogy őket is magukba foglaló történetekként tekintsenek e mítoszokra, s végbemehessen az ő csatlakozásuk is a nemzeti közösséghez. S miközben ezt tette, egyben azt is állította a mű, hogy e mítoszok már eleve a teljes etnikai közösség mítoszai voltak. Valójában azonban a költemény az elején állt a folyamatnak, amelynek során az alsó osztályok magukévá tették e nemzetiesített premodern mítoszokat és jelképeket. Ezért neveztem múltból érkező utópiának a *Buda halálát* (amely magában foglal egy még régebbi múltból érkező utópiát is), hiszen fikciója szerint a messzi múltból érkezik, ám amit magával hoz, az egységes kultúrájú etnikai közösség képzete, csak a jövőben válhat valóra, épp azon kulturális-politikai munka révén, amelynek e költemény is részese.

## A betétrege

A *Buda halála* ugyan az etnikai történelem birodalmi nagysággal rendelkező szakaszát állítja olvasói elé, mégis kétséges, hogy nemzeti aranykort láthatunk-e benne. Nemcsak azért nem tűnik nemzeti aranykornak Etele világa, mert a hun birodalom nagysága rövid ideig tartott, hanem azért sem, mert gondolatilag üres nagyság volt, küldetés nélküli

<sup>56</sup> Kecskés 1982: 488.

birodalom és kiválasztottság-tudat. A *Buda halálából* hiányzik a világhatalmi ambíció elfogadtató ideológiája, amely a birodalmi törekvésekhez társulni szokott. A római birodalom terjeszkedése a római béke, a római jog, a görög-római műveltség elterjesztéseként interpretálódott – Arany művében nincs ilyesfajta küldetés. Etele magáért az uralomért akarja a hun terjeszkedést; célkitűzését harcos népének sajátja és önnön jelleme magyarázhatja, nem valami ezeken túli, univerzálisnak (vagy legalább etnikain túlinak) nevezhető készletet. Továbbá a hun birodalom Etele általi újjáalakítása a testvérgyilkosság vétkével kapcsolódott össze. A 19. század közepi magyar kulturális elit fontos (római eredetű) történeti-politikai magyarázati sémája, a „visszavonás” mítosza felől nézve Etele tette úgy értelmeződhetett, mint Horatius említett epódoszában Romulusé: a testvérharc, a „visszavonás” ösvétkeként, amely újra és újra megismétlődik a közösség történetében.

Ám a *Buda halála* magában foglalja mégis a nemzeti aranykor képzetét a „Rege a csodaszarvasról” című VI. énekében. E rege nemcsak az eredetközösség alapító elbeszélése, hanem, ahogyan írtam is, ellenpontul, sőt, mércéül szolgáló (nem machiavellista) „fejedelmi tükör” a nagyobb (machiavellista világú) „fejedelmi tükörben”. Hunor és Magyar konfliktusmentes együttműködése Buda és Etele konfliktusos együttműködését ellenpontozza, felmutatva a visszavonásmentes közösség ideálját. A „Rege a csodaszarvasról” ugyanakkor a leányrablás történetével a nemzeti eredetmonda részévé tette a férfuralom ideológiáját is. Kevés szebb szöveghelyet lehetne találni példaként arra, hogyan alapul a társadalom rendje a nők alávetett, szabályozott helyzetén, mint e betéttörténet lezáró versszakai (VI. 48–50.). „Fiat szültek hősi nemre, / Szép leányt is szerelemre” – olvashatjuk itt az asszonnyá vált elrabolt lányokról. A férfiaknak hősiessé kell lenniük, a nőknek szépek; a férfiaké a közösségi cselekvés, a nőké a magánélet tere. A költemény olvasói e normák felől értékelhetik Budát, Gyöngyvért és Ildikót is. A király nem hősi, a feleségek átlépik a közösségi és a magánszféra határát, s szerencsétlen következményekhez vezet ez is, az is.

Érdekes párhuzam (és eltérés) áll fenn a VI. ének és Erdélyi János *Népköltészetéről* című tanulmányának nyitó fejtegetései között, amely a népek (ma azt mondanánk: etnikumok) keletkezéséről szól: „a népek születéséről a keresztlevelet a história ki nem adhatja. Ritka nép is hal meg azon a földön, amelyen született. De mi hívja őt mintegy szerencsáját keresni a világon? Micsoda titkos vágy az, mely öntudatlanul lélekrokonságba fűzi az egyérműveket, s az akaratnak világos beleegyezése nélkül sugallatként viszi és vezérli, mint a madárt ösztöne vándorolni, mint alvájórót a bűbajos holdvilág felé betegsége? Isten hívása után indulnak a népek, ki néha ködnek oszlopában, néha villám fényében jelenik meg előttök, világos kinyomásával ujjai hatalmának. Hiszem én, hogy nem kis

ok és erő az, mely az egyeseket néppé olvasztja, vagy a testületből, hová tán előbbi sorsuk kapcsolá, ki bírja választani...”<sup>57</sup> E szövegrész első látásra a „Rege a csodaszarvasról” „programjának” tűnik. Van azonban köztük egy fontos különbség.

Erdélyi két bekezdéses „politikaelmélete” szerint a keletkező nép (etnikum) nem tagjainak elhatározásával és beleegyezésével, tehát valamilyen politikai aktussal áll egybe, hanem prepolitikai közösség, amely leszármazási egység, de több is annál, mert isteni terv eredménye. Ebben az időszakban – „mikor még a státusélet mélyen nyugvék a családéletben” – alakulnak ki a nép eredeti vonásai, örök sajátosságai. Majd ezt követően „polgári szerződések, világos alku és törvények veszik át a népet a gondviselés karjairól”, írja, a szerződéseméleti séma (a természeti állapotból valamiféle szerződés léptet át a társadalmi állapotba) nacionalista átíratát adva. Arany műve VI. énekében (s általában a *Buda halálában*) nem erről van szó. A költeményben nincs szerződéseméleti séma. Hunor és Magyar vezetők már a „Rege” legelején is (VI. 2–3.), s örökléssel váltak azzá. A *Buda halálában* semmiféle szerződésszerűség nincs, a hun közösségnek mindvégig prepolitikai jellege van, a királyi hatalom eredete az öröklés, s nincs az öröklést megelőző eredetről szó a műben.

A VI. ének azonban az emberi akarat törekény voltáról szóló elbeszélés is – s engem e tanulmány lezárásaként éppen ez a mozzanata érdekel. A gímszarvast üző leventék, akik már nem is tudják, hogy milyen vidéken járnak, esténként elhatározzák, hogy abbahagyják az üldözést, visszafordulnak, hazatérnek. De másnap reggel újra megjelenik a szarvas, s ők elfelejtve, mit határoztak, üzni kezdik. A rege azt a tanítást is magában foglalja, hogy az emberi szándék esendő, ha összetalálkozik az istenivel, s az ember akkor jár el helyesen, ha nem a saját akaratához ragaszkodik, hanem rábízza magát az isteni hívásra.<sup>58</sup> A „Rege a csodaszarvasról” a remény regéje is: ami rossznak tűnt, jóvá válhat. Nincs benne tragikum, noha a végzet érvényesül benne. A leventék eltévedtek, de hazát lelnek; az anyjukat siratják, feleségeket nyernek; Dúl leányai erőszak áldozatai lettek, ám később megengesztelődött anyák. Az ember akkor jár jól, ha elfogadja a sorsát, amit az istenek ráérték – ahogyan Nauszikaá mondta Odüsszeusznek (vagy inkább saját magának) Homérosz művének hatodik énekében. A „Rege” szerint a jó élet az isteni vonzására ráhagyatkozó élet. A VI. ének „tanítása” fényében a költemény egészét az akaratelvű politika bírálataként is olvashatjuk.

<sup>57</sup> Erdélyi 1986: 45–46.

<sup>58</sup> Arany művét e szempontból a legalaposabban S. Varga Pál elemezte: S. Varga 2012.

## Források

- Ady 1987: ADY Endre, *Strófák a Buda haláláról* = A. E., *Művészeti írások*, Bp., Kossuth, 1987, 250–254.
- Arany 1963: ARANY János, *Összes Művei, XII: Prózai Művek 3*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963.
- Arany 1968: ARANY János, *Naiv eposzunk* = ARANY János *Válogatott prózai munkái*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, Bp., Magyar Helikon, 1968, 194–204.
- Arany 1982: ARANY János *Összes Művei, XVI: Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- Erdélyi 1986: ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J. *Válogatott Munkái*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 45–59.
- Horatius 1961: Quintus HORATIUS FLACCUS *Összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961.
- Kézai 1999: KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei* = ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, Bp., Osiris, 1999, 87–153.
- Korompay 2009: *Petőfi és Arany levelezése*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., Osiris, 2009.
- Machiavelli 1862: MACHIAVELLI Miklós, *Értekezések Titus Livius romai történeteinek X. első könyve fölött*, magyarította PADOS János, Pest, Lauffer és Stolp, 1862.
- Machiavelli 1978a: MACHIAVELLI, Niccolò, *A fejedelem* = M., N. *Művei, I*, Bp., Európa, 1978, 5–86.
- Machiavelli 1978b: MACHIAVELLI, Niccolò, *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* = M., N. *Művei, I*, Bp., Európa, 1978, 87–441.
- Plutarkhosz 1978: PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok, I*, Bp., Magyar Helikon, 1978.
- Livius 1982: Titus LIVIUS, *A római nép története a város alapításától, I*, Bp., Európa, 1982.

Wenzel 1850: WENZEL Gusztáv, *Eszmefüggönyök a magyar nemzeti hősmonda történetudományi méltatására* = *Reguly-album*, Pest, Emich, 1850, 1–93.

### Hivatkozott irodalom

Babits 1987: BABITS Mihály *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi, 1987.

Barta 1987: BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva* = B. J., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 7–41.

Beöthy 1885: BEÖTHY Zsolt, *A tragikum*, Bp., Franklin Társulat, 1885.

Blaskó 2000: BLASKÓ Katalin, *Hatalom, legitimáció, karizma (Arany János: Buda halála)* = *Értékek kontextusa és kontextusok értéke a 19. századi irodalmunkban*, összeáll. IMRE László, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2000 (*Studia Litteraria*, 38), 128–142.

Csengery 1933: CSENGERY János, *Arany János és az ókori klasszikusok*, Budapesti Szemle, 229. kötet, 1933, 74–90.

Gyulai 1961: GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961.

Havelock 1998: HAVELOCK, Eric A., *A görög igazságosság-fogalom: homéroszi árnyvonalaitól a platóni főszerepéig* = *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Áron, 1998, 57–88.

Kaposi 2015: KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Bp., Argumentum, 2015.

Kaukonen 1983: KAUKONEN, Väinö, *A Kalevala születése*, Bp., Gondolat, 1983.

Kecskés 1982: KECSKÉS András, *Irányzatok és álláspontok a magyar verselméletben*, ItK, 1982 (86.), 486–492.

Kemény 1862: KEMÉNY Gábor, *Machiavelli és Montesquieu: Politikai tanulmány, I: Machiavelli*, Budapesti Szemle, 14. kötet, 1862, 273–309.

Keresztury 1987: KERESZTURY Dezső, *„Csak hangköre más”: Arany János 1857–1882*, Bp., Szépirodalmi, 1987.

- Loisch 1904: LOISCH János, *Buda Halála forrásaihoz*, 1, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1904 (28.), 184.
- Mikos 2015: MIKOS Éva, *Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül* = *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA BTK, 2015, 101–129.
- Németh G. 1985: NÉMETH G. Béla, *Kérdések a Buda halála körül* = N. G. B., *Századutóról – századelőről: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1985, 7–39.
- Pollák 1904: POLLÁK Miksa, *Arany János és a Biblia*, Bp., MTA, 1904.
- Riedl (1887) 1957: RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Gondolat, 1957.
- Radnóti 1995: RADNÓTI Sándor, *Hamisítás*, Bp., Magvető, 1995.
- Skinner 1996: SKINNER, Quentin, *Machiavelli*, Bp., Atlantisz, 1996.
- Smith 1995: SMITH, Anthony D., *Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok?* = *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 27–51.
- Smith 1996: SMITH, Anthony D., *Az „aranykor” és a nemzeti újjászületés*, Café Babel, 1996 (6.), 19., 11–26.
- Smith 2004: SMITH, Anthony D., *A nemzetek eredete = Nacionalizmuselméletek*, szerk. KÁNTOR Zoltán, Bp., Rejtjel, 2004, 204–229.
- Szörényi 1989: SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében* = Sz. L., *„multaddal valamit kezdeni”: Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989, 164–207.
- Szücs 1984a: SZÜCS Jenő, *Lovagság, kereszténység, irodalom: (A magyar irodalom története I. kötetéről)* = Sz. J., *Nemzet és történelem*, Bp., Gondolat, 1984, 381–411.
- Szücs 1984b: SZÜCS Jenő, *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai)* = Sz. J., *Nemzet és történelem*, Bp., Gondolat, 1984, 413–555.

- Takáts 2007: TAKÁTS József, *Arany János szokásjogi gondolkodása* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 202–233.
- Takáts 2016: TAKÁTS József, *A hatalom automatái. A Buda halála politikája = Hatalmi diskurzusok: A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*, szerk. BÍRÓ Csilla, VISY Beatrix, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2016, 121–128.
- Toldy (1851) 1987: TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- Tóth 2000: TÓTH Zoltán, *Távlati kép a történelmi parasztságról = Magyar Néprajz, VIII: Társadalom*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 2000, 67–116.
- S. Varga 2012: S. VARGA Pál, *Retorika, transzcendencia és tragikum a Buda halálában*, *Irodalomtörténet*, 2012 (93.), 3–26.
- Versényi 1914: VERSÉNYI György, *Buda halálának egyik epizódja*, *Irodalomtörténet*, 1914 (3.), 465–466.
- Veszprémy 1999: VESZPRÉMY László, *Utószó* = ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, Bp., Osiris, 1999, 155–161.





Deák Ágnes  
„mint toronyból a bakter” –  
Arany János folyóiratai „nemzeti és társadalmi  
kérdések” erőterében<sup>1</sup>

Lauka Gusztáv Arany Jánosra visszaemlékezve a következőket vetette papírra: „Politikával soha sem foglalkozott, talán ezért nem férközhetett legkisebb folt sem jelleméhez. Akik vele gyakrabban érintkezettek, azt állítják: hogy nem örömet vett részt még politikai vitatkozásokban sem.”<sup>2</sup> Arany költői életműve azonban mintha nem ezt tükrözné, hiszen ha nem is a politikai költészet jellemezte elsősorban azt, a legkülönbözőbb időszakokban kifejezett politikai érdeklődésről és értékítéletekről tanúskodó versek kerültek ki keze alól. Különösen ez a helyzet, ha a nyilvánosság szeme előtt életében elzárt töredékeit is számításba vesszük. Egyáltalán nem tűnik légből kapottnak Németh G. Béla kijelentése, mely szerint „Arany eredendően politikus alkat. Nagy újságolvasó volt már Szalontán és Körösön is. Pesten szinte naponta töltött néhány órát Kemény Naplójának szerkesztőségében, lapozgatta a külföldi újságokat, kérdezte s hallgatta híreikről, kommentárjaikról a szerkesztőt. A magyar politikai élettel (de a szorosabban vett társadalmival is) itt került a legszélesebb skálán kapcsolatba.”<sup>3</sup>

1848–1849 sodró lendületű hónapjaiban, ha tétován, habozva és időnként kétséggel teli szívvel is, de tett lépéseket arra, hogy mellékszereplőként aktívvá váljék a politikai színtéren (országgyűlési képviselőjelöltség elfogadása, a Népbarát című lapban megnyilvánuló politikai publicisztikai és költészeti tevékenysége), 1849-ben azonban vége szakadt politikai aktivitásának. A neoabszolutizmus kényszerű politikai apálya után újrainduló politikai küzdelmek közepette is minden kínálkozó alkalommal tudatosan távol tartotta magát a politikai arénától, pedig lehetőségek adódtak volna a belépésre.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> A tanulmány a NKFIH Államhatalom és politikai sajtó Magyarországon (1861–1875) című kutatási programja (K 119 664) keretében készült.

<sup>2</sup> Lauka é. n.: 106.

<sup>3</sup> Németh G. 1981: 61; Németh G. 1976: 449; Barta 1953: 136; vö.: „Megszoktam volt már fülem körül a politika szárazmalmának folytonos dörömbölését...” Arany levele Csengery Antalnak, Nagykovács, 1859. július 1. Arany 2004: 309.

<sup>4</sup> Arany elutasította a Szalontán és Nagyvárád városában felajánlott országgyűlési képviselőjelöltséget. Arany 2004: 521, 523, 538–539. Nógrád megye tiszteletbeli főjegyzővé választotta, amit a Pesti Naplóban megjelent nyilatkozatában egy távolító gesztussal „a sanyaru idők viszontagságain önlealázás nélkül átvergődött nemzeti költészert”-nek tulajdonította. Pesti Napló 12. évf. 65–3331. sz. 1861. március 19.

Az 1860. október 20-án kihirdetett októberi diplomában Ferenc József a neoabszolutizmus, a korlátatlannak tekintett uralkodói szuverenitásra alapozott kormányzati rendszer évei után visszatérést hirdetett a korlátozott alkotmányos kormányzáshoz Magyarországon, a magyar kancellária és helytartótanács után újjáalakulhattak a megyei önkormányzati testületek és tiszttartók, majd 1861 áprilisa és augusztusa között újra ülésezhetett a magyar országgyűlés. A konzervatívok kis csoportja kivételével a magyar politikai elitet egyesítette az 1848-as jelszó, ha annak értelmezésében már eltérhettek is az álláspontok, s amögött az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozat irányvonalát követők is meghúzhatták magukat. Deák Ferenc országgyűlési feliratai az értelmezési lehetőségekből azt kanonizálta, amely '1848'-as program alatt a Batthyány Lajos vezette első magyar kormány perszonáluniós célkitűzéseit hirdette, azt az 1848-ban kívánni kívánt eszményt, hogy Habsburg főség alatt Magyarországot független állammá tegyék. Hirtelen megnyílt tehát a politikai véleménynyilvánítás és cselekvés tere, de maradtak korlátok is. A diplomában birodalmi közös ügyeknek minősített területeken az uralkodó érvényben lévőnek minősítette a korábbi szabályozást, így a rendőrségi szervezet s azzal együtt a lap- és könyvkiadást sújtó korlátozások is érvényben maradtak, ha a szigorú előírásokat minden tekintetben érvényesíteni nem is volt ereje egyelőre a bécsi kormánynak. Az államrendőrségi tevékenységhez sorolt sajtófelügyeleten, színházfelügyeleten, az egyesületek engedélyezésén és tevékenységük kontrollján keresztül a birodalmi hatalmi centrum továbbra is széles körű befolyást gyakorolhatott a magyarországi kulturális intézményrendszer működésére.<sup>5</sup>

### Népnemzeti idol a neoabszolutizmus hétköznapijaiban

1860 ősze Arany életében is korszakhatárt jelentett, hiszen eltávozva Nagykőrösről, feladva a számára egyre terhesebbé váló tanári hivatást, Pestre költözött, a Kisfaludy Társaság frissen megválasztott igazgató-titkáráként és folyóirat-szerkesztőként más társadalmi közegbe került. Igen sajátos volt a pozíciója a magyar kultúrában: az 1850-es évek második felétől formálódó „nép- és népi kultúra iskolája” által piedesztálra emelt nemzeti költőként már életében a klasszikusok között találta magát a Gyulai Pál és Csengery Antal által szervezett, ún. irodalmi Deák-párt erőfeszítései nyomán. Az „egyfajta érinthetetlen népi kultúra idollá merevítés” távol állt Arany személyiségétől és életvitelétől, de a feladatot – népi kultúrában gyökerező nemzeti kultúrát teremteni – maga is fontosnak és személyes

---

Szabad György beszámol arról, hogy Pest megye bizottmánya pedig egy a közoktatás kérdésében kiküldött bizottság tagjává választotta Aranyt. Nincs tudomásunk arról, hogy erre reagált volna. Vö. Szabad 1967: 357.

<sup>5</sup> A sajtószabályozást és a sajtóviszonyokat tekintve lásd: Deák 2013: 625–654.

hivatásának tekintette.<sup>6</sup> A nemzeti közösség és költőjének azonosítása folytán a liberális nemesi politikai elit saját maga szerepéről és történetéről alkotott „nagynemzeti narratívájában” értelmeződött Arany személyes életútja és költészete is: a reformkor hivatott küzdelmei után 1848/1849-ben a nemzet kivívta modernizációját és nemzeti függetlenségét a Habsburg birodalmi kereteken belül. A birodalom bécsi vezetése azonban az uralkodó család hangadó tagjaival az egységes Habsburg nagyhatalom álmában élve támadást indított a magyar kormány ellen, s katonai erővel, orosz segítséggel vérbe fojtották e függetlenséget. A nemzet legjobbjai külföldre kényszerültek, az idehaza maradtak a passzív rezisztencia konokságával demonstrálták ellenzékiességüket. Az állhatatos ragaszkodás végül meghozta gyümölcsét: megtört az uralkodói abszolutizmus ereje, s az uralkodó népeivel együttműködni kényszerült.

Ennek a „nagynemzeti narratívá”-nak a keretébe kellett beilleszteni Arany pályaképét is, nem lehetett pusztán költő, hiszen a nemzeti kultúra ügye szorosan összefonódott a politikai küzdelmek áramával. Az utóbbi évek Arany János-szakirodalma azonban alapvetően megkérdőjelezte ennek az elbeszélésnek a használhatóságát az Arany-életmű történeti szempontból alapvetően fontos elemeire nézve.<sup>7</sup>

Arany sógora, Ercsey Sándor visszaemlékezése szerint Arany 1848 előtt segédjegyzőként sem vett részt Nagyszalonta politikai közéletében, leginkább csak jegyzői feladatként vagy kifejezett felszólításra nyilvánított véleményt, s a politikai pártharcoktól mindig távol tartotta magát – *Az elveszett alkotmány* is arról tanúskodik, hogy a megyei politizálás világa inkább taszította. De Ercsey azt is állítja, hogy amennyiben megválasztották volna Aranyt, 1848-ban sem fogadta volna el a parlamenti képviselői megbízatást.<sup>8</sup> Ez utóbbiban persze kételkedhetünk, de az világosnak tűnik, hogy 1848–1849-ben sem beszélhetünk Arany esetében a nagy nemzeti vállalkozás sikerébe vetett feltétlen bizalomról és lelkesedésről;<sup>9</sup> az 1850-es évek nemzeti ellenállását tekintve Milbacher Róbert szavaival élve „Arany János alakjában inkarnálódó (ellenálló, szenvedő, emlékező, gyászoló) nemzet”<sup>10</sup> koncepciója kérdőjelezhető meg. Nem tudjuk, igaza van-e Milbacher Róbertnek, aki feltételezi, hogy Arany képe és értékelése a forradalom és szabadságharc időszakáról 1849 után a Kemény Zsigmond két röpirata (*Forradalom után*, *Még egy szó forradalom után*) által kifejtett kritikus attitűdhöz állt közel, mely Kossuth Lajosban a felelőtlen, álmodozó izgatót látta, aki tragédiába sodorta a nemzetet. (A *nagyidai cigányok* megalapozhatja ezt az álláspontot, de nem ismerünk egyetlen direkt állítást sem, amelyet

<sup>6</sup> Lásd például: Milbacher 2009: 34, 79, 130, 227; Szegedy-Maszák 1972: 291–358; Dávidházi 1994: 76, 141–149; Dávidházi 1998: 76–77.

<sup>7</sup> Összefoglalóan lásd Milbacher 2009.

<sup>8</sup> Ercsey 1883: 30, 37, 41.

<sup>9</sup> Vö. Voinovich 1929: 214, 223, 252–253. Ugyanakkor az, hogy már a Függetlenségi Nyilatkozat után, 1849 májusától vállalt két hónapon keresztül hivatalnoki posztot, elkötelezettségre utal.

<sup>10</sup> Milbacher 2009: 263.

Arany 1848–1849 eseményeiről utólag tett.) Ám azt bizonyítottnak vehetjük, hogy bármit is gondolt Arany a szabadságharc egyes eseményeiről és vezetőiről, s bármennyire is őrizte az 1848-ban meghirdetett eszményeket, személyes életében megkötötte azokat a kompromisszumokat, melyeket a társadalom tagjainak legtöbbje megkötött: kisegítő, napidíjas írnoki állást vállalt, a nagykőrösi években született önéletrajzaiban elhatárolódott a forradalmi időszak politikai hagyományától, saját egykori politikai publicisztikájáról pedig hallgatott, a szakállát levágatta, a *Családi kör* című versben a kiadó kérésére törölte a forradalomra közvetlen módon utaló részeket.<sup>11</sup> Miközben költészetében és a magánélet busongó, visszaemlékező gesztusaiban<sup>12</sup> is az értékörzést hirdette – azt nyilvánosan és a politikai hatalmat bármennyire is kihívó formában demonstrálni legfeljebb egy-egy indulattól fűtött pillanatban volt hajlandó.<sup>13</sup> Ugyanakkor távol tartotta magát a politikai hatalom képviselőitől és a nyílt hódolati gesztusoktól.<sup>14</sup> S ha a politikai hatalom szándékaival szembeni fellépés lehetséges körét nagyon szűknek is látta, amit megtehetőnek látott saját és családja megélhetésének kockáztatása nélkül, azt megtette, például a német oktatási nyelv bevezetése elleni akciók során.<sup>15</sup> Egyetérthetünk Milbacher megállapításával, miszerint „kibékíthetetlen ellentmondás feszülhetett a heroikus, eltökélt és rettenthetetlen emlékező bárdköltő mítosza és a túlélésre kényszerülő, a mindennapi megélhetésért küszködő, ennek érdekében kínos kompromisszumokat is felvállaló, ugyanakkor nyilvánvalóan elkötelezett (magán)ember helyzete és önképe között.”<sup>16</sup> Mindezt fizikai és lelki állapotának akut problémái, a depresszív tünetekkel való mindennapos küzdelem nyilvánvalóan tovább súlyosbította. Nem merevedett azonban hamis pózba, nem gondolta és nem is hirdette magáról, hogy ő a nemzeti ellenállás mintaképe, s nem kért számon másokon sem olyan maximákat, melyeket maga sem volt képes követni.<sup>17</sup> Miközben a magyar politikai elit 1860–1861-ben a kollektív amnézia jegyében igye-

<sup>11</sup> Vö. Benkó 1897: 53–54; Benkó 1908: 5–6, 24–28; a *Családi kör* esetéről lásd Milbacher 2009: 31–32.

<sup>12</sup> Ágai 1892: 304–305. Vö. Kerényi 2002: 309.

<sup>13</sup> Vö. Rozvány György visszaemlékezésével *A Koldus ének* című költemény nyilvános felolvasásáról: Arany 1989: 101.; Arany 1850-es évekbeli lelki állapotáról lásd még: Németh G. 1971: 75–80.

<sup>14</sup> Míg 1858-ban nem is lehetett kérdéses, hogy a nagykőrösi református gimnázium tanári karának tagjaként ki kell vonulnia a kormányzó köszöntésére (vö. Arany 2004: 231.), 1860 nyarán megpróbált kibújni a személyes részvétel alól. Szabó Károly levele Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1860. június 16. Vértessy 1914: 230.

<sup>15</sup> Benkó 1897: 81–82. Persze a német tannyelv bevezetése esetleg tanári katedrájuk kényszerű elhagyásával is járhatott volna. Vö. Arany levele Pompéry Jánoshoz, Nagykőrös, 1857. július 30. Arany 2004: 88.

<sup>16</sup> Milbacher 2009: 286.

<sup>17</sup> A hivatalvállalásért nem rótt meg másokat sem. 1854-ben például sógorának a következőt írta: „Lakatos ur, a mint látom, megmaradt főbirónak, ez szerencse Szalontára nézve, hogy nem hoztak a Bánátból vagy Bukovinából valakit.” Arany levele Ercsey Sándorhoz, Nagykőrös, 1854. június 21. Arany 1982: 445.

kezett elfeledni a megelőző években kötött személyes kompromisszumait,<sup>18</sup> s a törvénytelennek tekintett kormányzattal szemben visszamenőleg a teljes passzív rezisztenciát minősítette egyedül elfogadható magatartásformának, a hivatalvállalókat – hacsak nem akadt helyi befolyásos patrónusuk – erkölcsi halottaknak minősítették, Arany inkább szembenézett a személyes tanulságokkal: a politika körétől különválva az irodalom körében kereste saját helyét, visszautasítva e két szféra egymásba játszását.<sup>19</sup> A körülötte formálódó közösségi kultusztól berzenkedve „poétikai és nem politikai-kultikus kontextusban próbálja önmagát definiálni”, a „nemzeti-közösségi médium”-szereptől távolságot tartva,<sup>20</sup> s kifejezetten kerülte, hogy valamely fellépése politikai színezetű demonstrációként értelmeződhesen, inkább lemondott róla.<sup>21</sup> Sőt, megjegyzése 1856-ban, miszerint „vezércikket lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem”,<sup>22</sup> még többet is sejtet a tudatos távolságtartásról – a reformkori nemesi politikai küzdelmek iránti ellenszenv mintha a politikai pártküzdelmeknek az archaikus elemekből sokat megőrző modern eszköztárára is transzponálódott volna.

Ugyanakkor a formálódó irodalmi Deák-párt célkitűzéseivel s azok politikai vetületeivel egyetértett. Vallotta, hogy a politikai passzivitást a kultúra- és művelődésfejlesztés terén kifejtett aktivitással kell párosítani, a nemzeti program súlypontja a művelődés kell legyen.<sup>23</sup>

### A „mindent elnyelő politikai életkérdések” erőterében

1860 szeptembere és 1865 nyara között Arany tevékenységének súlypontja a lapkiadás és -szerkesztés volt, ezért a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú számai alapján teszünk kísérletet arra, hogy bemutassuk, Arany folyóiratait hogyan itatta át először az 1860. október és 1861. november eleje közötti alkotmányos év lelkes atmoszférája és lázas tenni akarása, majd azt követően a Schmerling-provizórium eltökélt várakozása – ha nem is eltökélt szerkesztői koncepcióként, de semmiféleképpen sem a szerkesztő intenciói

<sup>18</sup> A magyar történettudomány az utóbbi években igencsak kikezdte az 1850-es évekbeli passzív rezisztencia tömeges voltáról hirdetett korabeli képzeteket. Vö. Pap 2003; Benedek 2003; Benedek 2006.

<sup>19</sup> Nem tekintjük lényeges tényezőnek Arany döntésében, de megemlítjük, hogy amennyiben elvállalta volna az országgyűlési követjelöltséget Szalontán, számolnia kellett volna azzal a lehetőséggel, hogy egykori napidíjas munkavállalását a választási küzdelemben szemére hányják az ellenjelölt kortesei.

<sup>20</sup> Milbacher 2009: 133–137, 271.

<sup>21</sup> Példákat erre lásd: Arany 2004: 231, 260–261, 275, 278, 344.

<sup>22</sup> Arany levele Erdélyi Jánoshoz, [Nagykörös, 1856. szeptember 4.] Arany 1982: 757.

<sup>23</sup> Vö. erről: Szajbély 2005: 160–161, 178, 209–216.

ellenében. Így felvázolhatjuk, miképpen járult hozzá Arany szerkesztőként a nemzeti mozgalom célkitűzéseinek érvényesítéséhez, s miként őrizte meg autonóm körét az egyoldalú politikai nézőponttal szemben.

Tudjuk természetesen, hogy kockázatos vállalkozás egy folyóirat tartalmából egyenes következtetéseket levonni a szerkesztő nézeteire vonatkozóan. Különösen igaz ez a tárgyalt időszakra, amikor a nagy politikai felszabadulás közepette is érvényben maradtak az 1852-ben kihirdetett sajtórendtartás szigorú előírásai, melyek tiltották és szigorúan szankcionálták az irodalmi, közművelődési lapok számára a politikai kijelentések terére való kirándulást, az előzetes cenzúra és az utólagos megtorlás eszköztárát kombináló sajtófelügyelet pedig súlyos pénzügyi veszteségekkel és bírósági ítéletekkel az öncenzúra védekező mechanizmusait erősítette a sajtó munkásaiban: szerzőkben, szerkesztőkben, kiadókban egyaránt. Ráadásul egy irodalmi lapban a társadalmi, politikai környezet elemei leginkább, ha távolról sem kizárólag, az újdonságokat hírül adó rövid hírek rovatán keresztül érzékelhetők, márpedig Arany több formában is kinyilvánította, hogy e híreknek nem tulajdonít szerkesztési gyakorlatában nagy súlyt. Az olvasóitól búcsúzó szerkesztő a Koszorú utolsó számában például így szólt: „A napi érdekeket, apró kósza híreket stb. a Koszorú nem tekinté oly fontosaknak, hogy bő tért s nagy gondot áldozzon nekik. Nem látta se szükségét, se czélszerűségét [!] annak, hogy tisztán irodalmi s hetilap lévén, egyszerűen *hírlap* akarjon lenni, mely megvigye a fővárosi legfrissebb mendemondákat”.<sup>24</sup> Arról is tudomásunk van, hogy a Koszorú esetén ennek a rovatnak a szerkesztését Szász Bélára bízta, korábban is részt vehetett a rövidhírek összeállításában Salamon Ferenc, illetve Gyulai Pál, majd fia, Arany László, s Arany nem tartotta feltétlenül szükségesnek, hogy a lapjában megjelent valamennyi állítással és véleménnyel egyet kelljen értenie.<sup>25</sup> Mégis, lapjait áttanulmányozva Keresztury Dezső véleményét magunkévá téve fogtunk neki a részletes elemzéshez: „mindkét lapjának egészét átszötte a szellemi jelenlétét, egyetértését vagy ellenkezését, örömet vagy kétségeit, a nemzeti művelődés ügyében adott tájékoztatásait jelző, kísérő megjegyzéseivel, glosszáival, üzeneteivel s hasonlókkal”, „mindenféle «vegyes» hírnek, a hírekkel, cikkekkel kapcsolatos megjegyzéseknek ő volt a sugalmazója és korrektora: legalább szellemujjának nyomait viselik tehát.”<sup>26</sup> S valóban, mivel néhány alkalommal szerkesztői jegyzetben elhatárolta magát Arany a rovat szerkesztőjének véleményétől, feltételezhetjük, hogy az ettől eltérő esetekben szemléletmódja és véleménye nem állt messze attól, ami a lap e rovatában megjelent.

<sup>24</sup> Arany János: *A kegyes olvasóhoz*. K III/1. 26. sz. 602. Vö. Új 2002: 53–54.

<sup>25</sup> Miklóssy 1985: 661; a Tárca rovat kapcsán Arany nyilatkozatát szerkesztői alapállásáról lásd: Vö. Arany János: *Visszatekintés*. SZF I. 36. sz. 561–567; vö. Németh G. 1963: 349–360.

<sup>26</sup> Keresztury 1987: 205, 206–207.

Az 1860. november elején megindult Szépirodalmi Figyelő irodalmi lap szerkesztőjeként Arany természetesen elsősorban az irodalom szemüvegén keresztül láttatta a körülötte kavargó eseményeket és folyamatokat – ahogy magánleveleiben is ezt tette. Nemzet, társadalom, nyelv és kultúra, politika a kor embere gondolkodásában azonban szorosan összekapcsolódott, s Arany állásfoglalása ezen összefonódásról határozottan kétarcú volt. Miközben úgy nyilatkozott, a politikai élet felpetreződése, a helyi elitek aktivitásának ugrásszerű növekedése eredményeképp az „irodalmi élénkség” is növekedőben van, vissza-visszatérő panasza volt, hogy „a közéleti légkör saturálva” van „mindent elnyelő politikai életkérdésekkel”, s 1861 őszén visszatekintve is „nyomult és izgatott idő”-ről írt.<sup>27</sup> A politikai események felé forduló figyelem, vélte, hátrányos a művészetekre s vele az irodalomra nézve, hiszen az amúgy sem oly népes potenciális előfizetői tábor szét szélesítheti, megoszthatja, miközben a politikai fellendülés az irodalmárokat buzgó tevékenységre sarkallta, közönségük politikának szentelt figyelme igyekezetüket veszendőbe menni hagyja. A „közönségnek csak napi politika kell” lehangelő élménye egyébként sem csak a politikailag ily aktív időszakok alapélménye volt Arany íróársai, barátai körében.<sup>28</sup> Arany érezhetően aggódott a lázas politizálás hónapjaiban a már korábban megindult vagy akkoriban induló kulturális vállalkozások maradásiáért.<sup>29</sup>

A közönség irodalomtól való elfordulásánál, közömbösségénél azonban még súlyosabb következményekkel járt Arany szerint az, ahogy a közönség egy része kifejezett politikai elvárásokkal fordult az irodalom felé. Arany és lapja határozottan védelmébe vette az új politikai viszonyok között is a művészet autonómiáját. Harcolt azért, hogy az esztétikai és a hazafias szempontok különválasztandók a művészeti alkotások megítélésében, s az utóbbiak – a legmagasztosabb nemzeti eszmények jegyében – sem írhatják felül az előbbieket. Amikor például Zilahy Károly költeményei kapcsán a kritikus Petőfivel és Arannal egy szintre emelve értékelte Sárosi Gyulát s mindenekelőtt az 1849-ben megjelent *Ponyvára került Arany Trombita...* című, mint a kritikus írta, „hatalmas művét”, amely a Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátása után propagálta a magyar kormány függetlenségi törekvéseit a falusi közönség számára, amiért szerzője hároméves börtönbüntetést szenvedett, nem kis politikai bátorságra vallott Arany elhatárolódó szerkesztői jegyzete: „Mint népies, hazafias, igen; mint *mű* nem annyira.”<sup>30</sup> (Kiem. az eredetiben) Amikor pedig Gróf Batthyányi Arthurné (Apraxin Júlia) *Honfoglalók* című új drámáját érték olyan vádak, miszerint abban a szerzőnő a forradalom ellen is utalásokat tett

<sup>27</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 25. sz. 399; Uo. I. 7, 14. sz.; Értesítő c. rovat. SzF I. 51. sz. 813.

<sup>28</sup> Csengeryt idézi például: Szajbely 2003: 250.

<sup>29</sup> Lásd például a Budapesti Szemle kapcsán: Vegyes c. rovat. SzF I. 11. sz. 175.

<sup>30</sup> Belirodalom c. rovat. SzF I. 11. sz. 165. De a *Babérlevelek* címen megjelent „történeti beszélyfüzér” első kötetéről is megállapította: „Forgattunk benne. Garibaldi regényes *életrajzát* adja, s így elég korszerű lehet; de történeti *beszélynek* nem mondható.” (Kiem. az eredetiben) Vegyes c. rovat. SzF I. 24. sz. 382. Több



az összefogás gondolatának álcája alatt, s ez ellen az író nő nyilatkozatot tett közzé, a rövid hírhez terjedelmes megjegyzés társult a lapban: „De tartozik-e általában a dráma, vagy bármely költői mű, az erkölcsiség és a hazafiság legáltalánosabb érzelmének megtartása mellett valami specifikus politikai irányeszméknek hódolni, – s a közhangulatnak áldozni, mely évről évre, sőt máról holnapra változhatik? Az-e hivatása egy nemzeti színháznak, hogy este azoktól viszhangozzék, a mit nappal a poros utcákon, zajongó gyülestermekben és a lapok fővárosi és vidéki phrasisaiban hallottunk? – S van-e valami jogossága azon bíráltnak, mely elkárhoztatja mindazt, a miben nem találja meg épen a mai napra szóló czélzásokat. [...] Kivált midőn történeti műről van szó, hogyan kívánhatjátok, hogy a régi századok férfiai és eseményei épen a mai kor sokat változható irányeszméinek kaptájára üttessenek? [...] A költészet és történetírás egyaránt tönkre jutna. Mindkettő az életnek és nemzetnek tanítója és vezetője, nem pedig hizelgő udvaroncza és rabszolgája, mely mulattathat néhány perczig, melyet még szerethetünk is talán hűségért, de soha nem becsülhetünk.”<sup>31</sup> S a politika – hirdette Arany – nem lehet közvetlen megrendelője sem egy műalkotásnak. Az Arany által is nagyra becsült Katona József szobrának kecskeméti avató ünnepsége kapcsán 1861 májusában vád érte az „első rangú” költőket, hogy miért nem nyújtottak be művet a meghirdetett ünnepi verspályázatra. Arany, joggal személyében is találva érezve magát, ismét csak nyomatékosítja: Ha vannak ilyen költők, „nem az által nyerték az »első rangot,« hogy ihletés nélkül is énekelgettek. »A szellem arra fuvall, a merre ő akar« – mond biblia.”<sup>32</sup>

A hazafiaskodó közhelyek burjánzása és az ekkoriban született irodalmi alkalmi költemények és beszédek tekintélyes részének magasztosnak hitt frázisos üressége az érzelmi túltelítettség ellenére riasztotta Aranyt. 1860. december végén jelentette meg *Rendületlenül!* című költeményét,<sup>33</sup> melynek üzenete kettős volt: a hazafias politikai célok melletti szilárd elkötelezettséget hirdette, címadásával egyértelműen Vörösmarty Mihály *Szózatára* utalva, melynek népénekké válása ezekben a hónapokban végérvényesen befejeződött: a *Himnusz* mellett a nyilvános rendezvények (egyházi és világi ünnepek, szoboravatások, tisztelgő szerenádok, de akár kisdédóvó intézmények megnyitója is) elmaradhatatlan kötelező kellékévé vált. Ezzel együtt azonban félreérthetetlenül figyelmeztetett Arany az üres jelszóként hangoztatott hazafiság veszélyeire. A „rövid alkotmányosság” hónapjainak egy másik kultikus zenedarabja, a Rákóczi-induló is meg-megjelent

---

alkalommal is jelezte fenntartásait a kor szellemében hirtelen szaporodó „nemzeti dalkönyvek”, hazafias verseket tartalmazó antológiák divatja ellen, mondván, csak látszólag terjesztik az irodalmat, s a kiadók ezzel a szerzők mellőzésével jutnak anyagi haszonhoz. Vö. Vegyes c. rovat. SzF I. 29. sz.

<sup>31</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 19. sz. 303. Németh G. Béla Salamon Ferencet azonosította a glossza szerzőjeként. Németh G. 1963: 352.; igen hasonló nyilatkozatot láss „–m.–”, szignóval (Salamon Ferenc) „Nemzeti Színház” c. rovatban. SzF I. 7. sz. 110; vö. Szajbély 2005: 211–212.

<sup>32</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 30. sz. 479.

<sup>33</sup> Arany János: *Rendületlenül!* SzF I. 8. sz. 120.



egy-egy rosszálló félmondatban a Szépirodalmi Figyelő cikkeiben.<sup>34</sup> Arany közösséget vállalt a nagy erővel előtört nemzeti mozgalom célkitűzéseivel, de el is határolódott e mozgalom derékhadának politikai kultúrájától és eszköztárától.<sup>35</sup> S hogy nem csupán pillanatnyi felhorgadás szülte a költeményt, mutatja, hogy ugyanezt az indulatot látjuk majd az 1861 őszi megjelent *Vojtina Ars poeticájá* ban, ahol azonban a hazafiaskodó puffogatások elleni bírálatot elhagyja (bár szerzői jegyzetben egyértelműen jelöli tartalmát és irányát: „Itt és alább egy kis invectiva van, a költőitlen hazafi-frázisok ellen. Hangosabb időben volt írva, most – elhagyom, derültebb napokra.”), mivel érzékeli: 1861. november 5., az alkotmányosság felfüggesztése után újra más helyi értéke van ugyanazon szólalomoknak.<sup>36</sup> Önmagában a politikai szituáció „mássága” átértelmezi e szólalom tartalmát és funkcióját. Jegyzete azonban félreérthetetlenül jelezte: ha majd végre végérvényesen eljön a visszaszerzett alkotmányosság időszaka, újra aktuálissá válnak figyelmeztető gesztusai.

A „nemzet tanítója” szerep az üres pátosz és a nemzeti nagyság dicsőítése helyett sokkal inkább a nemzeti előítéletek és hibák felmutatását, bírálatát tehetette az alkotók feladatává, például a vígjátékok esetében.<sup>37</sup> Arany lapjából nem hiányzott a bátorság, hogy a nemzeti indulatok felszabadultsága idején az önismeretre, illúziók helyett a józan számvetésre, mítoszgyártás helyett az igazságra törekvés szükségességére figyelmeztessen. Az Akadémia akkor még csak tervezett palotájának leendő építészeti stílusáról 1861 nyarán folyó vitában például a „magyar nemzeti still” híveit hiányolókat így intette: a „tudós világ” nemzeti stílről „hallani csak hall, de bizony nem igen lát. Egy Árpád kora beli Iliászt is szeretnénk, ha volna, de ha nincs, azt ugyan meg nem írja az egész Akadémia

<sup>34</sup> Vö. színikritika Benkő Kálmánnak *A vén székel, vagy az utolsó tatárfutás* című darabjáról: a „sok puffogatás és látvány zavara” mellett természetesen a Rákóczi-induló is felcsendült. Nemzeti Színház c. rovat „–m.–, szignóval. SzF I. 13. sz. 207; a lap kritikusa megróttá Vahot Imrének *Az első magyar színészek Budán* című darabját is a jelen „divatozó eszméi”-nek az 1790-es évek viszonyai közé helyezése s a Rákóczi-induló megszólaltatása miatt. Uo., I. 26. sz. 414.

<sup>35</sup> A harsogóan nemzetieskedő irodalmi kötetcímekekről elejtett megjegyzését lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. 10. sz. 159. Tudjuk, a *Szózat* eszméinek kiüresítése később is foglalkoztatta Aranyt, hátrahagyott versei, töredékei között található a metsző gúnnyal költött, 1880 körülre datált *Hasadnak rendületlenül* című töredék. Arany 1952: 173–174, 253. Vö. Tarjányi 2013: 90–93.

<sup>36</sup> Arany János: *Eszmény és való. (Mutatvány Vojtina Ars poeticájából.)* SzF II/1. 1. sz. 2. (A kihagyott részek: „Midőn a hont orditva szeretik? – / Midőn a legszebb virág a mályva-rúzs: / Köténybe rejt kis bokrát a múzsa.”) A várható újabb politikai fordulat előszelét érezve Salamon szintén nyomatékossítja korábban kifejtett nézeteit: „A valódi költő és művész nem bohócza, hanem lelkesítője, legnemesb oktatója a népeknek.” De tévedés lenne azt hinni, hogy ennek jegyében a nemzeti színház kifejezett feladata az volna, hogy „hősöket örökítse, s a hazafiság szónoki széke legyen”. A pesti nemzeti színház ügye. „—m.—” szignóval. Uo., I. 47. sz. 740–741.

<sup>37</sup> Salamon Ferenc: Az 1860/1-iki vígjátéki pályázat a Karácsonyi-féle 100 aranyos jutalomra. (folyt.) SzF I. 24. sz. 369; Vegyes c. rovat. Uo., I. 39. sz. 623.

sem. Így van a stillal, fejteni kell annak; octroyálni nem lehet.”<sup>38</sup> S a mítoszalkotás ellen akkor is felszólalt, ha az nem pusztán irodalmi ideálokat érintett. Amikor például 1861 februárjában Vahot Imre felszólította a volt honvédeket, hogy írják le 1848–1849-es hadi élményeiket, a Szépirodalmi Figyelő malíciózusan figyelmeztetett: ha nem az eseményekkel egyidejűleg született naplókat és jegyzeteket, hanem immáron tizenkét év távlatából született visszaemlékezéseket gyűjtenek, „oly egymástól elütő adatok és mondák halmazát véljük keletkezni, melyből még Vahot Imre sem lesz képes valami jóra való egészet szerkeszteni össze. Pedig ő már gyakorlott szerkesztő.”<sup>39</sup> A honvéd hagyomány tisztelete jegyében ugyanakkor egy alkalommal szóvá tette a folyóirat – irodalmi autonómia ide vagy oda –, hogy egy irodalmi alkotás nem kellő pietással, illetve nem hitelesen jelenített meg egy honvédet.<sup>40</sup>

Az irodalom autonómiájának következetes és bátor védelme ugyanakkor távolról sem jelentette azt, hogy Arany lapját ne érintették volna meg e hónapok lelkesült ideáljai, a nemzeti remények és kétségek hullámai, s hogy Arany ne tekintette volna feladatának az irodalmár és egy irodalmi folyóirat eszközeivel hozzájárulni a magyar politikai elit erőfeszítéseéhez. A nemzeti újjászerveződésnek korántsem csak irodalmi aspektusai jelentek meg a folyóirat lapjain. Már 1860 novemberében Mikó Imre grófnak a Budapesti Szemlében megjelent „Irányszemlé” című értekezésére így hívja fel a lap a figyelmet: „nemzeti és társadalmi jelenünk legfontosb égető kérdéseiről ébresztik föl gondolatainkat s beszélnek a lelkünkre”.<sup>41</sup> A nemzeti és társadalmi jelen igen változatos formában újra és újra át- és átszűrődött a hetilap közleményein.

Az itt megjelent irodalmi művek túlnyomó részét, mindenekelőtt a költeményeket például ugyanaz a hazafias pátosz hatotta át, amelynek irodalmi szempontból alacsonyabb színvonalú variációi ellen olyannyira hadakozott Arany, átszínezve a megelőző évtized nemzeti gyászának képeivel; a prózai darabokat pedig a Habsburg ellenes nemzeti mozgalmak hagyományvilága, a kurucvilág képei, mindenekelőtt II. Rákóczi Ferenc alakja (aki a bécsi kormányzat számára a Habsburg-ház trónigényét kétségbevonó, magát fejedelemnek tekintő lázadó szimbóluma volt), Zrínyi Ilona, a Mária Teréziának életüket és vérüket felajánló országgyűlési követek és így tovább. Hiszen Arany is csak abból a termésből válogathatott, ami akkoriban született, s az ekkor megjelent szépirodalmi alkotások más lapokban is szinte kivétel nélkül politikai tartalmat is hordoztak. (Arany maga

<sup>38</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 35. sz. 559.; vö. Hajnóczy 1988: 195–214.

<sup>39</sup> Arany levelezéséből tudva azonban, hogy Vahot szerkesztői érdemeiről és gyakorlatáról igen csak rossz véleménye volt Arany baráti körének, az ironikus hangszínt is kiolvashatjuk az idézett sorból. Vegyes c. rovat. SzF I. 15. sz. 239.

<sup>40</sup> 1861 márciusában a „Somogyi Emlény” egy elbeszélését érte kritika, melyben az „abrudbányai elhibázott és szomorú epizód” leírásában a szerző „barbár színben állít elénk egy honvédet”. Értesítő c. rovat. SzF I. évf. 19. sz. 301.

<sup>41</sup> Értesítő c. rovat. SzF I. 2. sz. 29.

is kénytelen volt az Akadémia felkérésére és barátainak nyomására a Széchenyi István tiszteletére rendezett ünnep alkalmával *Széchenyi emlékezete* című versével hozzájárulni a magasztos nemzeti ódák sorához.) Megjelent a Figyelőben néhány olyan költemény is, amely még 1849 nemzeti katasztrófáját közvetlenül követő időben született, de akkor legfeljebb kézíratos formában terjedhettek, leginkább szerzőjük megnevezése nélkül, s csak most kerülhettek ki nyomtatott formában a tágabb közönség elé.<sup>42</sup>

Irodalom és nemzeti program legtermészetesebb kapcsolódási pontja a nemzeti nyelv ügye volt. Nagy súlyt kapott a lap közleményei között a hivatali életben és az oktatásban a német nyelv primátusára törekvések ellentétéként a magyar nyelv használati körének számottevő szélesedése, legyen szó a pesti zsidó hitközség elöljáróinak 1860. novemberi döntéséről, hogy az istentiszteleten és iskoláikban a magyar nyelvet fogják használni, vagy a Helytartótanács határozatáról, amivel jóváhagyta a Kisfaludy Társaság alapszabályait, „természetesen most már egyedül magyar szöveggel”. De említhetjük a tiltó rendeletek hatályon kívül helyezése után újra szaporodó névmagyarosításokat (miközben Arany nem riadt vissza az 1848 előtti és 1848–1849-ben zajlott névmagyarosításokat azok magyartalanságai miatt újra és újra bíráltni), a budai új magyar nyelvű utcanév-táblákat vagy a magyar nyelv tanulását és művelését elősegítő civil kezdeményezéseket is.<sup>43</sup> S arra, hogy a nyelv egyben fontos politikai tényező, a lap is figyelmeztet 1861 nyarán: „Tanuljunk legalább beszélni alkotmányosan s autonomilag”.<sup>44</sup>

A nyelvpolitika kapcsán többször bírálta a lap a megelőző évtized kormányzatát vagy annak valamely prominens támogatóját, például a magyar oktatási nyelv némettel való felváltásának elkötelezett bajnokát, a későbbi szatmári püspököt megidézve szól a lap „Haas Mihály cs. k. iskolatanácsos lelketlen törekvése”-ről, mely „előlni [törekedett] a nemzeti nyelv szerelmét”.<sup>45</sup>

A nyomasztó sajtóellenőrzési viszonyok taglalása visszatérő motívum volt a Figyelő hasábjain. Aranynak szerkesztőként tudomásunk szerint ekkoriban nem akadtak nehézségei a rendőrséggel, de korlátozó, feszélyező hatalmát már az alkotmányosság hónapjaiban is érezte. Amikor Dobsa Lajos a Pesti Napló hasábjain az országgyűlési képviselőkhöz fordult a sajtóellenőrzési szabályok felülvizsgálata érdekében, Arany lapja is

<sup>42</sup> Gyulai Pál: *A bujdosó* (1850), Gyulai Pál: *Oh ha ki tudnám fejezni*. (1851.), Pap Endre: *Szemere Pálhoz*. (Pest, januárban, 1850), Medgyes Lajos: *A magyar lányok a forradalom után* (1851), Lévy József: *Wesselényi temetésén*. Pest, 1850. Apr. 23. SzF I. 13., 35., 36., 39., 48. sz. Arany is tapasztalhatta, miféle bonyodalmakkal járhat ez együtt, hiszen *Koldus-ének* című versét a Debreceni Közlöny hasábjain láthatta viszont „névtelentől” megjelöléssel. Vegyes c. rovat. SzF I. 26., 31., 32. sz.

<sup>43</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 3., 6., 8. sz. (idézet innen, 125.), 27., 41. sz.; a névmagyarosításokról lásd: SzF I. 10., 29. sz., s ez folytatódik majd a Koszorúban is: Vegyes c. rovat, K II/2. 20. sz. 479–480.; „A magyarítás magyarosodásában örvenderes haladás!”, Uo., III/1. 16. sz.

<sup>44</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 36. sz. 575.

<sup>45</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 10. sz. 159.

felsorakozott mögé: „Tudja-e a tisztelt közönség, mi az a *felelős szerkesztés*, ma, az alkotmányos élet 8-dik havában? A *felelős szerkesztés* az, hogy aláíratnak az emberrel egy csomó tiszta lapot – megannyi charta biancát – arra nyomják minden megjelenő számnak egy pár példányát, azt elviszik, isten tudja hova, – bizonyosan nem az *alkotmányos* hatóságokhoz. E rejtélyes hatalomtól függ aztán elnézni, vagy betiltani a lap megjelenését; talán később, ha a *mérték betelt*, megtorlási eszközökhöz is folyamodni.” S a Figyelő szerint „találón mondja az absolutismus sáskahadáról: »egyik fináncz ruhában vizsgált meg padlást, csúrt, kádat, pinczét és üstöt, nem ritkán a zsebeket is; a másik, mint censor, *szellemi termékeinket* vette mérték alá.«”<sup>46</sup> (Kiem. az eredetiben) A szerkesztők ilyen viszonyok között – minden esetleges egymás közti vita vagy személye ellentét mellett is – érthetően szolidárisak voltak a lapársakkal, illetve a rendőrségi vegzálásnak kitett szerzőkkel, s ahogy az más sajtóorgánumban is jellemző volt, rendre beszámolt Arany lapja is nem engedélyezett lapokról, betiltott színdarabokról, egyes lapszámok vagy önálló kiadványok elkobzásáról. S persze örömmel hírt adtak egy-egy kiadvány „felszabadulásáról” is.<sup>47</sup> A pusztai hírközlés természetesen néma tiltakozás is volt egyben, amit az olvasók ugyanúgy megértettek, mint a legszebben kibontott szóvirágokat. A nemzeti szellemű kiadványok megjelenéséről való folyamatos tudósítás szintén bekapcsolta a lapot a nemzeti alkotmányos mozgalom vérkeringésébe.<sup>48</sup>

Természetesen a lap profiljába vágott a kiemelt jelentőségű nemzeti kulturális intézmények: a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum, a Kisfaludy Társaság, majd a Magyar Írók Segélyegylete működéséről rendszeres híreket közölni, ami önmagában figyelmeztethette az olvasókat: az intézmények támogatásával biztosítani kell a kulturális túlélést, a felkészülést a jövőre. E vállalkozások élén egyébként is olyan férfiak álltak, akik az Akadémiát vezető Dessewffy Emil gróf kivételével, maguk is részesei voltak az 1840-es évek reformmozgalmának és 1848–1849. évi nagy nemzeti vállalkozásnak. Kiemelten fontos kezdeményezésnek tekintette Arany a Csengery Antal szerkesztette Budapesti Szemlét, minden új füzet megjelenéséről tudósított, azok tartalmát azután ismertette. Külön figyelem övezte a színigazgató Molnár György kísérletét, hogy a német városnak tekintett Budán meghonosítsa a magyar nyelvű színjátszást a Budai Színkörben. Arany két folyóirata 1861 tavaszától egészen 1864-ig végigkövette e vállalkozás lelkes, ihletett kezdeteit (például a Figyelő „szerkesztősége” is tartott gyűjtőívet egy új budai magyar színházépület emelésére hirdetett adakozáshoz), Molnár túlélési kísérleteit.<sup>49</sup>

<sup>46</sup> Vegyes c. rovat SzF I. 30. sz. 478–479. Dobsa országgyűlési beszédét lásd: PN 12. évf. 118–3384. sz. 1861. máj. 24.

<sup>47</sup> Efféle hírekre példaként lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. 3., 4., 10., 15., 41., 47. sz.

<sup>48</sup> Például Zajzoni (Rab István) *Börtöndalok* vagy Mocsáry Lajosnak a *Program a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában* című művéről a híradást lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. 4., 11. sz.

<sup>49</sup> Vegyes és Nemzeti színház c. rovatok. SzF I. 21., 23., 24., 27., 33–35., 41., 44–47., 52. sz.

Ugyancsak a magyar nyelvű kultúra megerősítését és terjesztését szolgálta az olyan önkéntes gyűjtőakciókról történő rendszeres híradás, melyek kulturális, közművelődési jellegük mellett világos politikai jelentőséggel is bírtak: például az Akadémia épülő palotája, mely a nemzet tudományos és művészeti előrehaladásának szimbóluma is volt egyben, a Lánchíd térre szánt Széchenyi István-szobor terve, melyet az MTA 1861 februárjában hivatalos programja részévé tett (s mely politikai jelentőségét az is mutatja, hogy arról a bécsi miniszteri konferencia is tárgyalt még a kezdeményezés elindulásakor, Széchenyi halála után 1860 tavaszán).<sup>50</sup> A Széchenyi halála emlékére tartott megemlékezések hírei 1861-ben – ahogy majd a későbbi években is – egyébként sem hiányozhattak Arany folyóirataiból. A másik nagy szoborállító vállalkozás a Reményi Ede hegedűművész által 1860 novemberében elindított kezdeményezés volt egy Petőfi-szobor állítására Pesten. A nyugat-európai emigrációból 1860-ban visszatért Reményi neve és művészete 1860–1861 alkotmányos időszakában önmagában is szorosan összekapcsolódott a nemzeti remények és lelkesültség felkeltésével, s koncertjei 1861 ősze után szintén a nemzeti kitartás, értékörzés kultikus eseményeinek számítottak.<sup>51</sup> Harmadiként pedig felvetődött a javaslat egy Vörösmarty Mihálynak állítandó székesfehérvári szoborra. Támogatott továbbá Arany minden olyan kezdeményezést, melyek a helyi lakosság erőfeszítései eredményeképpen hozzájárulhattak a magyar irodalom és kultúra nagyjai emlékének méltó megőrkítéséhez (Katona József-szobor Kecskeméten, Kölcsey Ferenc-szobor Szatmáron). Mindemellett figyelmeztetett arra is, hogy a gombamód szaporodó hasonló gyűjtési akciók magasztos kulturális, emberbaráti és nemzeti motívumaik mellett is megoszthatják a lakosság amúgy is szűkös forrásait, s kiolthatják egymás hatékonyságát (Obernyik-szobor, Dugonics-szobor, Garay-emlékszobor).<sup>52</sup>

Hasonlóan világos politikai jelentősége (is) volt annak, hogy a Figyelőben oly gyakran helyet kaptak hírek a Magyarországon élő különféle nemzetiségi csoportok közötti kulturális, társadalmi és politikai közeledés jeleiről, melynek igénye magyar és nem magyar politikai elitek gondolkodását ekkoriban áthatotta. Népköltészeti és műköltészeti alkotások magyarra fordítása és viszont, a román, szerb és szlovák irodalmi egyesületek alapítása, illetve működése, a közeledés szükségességét hirdető röpiratok megjelenése vissza-visszatérő szereplők az újdonság rovatban. Salamon Ferenc színíkritikája azonnal felfigyelt a kiengesztelődés közhangulatában disszonánsan csengő hangra, amikor a már említett Vahot Imre, akit a reformkorban is túlfűtött lelkesedés jellemzett a magyar ruha, stb. iránt, új darabjában arra oktatott, igaz, egy szerb egy másik szerbet, hogy „mint az ország vendéglakosai tartoznak az új haza szokásaihoz alkalmazkodni”

<sup>50</sup> Miniszteri konferencia jegyzőkönyve, 1860. máj. 9. Die Protokolle 2007. 142.; Vegyes c. rovat. SzF I. 16., 18., 25. sz.

<sup>51</sup> A Petőfi-szoborról szóló híreket lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. évf. 4., 6., 8., 24., 34., 48. sz. Vö. Szabad 1967. 276.

<sup>52</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 10., 14., 15., 19., 20., 28., 30. sz.

öltözködésükben, nyelvükben. Salamon joggal „tapintatlan leczké”-nek minősítette ezt.<sup>53</sup> Emellett persze a magyar nyelvhez és kultúrához, annak ápolásához mint hivatáshoz való hűség követelménye átszötte a lapot, ahogy az az ellen vétő elítélése is: a „németté lett” magyar színésznő, Bulyovszkyné Szilágyi Lilla pellengérre állítása még jó ideig egyik kedvenc témája volt a magyar hírlapoknak és irodalmi újságoknak.<sup>54</sup>

Az egyesületi szerveződés az állampolgári aktivitás fő fórumaként az alkotmányos időszakban a megelőző évekhez képest új lendületet kapott, az efféle kezdeményezésekről a kulturális szférában (olvasóegyletek, művészegylet) beszámolt a lap, azt sem felejtve el, hogy a megelőző évtized szigorú egyesületellenőrzési rendelkezései ellenében a hazai mozgalom tagadta, hogy egyesületek alakulásához a helyi hatóságok jóváhagyásán kívül bármiféle magasabb hivatal engedélye lenne szükséges. Kiemelt jelentőség jutott a pesti Nemzeti Körnek, amely az azonos nevű reformkori egyesület utódjának tekintette magát (részben ebből alakult meg 1846 végén a reformmozgalom párttá szerveződését előkészítő Ellenzéki Kör). A Kör mint a pesti városi elit gyülekezőhelye, ahol 1861 tavaszán és nyarán az országgyűlési képviselők is otthonra leltek, jelentős befolyást gyakorolt a közvéleményre. Arany lapja is hírt adott megalakulásáról 1861 februárjában, ahogy arról is, hogy az emigrációból 1860 decemberében kényszerűen hazatért Teleki László gróftot közfelkiáltással tiszteletbeli elnökké választották.<sup>55</sup>

Közölt azután olyan híreket is a Figyelő, melyek hőse ugyan irodalmár volt vagy helyszíne kulturális intézmény, de tartalma már inkább a politikai közérzületről tudósított. Ilyen volt például a csehországi internálásból „haza szabadult”, már említett Sárosi Gyula tartózkodása Miskolcon, kipihenendő a „belebbezés sanyaruságait”;<sup>56</sup> vagy a volt honvédek segélyezésére a Nemzeti Színházban rendezett szavalati és zeneestély: „A színpadról nem tőn semmi oly nagy benyomást ez este, mint a színház egyik páholya, melyben a hős *Damjanics* tábornok özvegye jelent meg. Lelkesült, zajos éljenzésekkel üdvözlé az egész közönség. Ez est egészen az emlékezet, a hazafias kegyelet ünnepe volt s nem a képzeleté; róla csak egyszerű jelentést írhatunk s nem bírálatot.”<sup>57</sup> (Kiem. az eredetiben) A honvédségélyező egyletek megalakulása és működése a bécsi kormányzat számára komoly politikai problémát jelentett, mivel jól sejtették, hogy a segélyre jogosultak összeírása egyúttal egy esetleges újabb nemzeti felkelés során a hadra fogható harcedzettek számontartásának funkcióit is hivatott volt ellátni szervezőinek szándékai szerint. Így önmagában a honvédségélyezés említése ismét csak egy, a kor olvasója számára könnyen kódolható politikai jelentésréteget ragasztott az irodalmi lap tartalmához.<sup>58</sup> Ahogy a magyar poli-

<sup>53</sup> Nemzeti Színház c. rovat, „—m.—, szignóval. SzF I. 26. sz. 414.; Vegyes c. rovat. Uo., I. 4., 42., 45. sz.

<sup>54</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 5. sz.

<sup>55</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 16., 18. sz.

<sup>56</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. évf. 16. sz. 254.

<sup>57</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. évf. 4., 13., 14., 16. sz., idézet: I. 16. sz. 254.

<sup>58</sup> Lásd még: Vegyes c. rovat. SzF I. 16., 17. sz.

itikai emigráció egy-egy tagjának említése is (kik „a száműzetés keserű kenyerét” ették, például Helfy Ignác, Jósika Miklós, Klapka György, a lengyel író, Joachim Lelewel, Horn Ede) vagy a szabadságharcban közismert szerepet játszott személyé (Asbóth Lajos, akit ráadásul 1861 tavaszán újabb atrocitás ért a rendőrség részéről, s a legfrissebb politikai üldözöttnek számított 1861 tavaszán), még ha irodalmi vonatkozású hír szereplőjeként is adtak hírt róluk.<sup>59</sup> Nem volt ez másképp a nemzet ismert mártír-özvegyeinek esetén sem, a már említett Damjanics Jánosné, Batthyány Lajosné grófnő s az 1850-es években bebörtönzött és vizsgálati fogságában megőrült „vértanu és költő”, Vachott Sándor, illetve 1861 áprilisában bekövetkezett halála után özvegye újra és újra felbukkanó említése szintén 1848–1849 kultuszát és a véres megtorlás emlékét tartotta ébren az olvasókban.<sup>60</sup> Az sem véletlen, hogy a Pesti Napló híréhez, miszerint olyan távirót fedeztek fel, amely nemcsak szöveget, de az eredeti írásképet, sőt rajzokat is képes visszaadni, a Szépirodalmi Figyelő hozzáteszi, hogy a gyorsaság mellett „a titok és hitelesség teljes megóvása rendkívül nagy előny”<sup>61</sup> (Kiem. az eredetiben), hiszen a kor emberét igen élénken foglalkoztatta a titkos levélbontogató postai páholyok tevékenysége.

Láttuk, az irodalmi művek túlnyomó többsége a Figyelőben is a nemzeti érzelmek és hagyományok jegyében született. Kifejezetten politikai tárgyú költemény azonban csak ritkán látott ott napvilágot, említhetjük Zajzoni *Börtönben* című költeményét 1860 decemberében, vagy ugyancsak tőle 1861. áprilisban *A szerelmes Adria* című verset, amely a Dalmáciára vonatkozó magyar államjogi igények jegyében a kor embere számára érthető utalással szólt a gyöngyöt gyűjtő és reménybeli jegyesére, Hunniára váró Adriáról.<sup>62</sup> A legnagyobb kockázatot azonban Arany Tolnai Lajos *Az öreg úr* című költeményének közlésével vállalt 1861. május közepén (talán nem véletlenül a Teleki László gróf halálhírét közlő számban), hisz annak hőse vitéz gyermeke sírján nyíltan felségsértő átkot szór egy/az uralkodóra:

Megállj te bitang had, reszkess gyáva zsarnok!  
Nem kerülöd ki a boszuálló kardot,  
Pusztulnod kell neked,  
Ha száz isten volna sem kegyelmezne meg!<sup>63</sup>

<sup>59</sup> Vö. Vegyes c. rovat. SzF I. 17., 18., 33., 42., 45., 50., 51. sz., idézet Lelewelről: Uo., 33. sz. 527.

<sup>60</sup> Az eddig említett példákon túl lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. 7., 22., 24., 41., 45. sz., Kisfaludy-Társaság c. rovat. Uo., I. 26. sz.

<sup>61</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 42. sz. 671.

<sup>62</sup> Zajzoni: *Börtönben*. SzF I. 6. sz. 93., Zajzoni: *A szerelmes Adria*. Uo. I. 25. sz. 398.

<sup>63</sup> Tolnai Lajos: *Az öreg úr*. SzF I. 28. sz. 446.



Szintén az országgyűlés első időszakában jelent meg Gyulai Pál egy még 1851-ben született költeménye, amely ugyanúgy a „zsarnok”-ról beszélt, bár nem átkozódva, de egyáltalán nem lojális hangnemben:

Oh ha ki tudnám fejezni  
Mindent, a mit hazám szenvedt  
Olthatatlan, győzhetetlen  
Lelkesülve ez a nemzet,  
És a zsarnok, nem védhetné  
Sem önlelke, sem paizs,  
Félelmében, bánatában  
Reszketne is, sirna is!<sup>64</sup>

Persze ezekben a hónapokban közvetlen veszély nem fenyegette a magyarországi szerkesztőket, mert bár időnként sor került lapfoglalásra, de csak ritkán, s az uralkodó kifakadásai ellenére a Helytartótanács igyekezett inkább elsimítani az egy-egy sajtóközlemény keltette hullámokat, mint kiélezni a szituációt.

Nem szorul talán további bizonyításra az az állítás, hogy Arany irodalmi kritikái folyóirata magán viselte az 1860 októberében új lendületet vett nemzeti mozgalom lenyomatát, szerkesztője nem tudta, de nem is akarta a „nemzeti és társadalmi jelen”-től elszakítani lapját, ami életető forrását jelentette. S hogy Arany a neoabszolutizmus nyomasztó politikai és társadalmi viszonyai után a felszabadulás érzésével tekintett az önálló magyar alkotmányosság újra megteremtésének feladatára, s azonosult azzal, szintén egyértelműnek tűnik a lap közleményei olvastán (is).<sup>65</sup> Sokkal nehezebb dolgunk van azonban, ha a szerkesztő lapjában foglaltak alapján Arany személyes politikai nézeteit szeretnénk rekonstruálni, hiszen miközben például saját versével – *Magányban*. (April, 1861.)<sup>66</sup> – is a kétségeken és bizonytalanságokon felülemelkedő bizakodást hirdette, a folyóirat más pontjain a kételkedő, bizonytalankodó Arany lép elénk, s inkább kötelességszerűen vallott erkölcsi maximának tűnik a bizakodás, mint belső élménynek. Tudjuk persze, hogy a neoabszolutizmus első megrendülésétől kezdve inkább ez

<sup>64</sup> Gyulai Pál: *Oh ha ki tudnám fejezni*. (1851.). SzF I. 35. sz. 553.

<sup>65</sup> Alkalmanként csupán egy gondosan odavetett mellékmondat érzékeltette az olvasóval a szerkesztői azonosulást: 1861 márciusában például a rövid hírek között megjelent, hogy Heckenast Gusztáv kiadásában, Girókuti Ferenc szerkesztésében megjelent az „Országos nagy képes naptár” második, bővített kiadása, mivel hozzátartoztatták az „alkotmányos tisztviselők névtárát” is, „mire csakugyan szükség volt”. Vegyes c. rovat. SzF I. 19. sz. 303.

<sup>66</sup> *Magányban*. (April, 1861.) SzF I. 27. sz. 425–426.



jellemezte Aranyt,<sup>67</sup> de láthatólag a lelkesültség tetőpontjának számító késő tavaszi hónapokban sem tudta magával ragadni a mozgalom lendülete. A gondolat, hogy az alkotmányos intézmények működése csak intermezzo marad, amit új abszolutizmus követ, elő-előbukkant egy-egy szerkesztői kommentárban. 1861. május végén például a névmagyarosítás kapcsán sóhajt fel a szerkesztő: „Vajha elég idő legyen rá, hogy az új nevek föl is ragadjanak s a régiek feledésbe menjenek; nehogy valamely conscriptio megint visszamagyarítson, mint sokakat 49 után.”<sup>68</sup> Június közepe táján újabb sóhaj hangzik ahhoz a hírhez kapcsolatosan, hogy Budán magyar népszínház építését tervezik: „Csak rajta! míg lehet.”<sup>69</sup> S talán ugyanebbe a sorba illeszthetjük a már idézett felszólítást: „Tanuljunk legalább beszélni alkotmányosan s autonomilag”<sup>70</sup> – hiszen az olvasó eltűnődhetett a „legalább” szócska értelmezésén: „legalább”, hiszen cselekedni nem tudunk alkotmányosan, vagy inkább már nem sokáig cselekedhetünk alkotmányosan? Annál egyértelműbb augusztus elején a lap állásfoglalása Simonyi Antal fényképésznek azzal a tervével kapcsolatban, hogy az országgyűlés két házának tagjairól, valamint az irodalom és színművészet jeles képviselőiről négy kötetben fényképgyűjteményt tesz közzé: „Csak siessen, mielőtt az örökre nevezetes országgyűlés tagjait, mint a sybilla falevéltre írott jóslatát, szétszóróná a vihar. Egy óriás lapon együtt látni azokat, kik a döntő pillanatban oly egyek tudtak lenni, jól esnék a magyar ember szívének. – Ugyanő közelebb Deák Ferenczet arczképezé le, kinek a megszólalásig hű lith. arczképe már minden könyvkereskedésben látható.”<sup>71</sup> Majd épp az országgyűlés feloszlatásának napján jelent meg a következő lemondó sóhaj a Nemzeti Színház elmaradt megújításáról: „Sajnos, hogy e nemzeti intézetünk körül akkoron hagytuk a »tér foglalást« mikor majdan nem lesz tér a lábunk alatt.”<sup>72</sup> Persze július–augusztusban már egyáltalán nem volt ez a peszsimizmus egyedi jellegű, hiszen a közhangulat általában véve már nem sok eredményt várt az országgyűlésről, Deák körében pedig már tavasszal úgy vélték, a Bécsben birodalmi alkotmánynak tekintett 1861. februári páteus kibocsátása után olyan mély a szakadék az uralkodó és a magyar politikai elit elképzelései között, hogy megállapodásra nincs remény. Az országgyűlés feladata a programadás lehet, azután csak az a kérdés, hogy mikor kerül sor az országgyűlés feloszlatására.<sup>73</sup> A Teleki László gróf vezette radikális ellenzék sem gondolta ezt másképp, bár féltek attól, hogy Deákék mégis a kompromisszumok útjára lépnek, ezért ők még inkább siettetni kívánták a feloszlatast,

<sup>67</sup> Jól jelzi ezt, ahogy 1859 késő nyarán sógorának írja Kölcsey *Vanitatum vanitasát* aktualizálva: „Magentai diadal: Mind csak kakasviadal.” Arany levele Ercseyhez, Nagykőrös, 1859. aug. 15. Arany 2004: 317.

<sup>68</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 29. sz. 463.

<sup>69</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 33. sz. 527.

<sup>70</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 36. sz. 575.

<sup>71</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 41. sz. 655. Idézi: Keresztury 1987: 206.

<sup>72</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 42. sz. 671.

<sup>73</sup> Vö. Arany Juliska levele Rozvány Erzsébethez, Pest, 1861. április 28. Sáfrán 1973: 61–62.

hogyan elbarikádozzák a parlamenti alkudozás útját. Őket viszont késő tavaszig még egy esetleges közeli külső háború lehetősége villanyozta fel, ami újabb nemzeti felkelést tehet lehetővé a Habsburg-dinasztia és kormányzat ellen. Lassan azonban tudomásul kellett venniük, hogy 1861 tavaszán és nyarán nem indít Olaszország háborút az Osztrák Császárság ellen Velence tartomány megszerzéséért, tehát a háborúhoz kapcsolt remények egy újabb függetlenségi felkelés kirobbantására, legalábbis egyelőre, halasztást szenvednek. Egy, a következő tavaszra várt, később illúzióknak minősülő távolabbi háború reményévé transzformálódtak így a vérmes márciusi–áprilisi bizakodások.

Az országgyűlés képviselőit megosztó felirati párti és határozati párti megosztást illetően Arany gondosan került mindenféle, akár csak bizonytalan állásfoglalást is. A legvilágosabb példa erre július közepe táján a korábban elhunyt Pap Endre egy 1850-ben született versének közlése, mely az emigrációba távozott magyar vezetőket kárhóztatta („Midőn a hon földje lett gyászos temető, / S vígan élnek, a kik sírásók valának”). Arany szerkesztői jegyzete így szól: „Most ez oldalról [sajtófelügyelet részéről] nem igen tartatni akadályt, de igen némi félreértéstől a másik oldalon. Azonban vegyük tekintetbe, hogy a mi keserű vád feljajdul e költeményben, az 1850 táján, mondhatni, általános hangulat volt, midőn veszteségünk óriási fájdalma majd e majd ama vezér szereplők elleni recriminációban kereste enyhülését. A költő alanyi panaszában ez általános hangulat benyomása tükrödzik; tévedne, ki az ő akkori világát mai szemüvegen nézné, vagy a mit ő, mint dalnok, egy sötétebb órában zengett, azt a politikusnak számitania be. – Hagyjuk pihenni sirján koszorúja ez utolsó levelét; ő remény nélkül szállt oda le; ha mi tovább jutánk azóta (?), ne kárhóztassuk azt, ki *elmaradt* tőlünk... a sirban!”<sup>74</sup> (Kiem. az eredetiben) Az 1850 táján mindenekelőtt Kossuthot bíráló „közhangulat” elsősorban Kemény Zsigmond báró két, már említett röpiratára utalhatott (amelyeket persze, tudjuk, távolról sem fogadott oly egyetértés, hogy azokat az „általános hangulat” kifejeződésének tekinthetnénk), s azoktól Arany nem határolta el magát a szerkesztői megjegyzéssel. Ugyanakkor óv attól, hogy a jelen függetlenségi radikális erői, melyek a Kossuth vezette emigrációt tekintették politikai vezércepillaguknak, a költeményt a jelen Kossuthja kritikájának értelmezzék, s a közlés tényét lapja politikai megnyilatkozásának tekintsék.

Arany az 1867 utáni politikai élettel kapcsolatos kritikái időnként rá-rávetültek a megelőző évekre is az Arany-szakirodalomban, mondván, a kiegyezéssel szemben már eleve fenntartásai lehettek. Így azután felmerülhet az a kérdés is: támogathatta-e csöndben a radikálisabb felirati álláspontot 1861-ben? Ezt a feltételezést leginkább arra lehetne alapozni, ahogy Arany lapja gyászkeretben közölte Teleki halálhírét: „Teleki László

<sup>74</sup> Csillagos szerkesztői jegyzet Pap Endre *Szemere Pálhoz*. (Pest, januárban, 1850.) c. költeményhez. SzF I. 36. sz. 568.; az, hogy a *Koldusének* c. költemény bíráló szavai az eredeti „ábrándos vezérek” helyett „áruló vezérek”-re módosult 1861-es nyomtatásbeli változatában, szintén mutatja, hogy igyekezett a Kossuth-bírálatot kerülni, s illeszkedni némelyest a politikai közhangulathoz. Kerényi 2005: 124.

meghalt. Teleki László nem hal meg soha.” Majd Salamon Ferenc tollából értekezést tett közzé Teleki drámájáról, *A kegyenczről*.<sup>75</sup> Ám önmagában ebből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen Telekiben a kor embere a nemzet nagyját gyászolta, korántsem a pártvezért, annál is inkább, hiszen az országgyűlési pártok elkülönülése csak a Teleki halálát követő országgyűlési felirati vitában kristályosodott ki. A nemzeti mártír előtt csaknem valamennyi hírlap és folyóirat hasonlóképp tisztelgett. S a Figyelőben, igaz, nagytítóval keresve találhatunk olyan apró utalást, ami inkább arra mutat, hogy Arany óvott a kedvező külpolitikai konstellációkra apelláló, illúzióktól sem mentes lelkesültségtől. Mintegy mentegetőzve („Nem tartozik ugyan lapunk körébe, de még sem hagyhatjuk szó nélkül...”) idézi, hogy több lap is közölte, Magyarországon létezik „angol követség” (azaz Anglia hajlandóságot mutat eszerint arra, hogy Magyarországot önálló államjogi egységként elfogadják), holott csak az éppen Pesten tartózkodó Dunlop követségi munkatárs számára érkező egyik küldemény címzését értették félre a hír szárnyra röppentői. „Ne rovasuk meg magunkat ily szalmaszállhoz kapkodás által” – szölt a lap üzenete,<sup>76</sup> ami a tavaszi külső háború-várás felfokozott heteiben messze túlmutatott az egyedi téves hír kritikáján. Egy másik rövid kommentár pedig mintha arról lebbentené fel a fátylat, hogy Arany számára az a lehetőség, hogy háborús konfliktushoz kapcsolt újabb nemzeti függetlenségi felkelésre kerülhet sor, inkább félt, mint remélt lehetőség volt. Amikor ugyanis beszámolt Bakody Tivadar orvostudor *Országos testgyakorlat* című kiadványának megjelenéséről 1861. április végén, zárójelben hozzátette: „(félünk, hogy lesz előbb utóbb, à la 49)”.<sup>77</sup> (Kiem. az eredetiben) Ugyanakkor került Arany azt is, hogy lapja hasábjain elkötelező gesztusokat tegyen a Deák Ferenc köré csoportosuló felirati pártiak mellett. Deák neve először a már idézett, augusztus közepi rövid hírben bukkan fel a Figyelőben. Ezt sem értékelhetjük a felirati párt irányvonala melletti demonstrációnak, hiszen Deákot, akire ekkoriban ragadt a „haza bölcse” elnevezés, az országgyűlés második feliratának egységet demonstráló megszavazása után a magyarországi közvélemény a pártkülönbségeken felemelkedő nemzeti vezetőnek tekintette, s akképp ünnepelte.

Meg kell tehát elégednünk azzal, hogy nem ismerünk Aranytól olyan állásfoglalást, ami egyértelműen körvonalazná az alkotmányos átalakulás tartósságába vetett hit kétségein túl politikai nézeteit. E mögött persze nem feltétlenül tudatos rejtőzködés kell keresnünk, hiszen a bizonytalanság, a különböző alternatívák előnyei és hátrányai közötti mérlegelés rezdülései is feltételezhetők a háttérben. Aki kiáll a politikai színtérre, állást kell foglalnia, aki a nézőtérre nézi, bár izgulva a szereplőkért, az eseményeket, habozhat, egyben adhat igazat az egyiknek, másban a másiknak. „Nem forradalmi

<sup>75</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 28. sz. 447.; Salamon Ferenc: *A kegyencz*. Irta gróf Teleki László. Uo. I. 30. sz. 468–471.

<sup>76</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 23. sz. 367.

<sup>77</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 25. sz. 399. Tudjuk, Arany óvta fiát is bármiféle utcai demonstrációkban való részvételtől. Vö. Arany levele Arany Lászlónak, Pest, 1860. december 5. Arany 2004: 477.; Benkó 1897: 127.

természet, a 49-es bukás is nagyon rajta hagyta bélyegét lelkén; érthető, hogy nehezen lelkesedik” – jellemezte lelkiállapotát Barta János.<sup>78</sup> Mindemellett – hogy mi ne rejtjük véka alá, mit is gondolunk – úgy látjuk, Arany élet- és működési köre, eszményei és értékei ezekben a hónapokban – ahogy, amint látni fogjuk, a következő években is – a Deák Ferenc köré tömörülő értelmiségi holdudvar magatartásformáihoz álltak közel. S nem lehet teljesen véletlen, hogy azzal a bizonyos fent említett nagytóval sem találtunk olyan megnyilatkozásokat folyóiratában sem, amely e kör programjától elhatárolódott volna.<sup>79</sup> Keresztury Dezső szerint Arany ekkoriban „kétkedő fáradtságával ha megelégedetten üdvözölni nem is, de jobb híján vállalni még képes volt”<sup>80</sup> a politikai színtéren dominánssá váló politikai álláspontot és erőt.

Mi úgy látjuk, ennél erősebb az azonosulás a nemzeti mozgalom célkitűzéseivel, ha aktív részvétellel kizárólag a költői, irodalomszervezői és szerkesztői szereppel összeegyeztethető területeken tekintette is hivatottnak magát Arany, a „nagypolitika” világának viszont mindvégig külső szemlélője kívánt maradni.

### Újra a politika kényszerűen elnémult csöndjében

„Csend van, és haragosak a kedélyek”, jellemezte az új helyzetet Arany 1861 novemberében.<sup>81</sup> Augusztus 22-én az országgyűlésen felolvasták az uralkodó feloszlató parancsát, a testület engedelmeskedett, de Deák Ferenc javaslatára Óvást fogadtak el, azzal politikai programot is hirdetve: a megyei választott tisztikarok, amíg lehet, tartsanak ki, önként ne álljanak félre, de tagadjanak meg minden együttműködést a törvénytelennek tekintett kormánysszervekkel. Az alkotmányosság teljes felfüggesztése után pedig a passzív rezisztencia programja jegyében őrizték szívükben 1848 politikai elveit és értékeit, s bizalommal várják a jövőt. Ahogy Arany egyik levelében fogalmaz: „Bizunk a változandóságban...”<sup>82</sup> Akár a Szépirodalmi Figyelő e programhoz való csatlakozásaként is olvasható Gyulai Pál

<sup>78</sup> Barta 1953: 123.

<sup>79</sup> Ez persze nem jelentette azt, hogy a tizenkét évvel korábbi állapotokhoz való visszatérés programjával minden vonatkozásban egyetértett. Tudjuk például, hogy a Nagykőrösről való, egyébként már régen fontolgatott távozásához az egyik döntő lökést az adta, hogy a protestáns egyházi gimnáziumok meghirdették az 1850-es évek nagy középiskolai reformja eredményeinek az eltörlését, visszatérést a hagyományos modellhez, ezzel együtt például a nepotizmushoz is. (Vö. Arany 2004: 369., 408.) Deák Ferenc például a magánjog, a telekkönyvezés, stb. vonatkozásában maga is figyelmeztetett a „tabula rasa” politika veszélyeire.

<sup>80</sup> Keresztury 1957: 19.

<sup>81</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 2. sz. 31.

<sup>82</sup> Arany levele Tompa Mihálynak, Pest, 1861. augusztus 25. Arany 2004: 575.

*Horatius olvasásakor* című költeménye az 1861. szeptember 19-i számban.<sup>83</sup> S ezt a programot a következő hónapokban több közlemény, például Mentovich Ferenc és Tompa Mihály egy-egy költeménye is nyomatékosította.<sup>84</sup>

A fő politikai színtéren való kitartás és ellenállás motívuma mellett azonban az új viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszerűsége is megjelenik a lapban, például abban a hírben, hogy a már hónapok óta szerveződő írói segélypénztár szervezői szeptember végén úgy döntöttek, felterjesztik jóváhagyásra az egyesület alapszabályait.<sup>85</sup> A felsőbb jóváhagyásról szállongó hírekhez hozzáfűzi a lap, jó lesz sietni, „még mielőtt a municipális hatóságok működése országszerte megszűnnék, melyeknek hazafi buzgalmától ez ügyben sokat várhatni. S általában szükséges, hogy a pénztáregylet siessen szervezni magát, mert a mit egyik kéz adott, azt a másik elveheti. Sapienti sat. (Im itt is a napok változékonyságának jele. Szerk.)”<sup>86</sup> Egy-egy ironikus megjegyzés erejéig más pontokon is kiszól a szerkesztő a szenvtelen hírközlő szerepéből, a naptárirodalom egyre terebélyesedő termése kapcsán például 1861 októberében ekképp: „Nem lehet panaszunk naptár dolgában, lesz miből számolni a jövő év napjait – ha érdemlik.”<sup>87</sup> Vagy egy héttel később egy új „humoristicus lap” hírére: „Annyi a humor bennünk, hogy nem győzzük – csappal.”<sup>88</sup>

Azután vége szakadt a bizonytalanságnak, november 5-én az uralkodó felfüggesztette a választott alkotmányos közigazgatási hatóságokat, korlátozta a Helytartótanács jogkörét, élére helytartót, császári királyi altábornagyot nevezett ki Pálffy Mór gróf személyében. A súlyos köztörvényes ügyek mellett a politikai és sajtóperek tárgyalását haditörvényszékek elé utalta. Hangsúlyozta ugyan, ez nem szakítás az alkotmányos elvekkel, csak a rend helyreállításáig szükséges átmeneti intézkedés. Néhány hónapig még élt a remény, hogy az országgyűlést feloszlató királyi leiratban foglalt ígéretnek megfelelően hat hónapon belül új országgyűlés összehívására kerül sor, de 1862 elejére elhalványultak ezek a remények is. Csend, de háborgó indulatokat takaró csend következett. De nem a megelőző évtized fásult reménytelensége uralta a kormányzattal szembenállók gondolkodását. Az 1859–1861 közötti időszak végérvényesen megrendítette a bécsi centralista és abszolút monarchikus elveket hirdető kormányzati kurzus tekintélyét, ahogy erejét is, ezzel szemben az 1859 ősztől színre lépő liberális ellenzék a széttöredezettségek évei

<sup>83</sup> Gyulai Pál: *Horatius olvasásakor*. SzF I. 46. sz. 729.

<sup>84</sup> Mentovich Ferenc *Hajósok* című költeménye 1861. december végén: a hajósokat, akik végre úgy látták, őseik vérvél szentelt, ismert földre hazaérkeznek, egy váratlan hullám újra kiveti a tenger közepére, s sűrű sötétség veszi körül őket. De nem csüggedhetnek, ha egyetértés lesz közöttük, a siker nem marad el. SzF II/1. 8. sz. 121.; Tompa Mihály *Télben* c. költeménye szerint a fagyos bilincset a szellő és napugár összetépi, ha majd eljön az idő. Uo., II/1. 9. sz. 136.

<sup>85</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 48. sz. 767.

<sup>86</sup> Vegyes c. rovat. SzF I 52. sz. 831.

<sup>87</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 50. sz. 799.

<sup>88</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 51. sz. 815.

után újra szervezett mozgalommá vált. Erejének tudatában várta, hogy mindenekelőtt a külpolitikai tényezők változása majd újra tárgyalóasztalhoz kényszeríti az uralkodót. A Deák Ferencnek tulajdonított „mi várhatunk” jelszó magabiztossága és elszántsága jellemezte ezen évek liberális politikai erőit és az azokat támogató közvéleményt, nem a gyöngeség kétségbeesett érzete. Hitelesen szólt erről visszatekintve a *Koszorú* számvetése 1865 elején: „Sok rossz évet, tíz évet, száz évet átélt már e nemzet, melyekkel egy sorba bizonyára nem lehet tenni e legközelebb elmúlt kettőt. Nem vigadtunk még «sirva» sem, de a kétségbeeséstől s hitünk elvesztésétől is nagyon távol valánk. Nem zengte senki, de mindenki szívében ott rezgett a lélekemelő dallam: «megfogyva bár...!»”<sup>89</sup> Ez az alapállás jellemezte Arany szerkesztői habitusát is a következő években: amit lehet, folytatni, amit nem lehet, némán őrizni – de nem lemondani.

Az úgynevezett Schmerling-provizórium évei (1861. november – 1865. június) a magyar sajtó sanyarúbb éveit jelentették – tiltások, lefoglalások, hadbíróági ítéletek árnyékában, amit egy alkalommal, 1862 novemberében enyhített uralkodói amnesztia, hogy utána még szigorúbb retorziók következzenek. Arany addig is igen óvatos szerkesztői gyakorlata érthető módon még körültekintőbbé vált. Ha egy irodalmi lap szerkesztőjének nem is kellett laktanyafogsággal számolni, egy esetleges rendőrségi lapszámelkobzás érzékeny pénzügyi veszteséggel járt, amit a kiadónak kellett volna állnia, azaz Heckenast Gusztávnak, a *Koszorú* esetén viszont személyesen Aranynak. Főképp két folyóiratának szerkesztői üzeneteket közvetítő rovata, illetve Arany néhány magánlevele alapján biztosan tudjuk, hogy egyes alkalmakkor kifejezetten a rendőrségi beavatkozás lehetősége riasztotta el egy-egy írás közlésétől, s hogy gyakran kellett „policzei-fá-hig” alakba hozni egy-egy írást.<sup>90</sup> 1862-ben egy magánlevélben a következőket írta: „Oly krikszgerichtetlen világ van-e Kolozsvárt, hogy ottan lehet <es> beszélni és írni a famozus decennium alatti állapotról, akármily hangosan? Én itt az amnestia óta, nem ismerem a sajtó-eljárást, de ha az azutáni csak folytatása lesz az azelőttinek (pedig alkalmasint úgy van): akkor nagyon méltó aggodalom támad bennem, hogy vagy a novella némelyik helye világra nem, – vagy a szerkesztő sötétre kerül. [...] ne ítéljen meg, tisztelt uram, s ne magyarázza subjektív gyávaságnak észretételimet. [!]”<sup>91</sup> Túlzottan tűnhet Arany félelme, de ezen évekre visszatekintve a szerkesztők és kiadók általános panasza a kiszámíthatatlanság volt,<sup>92</sup> s nem látták ezt másképp Arany lapjának szerzői sem

<sup>89</sup> Vegyes c. rovat. K III/1. 1. sz. 22.

<sup>90</sup> Szerkesztői üzenetekre lásd: „Vatta. Az itt levő egyet, direct célzása miatt, nem mertük adni.” K I/2. 23. sz. 552.; további példák: Uo., I/1. 11. sz. 264, I/2. 2. sz. 48, 4. sz. 96; III/1. 4. sz. 96; levelezésére lásd: Arany 2014. 7–8, 19, 21, 44, 62, 128, 182, 205, 217, 226–229, 238, 241, 260, 269–273, 277–279, 296, 303, 353, 425, 426, 506. Idézet: 245.

<sup>91</sup> Arany János levele Halmágyi Sándornak, Pest, 1862. dec. 3. Arany 2014: 217.

<sup>92</sup> Vö. „Néha rebellis dolgokat elnéznek, néha egy árnyékért is Kriegsgerecht. Az ember nem tud kiokosodni.” Arany 2014: 62.

(Szemere Miklós kivételével), nem volt például teljesen légből kapott Tóth Endre azon aggodalma 1864 márciusában, hogy költeményének megjelenését a rendőrség önmagában Rákóczi nevének említése miatt esetleg nem engedélyezheti.<sup>93</sup> A Szent István Társulat által 1862 végén kiadott *Allgemeine ungarische encyclopaedie* 4. kötetének már kinyomtatott 10 000 (!) példányát például a rendőrségi lefoglalást követően csak azután engedték forgalomba hozni, hogy az „Autonomie” címszóban eltávolították a vármegyei autonómia jellemzőit fejtegető történeti jellegű ismertetést.<sup>94</sup> De hogy egy Arany baráti körét is érintő példát említsünk, amikor 1864 októberében Szász Károlynak a protestáns középiskolák részére készült *Magyarország története* második füzetének (mely Luxemburgi Zsigmondtól 1848-ig tárgyalta a magyar történelmet) második kiadása került a pest-budai rendőri hivatalba, ott összesen 38 módosításra, illetve kihagyásra ítélt részt jelölt meg a rendőrigazgató arra hivatkozva, hogy azok „részint a vallási gyűlölet ébresztése, valamint a történeti események elferdítése s gyűlöletes commentálása folytán valóságos méregként hatnának a fogékony ifjú keblekre”, s Vörösmarty *Szózatá*-nak közlését is kifogásolta.<sup>95</sup>

Két adatunk van arról, hogy nehézségei támadtak szerkesztőként Aranyban, egyrészt 1862 januárjában a Figyelő közölte, hogy a lap legutóbbi számai némi késéssel jelentek meg, részben az ünnepi nyomdászünet, legutóbb pedig „rendőri akadály” miatt. Másrészt 1864 márciusában írt egy magánlevélben arról, hogy egy vers miatt a már kész lapot újra kellett nyomtatnia. Minderről azonban bővebben nem tudunk, mivel a Helytartótanács iratanyaga erre vonatkozóan nem őrzött meg információkat (a pest-budai rendőrigazgatóság iratai pedig egyáltalán nem maradtak fenn).<sup>96</sup> Nem gyengült azonban a szerkesztő Arany szolidaritása a szerkesztőtársak és kiadók iránt. A sajtóellenőrzés nyűgeiről, az „elháríthatlan akadályok”-ról (ahogy a kor nyelvezte megnevezte és „kódolta” a rendőrségi beavatkozás tényét) hírt adó tudósítások a sajtóperek és lefoglalások szaporodása nyomán még nagyobb hangsúlyt kaptak – az addigi elkobzási és szabadon bocsátási hírek mellé felsorakoztak a haditörvényszéki perbefogásokról, ítéletekről, fogságba vonulásról

<sup>93</sup> „Nem tudom, nem fog-e a censura az utolsó sorban, a Rákóci néven elképedni? [!] Azért kérlek, azon esetre, ha lehet valamiképp hogy a mellett a költemény is maradhatna, igazítsd ki! De én azt hiszem, hogy most, midőn Szalay éppen Rákóci-t írja, nem fognak belebotlani.” Tóth Endre levele Arany Jánosnak, Vatta, 1864. március 17. Arany 2014: 425., 431. Szemere Miklós viszont inkább túl félénknek minősítette Aranyt. Vö. Arany 2014: 506, 572–573.

<sup>94</sup> Worafka és Pálffy levélváltását (1862. december) lásd: MNL OL D 191 22 556.IV.C.1862.

<sup>95</sup> Okolicsányi Zsigmond feljegyzése, Buda, 1864. október 27. MNL OL D 191 6932.IV.B.1864.

<sup>96</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 11. sz. 175., Arany 2014: 426. A Helytartótanács elnöki iratai között Arany neve tudomásunk szerint egyszer fordul csak elő: Kertbeny Károly intézett Aranyhoz levelet Düsseldorfból, melyben kérte, hogy segítsen terjeszteni munkáit, s csatolt leveléhez néhányat ezek közül: Petőfi-versek német fordításköteteit, valamint egy példányt a *Briefe über die ungarische Frage* c. röpiratból. Az utóbbit a rendőrség lefoglalta. Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1866. április 22. MNL OL D 191 2406.IV.C.1866. (Kertbeny fordítói tevékenységéről időről időre Arany lapjai is híradást adtak.)



és kiszabadulásról, ritkábban felmentésekről, illetve részleges büntetésenyhítésekéről szóló közlemények.<sup>97</sup> A pusztá tényközlésen kívül alkalmanként egy-egy tűszúrással is jelezte a szerkesztő, mit is gondolt a sajtóellenőrzés intézményéről. Rózsaági Antal tervezett lapjának – adta hírül például még 1861. október közepén – Gombostű lesz a címe. „Ez már aztán *piquant* cím. Csoda lesz, ha nem confiscálják: a gombostű veszedelmes fegyvernek bizonyult ama rettentő harcban, melyet Csokonai eposza (a *Dorottya*) leír.”<sup>98</sup> (Kiem. az eredetiben) Vagy 1862 nyarán Színi Károly tervezett élc lapjáról: „Mostani korban a «humor» is úgy él meg, ha hordóban lakik, ezért helyes a «Diogenes» cím.”<sup>99</sup> Majd ismét egy maliciózus megjegyzés 1863 májusában: „Egy bécsi photograph arra az eredeti gondolatra jött, hogy egy albumban mind azon irodalmi egyének arczképeit kiállítsa, kik a februári patens óta sajtó-törvényileg elítéltettek és büntetést álltak ki. Egy pár kép tőlünk is kikerül.”<sup>100</sup>

A sajtóellenőrzés gyakorlatát nyíltan bíráló megjegyzéseket persze – egy költemény kivételével – hiába keresnénk, egy alkalommal azonban Arany láthatólag úgy érezte, szólnia kell – a kiadók felelősségére felhívni a figyelmet. 1861 novemberében Petőfi *Apostol*ának a szerzői intenciótól eltérő kiadása kapcsán fejti ki kéréseit: a sajtócenzúra nyomása alatt, ha elkerülhetetlen, „kevésbé lényeges helyeken parancsoló kényszerűségből a kihagyás elnézhető: a változtatás soha”. A kiadónak mindig gondosan mérlegelnie kell, mit tesznek lehetővé a kiadási viszonyok, s mit nem, s ha kell, inkább elállni a kiadás tervétől.<sup>101</sup> Még egy alkalommal „avatkozik be” aktívan, ha más formában is, az efféle ügyekbe, mégpedig láthatólag összehangolva a Pesti Naplóval. A Nagyváradon megjelent Bihar című politikai lapnak és szerkesztőjének, Györffy Gyulának 1862 őszétől kezdve sűrűn meggyűlt a baja a rendőri hatóságokkal, Pálffy helytartó 1863 elején már elszánt volt arra, hogy akár haditörvényszéki ítélettel, akár, ha az nem megy, közigazgatási határozattal, de alkalomadtán megvonja a lapengedélyt.

<sup>97</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/2. 23., 24. sz.; K I/1. 17., 19., 21. sz., I/2. 1., 4., 5., 10., 12., 13., 14., 15., 17., 18., 21., 23., 24. sz., II/1. 5., 11., 15., 16., 22. sz., II/2. 6., 20. sz., III/1. 1. sz.

<sup>98</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 50. sz. 799.

<sup>99</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/2. 6. sz. 95.

<sup>100</sup> Vegyes c. rovat. K I/1. 19. sz. 455.

<sup>101</sup> Értesítő c. rovat. SzF II/1. 2. sz. 29. Éppen Petőfi műve miatt egyébként ez egész *Alkotmányos nagy naptár*, 1862. évre lefoglalását javasolta még októberben Joseph Worafka pest-budai rendőrigazgató, végül a helytartótanács engedélyezte a kiadvány megjelenését. Worafka jelentése a helytartótanács elnökségének, Pest, 1861. szeptember 30. MNL OL D 212 2. d. 4. kútfő Nr. 65a.



1863 szeptemberében a Pesti Napló hívta fel a figyelmet mindeközben a lap szorult anyagi helyzetére, majd októberben a Koszorú is követte, s az előfizetők számának szaporítására szólított fel a lap megmentése érdekében.<sup>102</sup>

1863 egyébként a sajtó ellen indított haditörvényszéki eljárások csúcs időszakát jelentette, 1864 elejétől mintha valamelyest enyhült volna a nyomás. Nem véletlen talán, hogy a lapban 1863 őszén jelent meg a kormányzati alkalmazásban épp akkoriban átmenetileg nem álló Kecskeméthy Aurél tollából egy értekezés az újságírói hivatásról s a politikai sajtó, a „negyedik hatalom” szerepéről. Eszerint e negyedik hatalmi ág „folytonos ellenőrizés, előlegesen korlátozó, utólag büntető száz meg száz törvény tuskái közé szorítva – mégis kisikamlík, s a törvényhozói furfangosságot kijátszszal!” Szüksége is volt az újságíró- és kiadó társadalomnak a biztató szavakra. S a cikk egy pontján Arany szerkesztői jegyzetben tudatta: „Mi nem féltjük a társadalmat a napisajtótól.”<sup>103</sup> Ennél jóval kendőzetlenebbül is megjelent a Koszorúban a cenzurális viszonyok bírálata 1864 elején Nyilas Samu költeményében: „Sokszor a kéz kötve nincsen, / De a nyelv van rabbilincsen, [...]”<sup>104</sup>

Persze ha nem lehetett, vagy legalábbis nem volt tanácsos nyíltan bírálni a hazai sajtófelügyeletet, könnyen meg lehetett találni az egérutat: 1863 tavaszán az oroszországi hírlapi irodalomról közölt rövid összefoglalót a Koszorú, megemlítve, hogy a cenzúra természetesen csak szelídebb lett a megelőző években, de nem szűnt meg.<sup>105</sup> S Franciaországról is megtudhatta az olvasó (ha még nem tudta), hogy „A hol nincs szabad sajtó, a valódi satira és comicum nehezen virágozhatik”. A franciaországi sajtóviszonyokat több közlemény is kárhoztatta, III. Napóleon császár – mint néhány évvel korábbi háborús ellenfél – nyílt bírálatában nem találhatott kivetni valót a császári rendőrség, ugyanakkor „a császár” politikája, a szabadság megszorítása, a műveltséggel szembeni érzéketlen hidegsége, nagy városátalakító tervei könnyen transzponálható fedőtémák lehettek az I. Ferenc József uralkodási és kormányzási gyakorlatának kritikájára éhes olvasók számára. Nem is beszélve az egyik cikk végkövetkeztetéséről: „III. Napoleon hihetetlen fokra emelte hatalmát. Ő Európa házi gazdája, kinek hire nélkül egy pisztolyt sem szabad elsűtni a continensen. De a historia tanításai szerint nincs törékenyebb hatalom mint az, mely katonai kedvezésen alapul. A sajtó feletti minden szigorú örködés s az ugynevezett

<sup>102</sup> Különfélék c. rovat. PN 14. évf. 205–4070. sz.; Vegyes c. rovat. K I/2. 14. sz. 334.: „Reméljük, a nagy Bihar-megye nem fogja elejteni ez ügyesen szerkesztett lapot.” Az akció, úgy tűnik, járt némi sikerrel, de már október közepén a következőt olvashatjuk: „Az életben maradt Bihar szerkesztőjét újra hadi törvényszék elé idézték.” Uo., 15. sz. 359.

<sup>103</sup> Kecskeméthy Aurél: *Az újságíró. Monolog*. K I/2. 15. sz. 351, 16. sz. 377.

<sup>104</sup> Nyilas Samu: *Fény és homály*. K II/1. 1. sz. 9.

<sup>105</sup> *Az orosz hírlapirodalom*. K I/1. 14. sz. 332–333, lásd még: Vegyes c. rovat. Uo., III/1. 13. sz.

sajtó-vétségek elleni minden kardoskodás s a hű préfét-k minden cselszövényeinek és mesteri kezeléseinek dacára, a közvéleménynek nagy hatalma van Franciaországban, melyet még a hatalmas császár sem hanyagolhat el.”<sup>106</sup>

A rendőrség korlátozó tevékenységéről egyébként nemcsak az irodalom kapcsán emlékezett meg Arany a Koszorúban. Amikor az írói segélyegylet javára 1862 tavaszán tervezett sorshúzás kibocsátható sorsjegyérték összegét a Helytartótanács hatalmi szóval leszállította, majd az egyesületet az alacsony összeg miatt a sajtóban kritika érte, a Szépirodalmi Figyelő világosan utalt a helyzetre: „A zajütésen nem mult, de épen ott szállíták le a «nagyobb összeget» ennyire, hol ki szokták mérni, mekkora «zajütés» nem árt a gyöngébb halló idegeknek.”<sup>107</sup> (Kiem. az eredetiben) 1863. november elején pedig a Koszorú hírt adott arról, hogy Reményi Ede jótekonysági koncertjét Aranyosmaróton, majd Léván is az utolsó pillanatban betiltotta a rendőrség. „A közönség éljenekkel vált meg Reményitől” – nyomatékosította a lap.<sup>108</sup> 1864 őszén, miután más lapokhoz hasonlóan a Koszorúban is megjelent a hír, hogy az abonyi polgári kaszinó verspályázatot hirdet „a jelen idegen divatu ruhaviseletnek ostromozását magában foglaló költeményre”, hamarosan közzé tette az egyesület vezetősége, a pályázatot „közbe jött akadályok miatt” visszavonták. (Pálffy helytartó ugyanis kifogásolta, s engedélyezett tevékenységi körük túllépésére hivatkozva egyenesen felosztatással fenyegette a kaszinót. De ezt persze nem kürtölhették világga.)<sup>109</sup> Minden bizonnyal szintén rendőri tiltás állt annak a hírnék a hátterében is, hogy a dézsi nőegylet tervezett gyászünnepélye Jósika Miklós halálhírére „közbejött akadályok és kedvetlenségek miatt” elmaradt.<sup>110</sup>

A változott politikai körülmények természetesen átalakították az irodalmi témák tematikai súlypontját. A lelkesült ódák helyét újra allegóriák és elégiák vették át. A Figyelőben és a Koszorúban megjelent költemények is immáron az „elátkozott kor” komor világát, a jelen „botránya, kinjá”-t, a reménytelenség és rabság érzéseit tárták az olvasók elé: „Csak azt, hogy rab vagyok, ne hagyd felejtenem!” – szólt Tompa Mihály költeményében

<sup>106</sup> *Társadalmi satira Franciaországban.* K I/1. 22. sz. 524; lásd még Uo., 25. sz.; Almási Balogh Pál: *Páris és a francia értelmiség.* I–II. K I/2. 20–21. sz. 457–459, 481–484, idézet: 484; lásd még: Vegyes c. rovat. Uo., II/1. 16., 18. sz., II/2. 5. sz.; III/1. 4. sz. 95: a párizsi szobortervekről, a Montmartre akropolis-tervekről: „Ha Napoleon ráteszi a kezét, meglesz. Egészen imperatori gondolat.”; meglehetősen ironikusan tárgyalta a Koszorú a császár Julius Ceasarról 1865 elején megjelent munkáját is. Vö. Uo., III/1. 15. sz.

<sup>107</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 25. sz. 399.

<sup>108</sup> Vegyes c. rovat. K I/2. 18. sz. 432; a kolozsvári jogászság és a vendéglősök betiltott báljairól lásd, uo. II/1. 5. sz. 119.

<sup>109</sup> K II/2. 14., 17. sz. 334, 406; Pálffy helytartó és Kapy Endre Pest megyei főispáni helytartó levelezését erről lásd: MNL OL D 191 6522.IV.E.1864.

<sup>110</sup> Vegyes c. rovat. K III/1. 16. sz. 383.

1865 elején.<sup>111</sup> Nagy ritkán ennél jóval harciasabb hangok is feltűntek. Thaly Kálmán például egyik versében Tököli Imre alakját idézte meg s vele együtt persze a Habsburg-ellenes küzdelmekét is:

Szegény katonának se kelljen bujdosni:  
De ágyudörgés közt labanczot csapdosni;  
Adj uram háborút, jó kardot, paripát. ...  
Emeld föl még egyszer magyarok zászlaját!!<sup>112</sup>

1863 novemberében jelentette meg Arany *A walesi bárdok* című balladáját a *Koszorúban*.<sup>113</sup> Az irodalomtörténészek méltán sokat foglalkoztak e művel, kimutatva, hogy a közhiedelemmel szemben nem 1857-ben keletkezett, s így nem lehet a költeményt az uralkodói pár 1857. évi magyarországi látogatása elleni demonstrációként értelmezni.<sup>114</sup> A kérdés azonban az lehet, milyen kontextusba helyezhető a vers 1863 novemberében – amennyiben a történeten és közvetlen irodalmi vonatkozásain túl politikai jelentéstartalmat is kívánunk ahhoz kapcsolni, feltételezve, hogy Arany szándékaitól sem állt az messze, de legalábbis az olvasók fejében biztosan politikai tartalmakkal kapcsolódottak össze a vers sorai. Említettük, 1863 a magyarországi politikai sajtó megregulázási kísérletének csúcs éve volt, amikor a legnagyobb súllyal nehezedett az újságíró és író társadalomra a véleménynyilvánítást kordába szorítani kívánó kormányzati szándék és gyakorlat. Az év kezdete és november eleje között legalább 15 haditörvényszéki eljárás indult (ha nem is végződött mindegyik elítéléssel). I. Edward, aki Arany szerkesztői jegyzetét idézve, a monda szerint „ötszáz walesi bárdot végeztetett ki, hogy nemzetök dicső multját zöngve, a fiakat föl ne gerjeszthessék az angol járom lerázására”, a kor olvasója számára 1863-ban is könnyen párhuzamba állítható lehetett I. Ferenc Józseffel, akinek nevében ugyan nem kivégeztek, de meghurcoltak, bebörtönöztek szerkesztőket és írókat, megszüntettek lapokat, hogy ne tarthassák életben az ellenállás szellemét. Ez is alkothatta e költemény korabeli értelmezésének egyik rétegét.

A próza súlya növekedett a lapban, a tematika sokszínűbbé vált, de persze a történeti témák és korábban népszerű szereplők sem tűntek el. Elvértve megjelentek olyan közlemények, melyek a közelmúlt időszakát, az 1850-es évek viszonyait tárgyalták, például P. Szathmáry Károly *A kis halom* című elbeszélése, amely az 1857. évi jogászbálnak is emléket állított, amely a nemzeti viselet divatját elindította a fővárosban, az évtizedforduló

<sup>111</sup> Vö. Balogh Zoltán: *Elátkozott kor*. K II/2. 14. sz. 315–316; Tóth Endre: *A mult képe* Uo., II/2. 4. sz. 77–78; Tompa Mihály: *A gályarab fohásza*. Uo., III/1. 1. sz. 7.

<sup>112</sup> Thaly Kálmán: *Tököli bujdosó hive* 1697. K I/2. 9. sz. 197.

<sup>113</sup> Arany János: *A walesi bárdok*. (Ó-angol ballada.) K I/2. 18. sz. 420–421.

<sup>114</sup> Czigány 1990: 81–82., Szilágyi 1990: 114, 118, Kovács 2000. 260–265, Kerényi 2005: 29–30, Milbacher 2009: 316–340, Tarjáni 2013: 259–275.

megélenkülte mozgalmainak előhírnökeként.<sup>115</sup> Ha 1848–1849 mint művészeti téma nem is dominált a lapban, de például a honvédek irodalmi ábrázolásának hitelessége jegyében alkalmanként továbbra is síkra szállt a Figyelő.<sup>116</sup>

A politikai színtér bezárultával újra nőtt a civil társadalmi szerveződések, egyéni és közösségi kulturális, közművelődési akciók jelentősége. A politikával átítatódott mindennapok időszaka után ismét a magyar nyelv, a kiemelt kulturális nemzeti intézmények, a hazafias célokat szimbolizáló egyes kezdeményezések támogatása vált a nemzeti és ellenzéki cselekvés fő formájává. Ez átértékelte – ahogy arról már szó esett – a hazafiság demonstrálásának megnyilvánulásait, az alkotmányos időszakban üres szópuffogatásnak vagy divatmajmolásnak tűnő gesztusok hirtelen jelentéssel töltődtek/töltődhettek fel – még ha a „hazafiaságot kongató phrasisok” bírálata nem is szűnt meg a lapban.<sup>117</sup> Arany, aki a magyar viselet tüntető divatját 1860–1861-ben ironikus malíciával figyelte és kommentálta,<sup>118</sup> most a magyaros ruha újra politikai programjelölővé válását érezhetően nagyobb megértéssel kezelte. Egy közlemény kapcsán például, amely a nemzeti férfiviseletet túl cifrának és szűk volta miatt kényelmetlennek nyilvánította, a szerkesztő különvéleményt jelentett be: „Ez nem épen úgy van. Minden ruha cifra, ha cifrán csináltatjuk, s kényelmetlen, ha diszöltözet. Magunk is oly magyar ruhát hordunk, mely se nem cifra se nem kényelmetlen. Azt, hogy csak urnak való volna, megczáfolja az a körülmény, hogy népünk, a legdolgozóbb osztály, mindig magyar ruhában járt. Egyébiránt arra való a divat, hogy módosítson rajta szükség szerint. Árpádtól napjainkig sok változáson ment át nemzeti öltözetünk, s vajon miért ne mehetne át ezután is.”<sup>119</sup> S a Rákóczi-induló is visszanyerte Arany lapjaiban presztízsét, amikor 1862-ben vita bontakozott ki arról a hírlapok hasábjain, ki tekinthető a Rákóczi-induló szerzőjének, a Szépirodalmi Figyelő is követte és továbbította a megjelent információkat,<sup>120</sup> és a híradásokban is inkább pozitív kontextusban találkozunk a zeneművel, például Reményi Ede egy 1864 őszi pesti koncertjének kapcsán: „A közönség – kivált a magyar népdalok s a Rákóczy induló által föllelkesítve – koszorukkal halmozta el Reményit, s minden darab után kihívta számtalanszor, mit ez azzal viszonzott, hogy háromszor is rákezdte a közönségnek legkedvesebb dalokat.”<sup>121</sup>

<sup>115</sup> Az első fejezet élén ráadásul „Az esküdtszék” cím állt – alkalmat adva a szerkesztői ironikus, nem leplezett politikai megjegyzésnek: „Hogy az esküdtszék (jury) hazánkban csak poetica licentia, s alatta nyilvános törvénytársi tárgyalást kell értenünk, – fölösleges érinteni.” (Kiem. az eredetiben) Szerk. megjegyzés P. Szathmáry Károly: *A kis halom*. (Eredeti beszély.) K I/1. 11. sz. 268.

<sup>116</sup> Lásd például: Színház c. rovat. SzF II/1. 1. sz. 14.

<sup>117</sup> Belirodalom c. rovat. SzF II/2. 8. sz. 116.

<sup>118</sup> Vö. Félmagyarság, Cilinder. Arany 1952: 125; Arany 2004: 384.

<sup>119</sup> Szerk. jegyzet „Z. A.”: *Társadalmunkról* III. K II/1. 16. sz. 379; lásd még Vegyes c. rovat. K I/2. 10. sz. 239.

<sup>120</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 18. sz.

<sup>121</sup> Vegyes c. rovat. K II/2. 17. sz. 407.

Megjelent ugyanakkor alkalmanként egy-egy olyan közlemény is Arany lapjában, amely egészen biztosan nem esett egybe a nemzeti érzelmektől fűtött közérzület fő irányjaival. 1863 tavaszán például a Koszorú zenei rovatának állandó munkatársa, Bartalus István a *Himnusz* és a *Szózat* megzenésített, akkorra már nemzeti ereklyeként tisztelt változatait támadta azzal, hogy azokban a szöveg prozódiajának nem felel meg a dallam és ritmus. „Erkel himnusza, s Egressy szózatja egyik szempontból sem állja ki a kritikát; mert egyik sem egyszerű, s mindkettő vét a szavalat ellen. – Ki szavalná a szózatnak mindjárt a kezdetét úgy, a mint dallamosítva van: ha-zád-nak...? stb. Mily fonákul kell itt a harmadik szótaggal felugrani! Szintén ezt teszi a himnusz kezdetének negyedik szótagjával Erkel, sőt nála még többször is előfordul. E két dal hangterjedelme által szintén elhagyta a népet, minek következtül születése óta csak a szinpadok deszkáin orthonos, s a nép fülsértőleg kiáltani igen, de énekelni soha sem fogja. – Sőt bátor vagyok megvalani: az erőltetett kukorékolást, bármennyire tapsoljon a karzat, a szinpadon sem tartom szépnek. – Mit mondjak azon hazafias buzgólkodásra, minek folytán nemrég Rákóczy indulóját is énekké alakították, azaz: Szerdahelyi régi kísérleteit fölevenítették!” (Arany ugyan fűzött szerkesztői jegyzetet a tanulmányhoz, de a fent idézett megállapításokhoz nem tett észrevételt.)<sup>122</sup> A csípős kritika ellenére a *Szózat* említése önmagában politikai jelentőséggel bírt, mivel Pálffy helytartó 1862 nyarán bizalmas utasításban a tömeges éneklés tiltására szólította fel a közigazgatási vezetőket. (A lap később azt is hírül adta, hogy Szilágyi Dániel, Konstantinápolyban lakó magyar törökre fordított „egy csomó magyar költeményt”, köztük a *Szózatot*,<sup>123</sup> de azt is, hogy 1864 szeptemberében a szigetvári várvédő Zrínyi Miklós tiszteletére rendezett szigetvári ünnepen a tömeg elkezdte énekelni azt, de a helyi hatóság letiltotta.<sup>124</sup>) A szakmai kritikát – vélhette Arany – nem hallgattathatják el politikai szempontok, mégoly magasztosak sem.

A lapok szövevébe beszűrött politikai motívumok ellenére ugyanis Arany továbbra is az irodalom autonómiájának híve volt, bár a provizórium politikai viszonyai között kevésbé harciasan hangoztatta véleményét arról, hogy a politikai szempontok nem uralhatják az irodalomkritika és irodalomtörténet szempontrendszerét, de egy-egy megjegyzés erejéig megvillantotta ezt. Kotsányi László például Teleki László gróf tiszteletére egy albumot (*Teleki-Album*) adott ki, a bevételt részben az írói segélyegyletnek, részben vízkárosultak javára felajánlva, az erről tudósító hírhez pedig Arany lapja hozzáfűzte: „Szándéka jó, de albuma ugyan gyenge.”<sup>125</sup> Irodalom, művelődés és politika kapcsolataról a legmarkánsabb állásfoglalást persze Gyulai Pál tette a Koszorúban Vajda János *Önbírálat* című röpiratának bírálatában, élesen elhatárolódva az egyoldalúnak

<sup>122</sup> Zene c. rovat. K I/1. 9. sz. 213. A lap beszámolt később arról, hogy a *Szózat* szövegére Festetics Leó gróf „új himnusszerű dallamot” írt. Uo., I/2. 1. sz. 22.

<sup>123</sup> Vegyes c. rovat. K I/2. 25. sz. 599.

<sup>124</sup> Vegyes c. rovat. K II/2. 12. sz. 286.

<sup>125</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 20. sz. 319.

minősített nemzetostorozástól: „a politikának mindenbe vegyítése nem jó, de mértékkel sokba vegyítése épen nem ártalmas. [...] A politikának semmibe se vegyítése rosszabb mindenbe vegyítésénél.” Mivel azonban e kritika akkor jelent meg, amikor Arany fürdőhelyen távol tartózkodott, s Gyulai szerkesztette a lapot, nem tudhatjuk, Arany egyetértett-e ezzel, hiszen nem lehetett alkalma finom szerkesztői jegyzettel jelezni esetleges fenntartásait.<sup>126</sup>

Alapvető feladatának tekintette Arany továbbra is az Akadémia, a Kisfaludy Társaság és a magyar írói segélyegylet, a Nemzeti Színház és a Múzeum ügyeiről szóló rendszeres tudósítást, rendezvényeik, programjaik és vállalkozásaik népszerűsítését. Nem jelenhetett meg egyetlen lapszám sem enélkül. A három előbbi egyesület mellé felsorakozott a frissen alapított, Andrassy Gyula gróf által elnökölt Magyar Képzőművészeti Társulat is. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy az irodalmi Deák-párt által dominált kulturális szervezetek szócsovének is tekintette magát a szerkesztő Arany.

A nemzet mártírjaiként tisztelt, a Habsburg birodalmi centrummal szemben különféle formákban és időszakokban, de a nemzeti eszme jegyében szembekerült személyekről szóló híradások, értekezések, irodalmi munkák átszőtték a lapszámok szövegeit (név szerint, előfordulásuk eredeti sorrendjében: Sárosi Gyula, Vachott Sándor, Vachott Sándorné, Reményi Ede, Teleki László, Széchenyi István, Petőfi Sándor, Asbóth Lajos, II. Rákóczi Ferenc, Vörösmarty Mihály, Zrínyi Miklós, Zrínyi Ilona, Mikes Kelemen, özvegy Barthyány Lajosné grófnő, Tököli Imre, a Martinovics-perben elítélt Öz Pál, Garay János, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc).<sup>127</sup> Önmagában a nevek felidézése a kollektív hagyományrendszer függetlenségi ellenzéki politikai színeit villantotta fel a róluk szóló szövegek konkrét tartalmától függetlenül. Ugyanakkor a Koszorú helyt adott Kemény Gábor báró írásának is 1863 elején, aki a 17. század elején a török ellenében a Habsburg-dinasztiára való támaszkodást hirdető Eszterházy Miklós gróf nézeteit tárgyalta. „Nem mondom – fejtegette Kemény –, hogy az Eszterházy okoskodásait kivétel nélkül magaméivá teszem, itt azoknak helyességét nincs helyén vitatni; [...] Most is okulhatunk azokból.” Két lapszámmal később azonban gyorsan kiegyenlítette a szerkesztői gyakorlat az előbbi közlemény által keltett hullámokat: „ovakodunk kell teljesen pártjára, vagy teljesen az ellenpártra állani, mivel az akkori viszonyok merőben különbözők voltak minden későbbiektől. Az országban két hatalmasság volt, melyek közti balancirozással tartá fen magát a nemzet – akármelyikhez áll feltétlenül, nem marad meg alkotmánya és nemzeti léte. Eszterháziakra ép oly szükség volt mint

<sup>126</sup> [Gyulai Pál]: *Önbírálat*. Irta Arisztidesz. Lipcse. 1862. Gerhard Volfgang. SzF II/2. 13. sz. 198–199, 14. sz. 211–214, idézet: 213.

<sup>127</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 3., 4., 6., 15., 16., 20., 22., 23., 25., II/2. 1–3., 6., 8., 11., 12., 16., 20–22. sz.; K I/1. 1., 7–9., 11–13., 15–20., 22., 24., 25. sz., I/2. 1–3., 5–7., 9–11., 14., 15., 17–20., 24., 26. sz., II/1. 1., 4–6., 8–11., 13–18., 20., 21., 23. sz., II/2. 1., 3., 5., 7., 9., 11., 12., 14., 16., 17., 19., 20–22. sz., III/1. 3–5., 7., 16., 26. sz.

Bethlenekre.”<sup>128</sup> Ezzel persze az olvasó leginkább a „most is okulhatunk” állítást láthatta dezavualva: más idők, más problémák, s a lehetséges következtetés: most viszont egyértelmű a választás.

El-elszórt híradások jelentek meg ezekben az években a magyarországi lapokban Erzsébet királyné szimpátiájáról a magyarok, a magyar nyelv és magyar öltözet iránt. Ebből a Koszorú sem maradhatott ki, ha csak néhány hír erejéig.<sup>129</sup> Ferenc József ezzel ellentétben kizárólag csak a kiemelt nemzeti intézményeknek juttatott szubvencióról szóló hírek kapcsán bukkant fel a hírekben egészen 1865-ös pesti útjáig.<sup>130</sup>

Továbbra is kiemelt súllyal foglalkozott Arany két lapja a Széchenyi-szobor tervével, gondosan beszámolva minden fordulatról és fejleményről,<sup>131</sup> ugyanez elmondható a Petőfi-szobor felállításának kezdeményezéséről,<sup>132</sup> valamint a székesfehérvári Vörösmarty-szoborról, mely utóbbihoz kapcsolatosan részletesen hírt adtak Arany lapjai Vörösmarty összes műveinek Gyulai Pál szerkesztette kiadásáról is.<sup>133</sup> A szobortervek sorában a Szatmáron felállítandó Kölcsey-szobornak szentelt még a lap fokozott figyelmet.<sup>134</sup> A budai népszínház megkapaszkodási kísérletei és annak buktatói is rendszeresen visszatértek az újdonság rovatban, Gyulai ugyan éles hangú kritikákban marasztalta el a népszerű operettekkel és a kor párizsi divatjának új kedvencével, a kánkánnal a nézőket becsalogatni kívánó Molnár színigazgató próbálkozásait, de a célkitűzést, a magyar nyelvű színjátszás meghonosítását Budán mindvégig nagyra tartva.<sup>135</sup> Bulyovszkyné meg-

<sup>128</sup> B. Kemény Gábor: *Emlékezzünk régiekről*. K I/1. 7. sz. 162.; *Még egyszer „Emlékezzünk régiekről”*. Uo. I/1. 9. sz. 209.

<sup>129</sup> Vegyes c. rovat. K I/2. 18. sz. 431.; *Erzsébet királynéről további híradások*: uo. II/1. 9., 10. sz., II/2. 5. sz.

<sup>130</sup> A Budapesti Szemle 48–49. füzetének ismertetése kapcsán ugyanakkor megemlítette a Figyelő Botka Tivadar közleményét: *Éle Árpád fiúja*. A látszólag merő történelmi kérdés azonban politikai vonatkozásokat is hordozott, hiszen ezekben az években lépett fel August Crouy-Chanel herceg azzal, hogy Árpád-házi leszármazottként igényt tarthat a magyar trónra. Az ezt propagáló, külföldön megjelent kiadványokat a sajtóhatóság természetesen szigorúan tiltotta Magyarországon. Belirodalom c. rovat „(g)” szignóval. SzF II/2. 179–182.

<sup>131</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 5., 7., 18., 19. sz., K I/1. 2–6., 13., 14., 20., sz., II/2. 3. sz., III/1. 3., 20. sz.

<sup>132</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 16., II/2. 16. sz.; K I/2. 3., 24. sz., II/2. 17. sz.

<sup>133</sup> Vegyes c. rovat. K I/1. 9., 11., 13., 15., 16., 18., 21., 22. sz., I/2. 2., 12., 14., 25., 26. sz., II/1. 7., 10., 17., 25. sz., II/2. 1., 18–24. sz., III/1. 5. sz.

<sup>134</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/2. 14. sz., K I/1. 14., 20. sz., I/2. 20. sz., II/1. 7., 10. sz., II/2. 8., 11–14. sz., III/1. 4. sz.

<sup>135</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 7., 10., 11., 21., II/2. 13., 18., 19. sz., K I/1. 5., 7., 8., 14., 15., 17., 18., 22., 23. sz., I/2. 6., 9., 12–14., 18., 22. sz., II/1. 6., 10. (*Budai népszínház. „-i. -r.” szignóval*), 16. sz., II/2. 1–3., 5., 7., 8., 10., 12–14., 16–18., 21., 25. sz., III/1. 1., 19. sz.



rovása sem tűnt el a hírekből, szembeállítva vele például Hollósy Kornéliát, aki 1864 elején visszautasította, hogy fellépjen a pesti német színházban, mondván, „magyar művésznő lévén, Magyarországon csak magyar színpadon léphet föl”.<sup>136</sup>

A megjelent könyvek rovatában nem mulasztotta el Arany, hogy hírt adjon azokról a kiadványokról, melyek egyrészt a nemzeti múlt ikonikus alakjait jelenítették meg, illetve 1848–1849 emlékért ápolták, legyen szó II. Rákóczi Ferenc leveleinek P. Szathmáry Károly által kiadott gyűjteményéről, Jósika Miklós *Egy magyar család a forradalom alatt* című regényéről vagy Kőváry László *Erdély története 1848/49-ben* című történeti munkájáról. Ha nem is tárgyalta, de az új könyvek felsorolásában hírt adott az 1861. évi országgyűléssel kapcsolatos kiadványokról is, Horváth Mihály *Magyarország történelme* sorozatának a rendőrség figyelmét is felkeltő különböző köteteiről. Nagy ritkán egy-egy politikai röpirat megjelenéséről is értesülhetett az olvasó. De nem mulasztotta el a lap a liberalizmus első klasszikusa, Benjamin Constant *Az alkotmányos politika tana* című munkája magyar nyelvű kiadása kapcsán sem ekképp ajánlani a művet: „Egy időben sokat hivatkoztak rá politikusaink – most is ajánlatos tanulmány kivált az új nemzedéknek.”<sup>137</sup> A passzív rezisztencia mindennapjaiban az is érzelmi mozgósító erővel bírt, ha egy lap közölte, Reményi Ede egyik koncertjének programjában szerepel a *Nagy hallgató magyar, Reménytől* című darab.<sup>138</sup> S amikor a magyar királyi tábla elhatározta, hogy megfesteti az országbírók életnagyságú portréit, nem felejté el a Koszorú közölni, hogy a sort az 1671-ben lefejezett Nádasdy Ferenc gróffal kezdik (akiről tudhatta a művelt közönség, hogy az I. Lipót császár elleni összeesküvés perében végezték ki).<sup>139</sup>

Megszaporodtak a híradások a „testvérhaza”, Erdély kulturális életének eseményeiről, az Erdélyi Művelődési Egyesület közgyűléseiről, a magyar orvosok és természetvizsgálók egyesületének Marosvásárhelyen tartott 1863. évi közgyűléséről, és így tovább.<sup>140</sup> Önmagában szimbolikus jelentősége lehetett annak, hogy a Koszorú megindulásakor, 1863 elején Mikó Imre gróf írása vezette be az új lap folyamát.<sup>141</sup> Folytatódtak a közlemények a magyar korona országainak területén élő nem magyar nemzetiségek kulturális

<sup>136</sup> Vegyes c. rovat K I/1. 25. sz., I/2. 1., 4., 5., 9., 15., 16., 19., 20., 22. sz., III/1. 10. sz.; az újságíró férj, Bulyovszky Gyula tiltakozó irata: *Nyílt levél*. Uo., I/2. 17. sz. 406.; a Hollósy Kornéliára vonatkozó hírt lásd: Uo., II/1. 1. sz. 23.

<sup>137</sup> Vegyes c. rovat. K I/1. 6. sz. 143.

<sup>138</sup> Vegyes c. rovat. K II/2. 17. sz. 406.

<sup>139</sup> Vegyes c. rovat. K I/1. 6. sz. 143.

<sup>140</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 5. sz., II/2. 5., 9., 11., 21. sz., K I/2. 9., 10., 16., 19., 21. sz., II/1. 1., 3., 5., 6., 8., 9., 11., 15., 17., 22–25. sz., II/2. 1., 7., 10–12., 19., 22. sz., III/1. 6., 13., 16., 18., 19. sz.

<sup>141</sup> Gróf Mikó Imre: *A koszorú*. K I/1. 1. sz. 1–3.



ünnepeiről és szervezeteiről is,<sup>142</sup> s rokonszenvvel tekintett továbbra is Arany az izraelita egyházközségeken belül a magyar nyelvűsítés programjára – elutasítva alkalmanként az itt-ott jelentkező zsidóellenes megnyilvánulásokat.<sup>143</sup>

Érthető okokból a korábbinál ritkábban kaphatott hírt az olvasó Arany lapjaiból a külföldön élő magyar politikai emigránsokról, de hogy például Teleki Sándor gróf a Kisfaludy Társaság alapító tagjai sorába lépett, vagy Horn Ede nem kapott engedélyt a porosz kormánytól, hogy részt vegyen a berlini statisztikai kongresszuson, Rónay Jácint „Londonban élő hazánkfiá”-nak *Fajkeletkezés: az embernek helye a természetben és régisége* címmel könyve jelent meg, majd három angol színész életrajzát ajánlotta fel a magyar nemzeti színház nyugdíjintézetének javára, s Shakespeare-ről is emlékjegyzeteket küldött haza – értesülhetett az olvasó. Vagy arról, hogy Londonban előkelő urak és hölgyek Rossini *Sevillai borbélyát* készültek előadni az 1863-as rendkívüli alföldi szárazság által sújtott szűkölködők javára, s Diósy Márton Erkel Ferencről levélben kért „egy kis magyar duettet”, hogy azt is beépítsék a darabba.<sup>144</sup> A leggyakrabban Jósika Miklós báró került szóba, egy-egy újabb regénye, *Emlékiratai* születése, majd betegsége és halála, a „bujdosó” temetése kapcsán.<sup>145</sup> Az emigráció irodalmi tevékenységet nem végző tagja legfeljebb akkor kerülhetett be a híradásokba, ha uralkodói engedéllyel hazatért (Gyurmán Adolf, Szemere Bertalan).<sup>146</sup> Egyetlen alkalommal Kossuth Lajos alakja is feltűnik „K. L.”-ként,<sup>147</sup> majd még egyszer, de már mint Szalay László negatív ellenpárja a Szalay halálakor közölt nekrológ szövegében. Eszerint ugyanis „ő [Szalay] volt az első, ki divatos vezérczikkeink virágos szónokiasságával szemben, az európai journalistikai formák átültetésével, némi ellenhatást igyekezett felköltetni.”<sup>148</sup> Hogy ki képviselte zsurnalisztikai hagyományainkban a „virágos szónokiasságot”, aligha kellett elmagyarázni bármelyik olvasónak is.

Olykor akár egy-egy fogalomhasználat is jelezhetette a szerkesztő kötődését a nemzeti ellenzéki mozgalom célkitűzéseire, például amikor a Koszorú indulásakor a szerkesztés alapelveként kijelentette: „Mindenek előtt, hiszünk az irodalmi *jog-folytonosságban*.”<sup>149</sup> Nem valószínű, hogy az olvasók fülét elkerülte volna az ellenzék egyik fő jelszava,

<sup>142</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/2. 5. sz., K I/1. 14., 20., 21., 25. sz., I/2. 3., 9., 12–14., 16. sz., II/1. 2., 19., 20., 23., 24. sz., II/2. 2., 7., 11., 17., 19. sz., III/1. 21. sz.

<sup>143</sup> Vö. Vegyes c. rovat. SzF I. 6., 29. sz., K I/1. 19. sz., I/2. 17. sz., II/1. 16. sz.

<sup>144</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/2. 20. sz.; vö. Telekire lásd még Vegyes c. rovat. K I/1. 26. sz., I/2. félév 13., 18., 22. sz., II/1. 25. sz., II/2. 1. sz.

<sup>145</sup> Vö. Vegyes c. rovat. K I/2. 24. sz., II/1. 14. sz., II/2. 14., 21., 23. sz., III/1. 8., 10–12., 16. sz.

<sup>146</sup> Vegyes c. rovat K I/2. 9., 14. sz., III/1. 5. sz.

<sup>147</sup> Vegyes c. rovat. K II/1. 15. sz. 359.

<sup>148</sup> Szalay László. K II/2. 4. sz. 92.

<sup>149</sup> [Arany János]: *Irodalmi hitvallásunk*. K I/1. 1. sz. 5.

a „jogfolytonosság”-ra rímelés e programban. Ahogy az is transzponálható volt, amikor a germanismusok ellenében a magyar nyelv szórendjéről szólt a lap így: „Tehát ne hagyjuk a nyelv történeti jogait!”<sup>150</sup> (Kiemelések az eredetiben.)

Az 1860-ban létrejött egységes Olaszországról, a Velence tartomány birtoklása folytán az Osztrák Császárság elkerülhetetlen ellenfeléről közölt kulturális beszámolóknak önmagukban politikai érzelmeket kelthettek. Reviczky Szevér Giacomo Leopardi munkásságát méltatva például valóságos dicshimnuszot zengett az olasz nemzeti egységtörekvésekről (ráadásul Tisza Kálmánnak, az országgyűlés határozati párti vezérének ajánlotta írását).<sup>151</sup> Egy hír erejéig még Garibaldi alakját is felvillantotta a lap: a nagy olasz nemzeti hős „betegágyában *sonett-írássra* adta fejét”.<sup>152</sup> (Kiem. az eredetiben.) (A Garibaldiról szóló híradások általában véve tiltandónak minősültek.) Sőt az olasz nemzeti mozgalom első nagyja, a forradalmár demokrata Giuseppe Mazzini is megjelent a Koszoróban egy pillanatra 1863 tavaszán, mivel összes műveit készültek kiadni.<sup>153</sup>

A politikai tartalomtól látszólag távol eső tevékenységek is politikai jellegűekké válhattak ezekben az években, mint például 1863-ban a már említett szárazság sújtotta „ínségesek” segélyezése. A kormányzat segélyakcióival szemben ugyanis a megyékben a helyi ellenzéki politikai elit tagjai megtagadták az együttműködést a törvénytelennek tekintett megyei adminisztráció által kinevezett inségügyi bizottságokkal, s helyi és országos egyesületek, a sajtókiadványok szerkesztősegeinek (melyek között kiemelt szerep jutott a Pesti Naplónak) közreműködésével saját segélyezésbe fogtak. Így azután Arany lapjában is minden kis hír a társadalmi segélyezésről aprócska jele volt a kormányzattal való együttműködés megtagadásának.<sup>154</sup> Prominens szerep jutott mindebben az 1862-ben alakult Magyar Gazdasszonyok Egyesületének, mely a valóban elkötelezett karitatív tevékenység mellett annak is köszönhetette a megkülönböztetett figyelmet, hogy sikerült az arisztokrácia, köznemesség és városi polgárság, értelmiség összefogását megvalósítani egy szervezeten belül, s élén az egyesület elnöki posztját betöltő özvegy Damjanich Jánosné állt, akcióit pedig nem kisebb személyiség támogatta, mint Batthyány Lajos gróf özvegye. 1864 tavaszán, elsősorban az ún. „ínség bazár” rendezvénynek köszönhetően, melyet kifejezetten Batthyány grófnő kezdeményezett, az egész ország figyelmé feléjük fordult.<sup>155</sup>

<sup>150</sup> Vegyes c. rovat. K I/2. 20. sz. 479.

<sup>151</sup> Reviczky Szevér: Egy olasz költő szenvedései. Tisza Kálmán barátomnak, köszönet gyanánt. SzF II/1. 17. sz. 262.

<sup>152</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/2. 25. sz. 399.

<sup>153</sup> Vegyes c. rovat. K I/1. 17. sz. 407.

<sup>154</sup> Vö. Vegyes c. rovat. K I/2. félév 7., 9., 10., 11., 12., 14., 15., 17., 19., 20., 24. sz., II/1. 1., 5., 6., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 17., 18., 19., 20. sz., II/2. 5. sz.

<sup>155</sup> Vegyes c. rovat. K I/1. 25. sz. I/2. 14–16., 22. sz., II/1. 6., 8. 10., 21. sz., II/2. 14., 16., 19. sz., III/1. 1., 3., 5., 10., 11. sz.

Felbukkantak azután a híradások között konkrétabb politikai utalásokat tartalmazó is. Például a hír 1862 elején, hogy a Helytartótanács nem hagyta jóvá Tóth Kálmán megválasztását az Akadémia levelező tagjává,<sup>156</sup> mivel Tóth népszerű élcslapja, a Bolond Miska egy számát a pest-budai rendőrség lefoglalta, s haditörvényszéki eljárás is indult ellene. Önmagában egy-egy személyről – valamely tisztán irodalmi jellegű hír esetén is – annak megjelölése, hogy az illető „volt országgyűlési képviselő”, „az 1861-iki országgyűlés elnöke” vagy „volt alkotmányos főjegyző”, szintén jelentőséggel bírt (Pálffy helytartó 1862 februárjában „szigorúan” tiltotta, hogy a sajtóban az 1861. évi országgyűlés volt képviselőit „képviselők”-nek nevezzék, ugyanez volt a helyzet az „alkotmányos” hivatali címekkel).<sup>157</sup> '1848' jelszava direkter módon is fel-feltűnt a Koszoróban, ha csak egy-egy rövidhír mellékes elemeként is.<sup>158</sup>

Politikai elvek vitatása persze nem tartozhatott Arany lapjainak témái közé. De az Eötvös Józsefbáró *Gondolatok* című, kiadásra váró művéből közölt részletek („Ellenzék”, „Kormány”, „Kormány támaszai”) közreadásával határterületre tévedt a szerkesztő: „A kormány támaszai. Oly kormányt vagy államszerkezetet, melynek a nép érzületében gyökerei nincsenek, külső támaszok nem tarthatnak fel” – szöveg például a szentencia.<sup>159</sup> 1864 tavaszán pedig a későbbi igazságügy-miniszter, Horvát Boldizsár akadémiai székfoglalóját idézte a Koszoró az osztrák törvénykezési reformról: „... nem elég a törvényeknek csupán *absolute* jóknak lenniök, hanem szükség, hogy a nép szokásaiban, meggyőződéseiben, hajlamában gyökerezzenek, másképp a legjobbak is ellenszenvet költenek és demoralizáló hatást gyakorolnak...”<sup>160</sup> (Kiem. az eredetiben.) Kifejezetten politikai jellegű eseményként keltett izgalmat 1864 elején a pesti kaszinó által Széchenyi tiszteletére rendezett díszebéd, ahol a családtagok átadták a kaszinó részére Széchenyi által hagyományozott díszszerleget; az összejövetel az ellenzéki erők seregszemléje volt.<sup>161</sup>

Időről-időre fel-feltűnt Deák Ferenc alakja a tudósításokban, amire, mint láttuk, az élénk politikai küzdelmek hónapjaiban csupán egy alkalommal került sor. A provizórium idején Deák nevének megidézése önmagában politikai hitvallásnak számított.<sup>162</sup> Először 1861. október végén olvashatjuk a Figyelőben: „Hír szerint a pozsonyi hölgyek Deák Ferenczet aranytollal készülnek megajándékozni. A *toll* ha *arany* is gyöngye

<sup>156</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 10. sz. 159.

<sup>157</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/2. 21. sz., K I/2. 20. sz., II/1. 19. sz., II/2. 14., 19. sz.; Pálffy véleményére lásd: Pálffy levélfogalmazványa Worafkához, Buda, 1862. márc. 26. MNL OL D 191 7380.IV.B.1862.

<sup>158</sup> Lásd például Vegyes c. rovat. K I/1. 10., 23. sz.

<sup>159</sup> B. Eötvös József „*Gondolatok*” című kéziratí művéből. K I/1. 14. sz. 330.

<sup>160</sup> Vegyes c. rovat. K II/1. 12. sz. 287.

<sup>161</sup> Vegyes c. rovat. K II/1. 6. sz. 143.

<sup>162</sup> Tudjuk, alkalmanként személyesen is találkozott Arany Deákkal, például Bezerédj Istvánné ebédjein Csengery Antallal, Kemény Zsigmonddal és Gyulai Pállal együtt. De alkalmat szolgáltatott az Akadémia is, hiszen Deák az igazgató tanács tagja volt.

kifejezni a nagy polgár érdemeit.”<sup>163</sup> (Kiem. az eredetiben.) Majd 1862 elején közli a hírt: Deák arcképeinek árusításából eddig hétezer forint gyűlt be a fővárosi fiú, illetve leány árvaintézet javára. „Méltó dicséret a nagynak, ki *árnyékát* is ily gyümölcsözővé tudta tenni!”<sup>164</sup> (Kiem. az eredetiben.) 1863 elején szokatlanul terjedelmes hírre bukkanhatott az olvasó az újdonságok között: „Országunk Deákja kapott erdélyi nőktől 1861-ki emlékül egy igen csinos szoborművet, melyet, társaik nevében, ifj. báró Kemény Istvánné és b. Szentkereszti Karolina urnők e napokban az illető kezéhez juttattak. A mű az épen emelkedő félben levő Pannoniát ábrázolja, a mint egyik kezében hatalmas jelképeire támaszkodván, a másikat védőleg nyújtja mellette álló fia felé, ki a törvényre utal. Minő talpraesett gondolat és mennyi vonatkozással bír. A mű *Alexy K.* jeles szobrász hazánkfia műve. A bronzöntés bécsi. A kivitel technikája alig hagyhat kívánnivalót fenn. – De a kifejezés, ha nem csalódunk, a bécsi öntödében valamit veszített. Különösen magának Pannoniának arczkifejezése méltóságosabb volt az eredeti mintában. – Azt is igen találónak vélem, hogy a szoborművet-hordó talpkő a szt. István bazilikájának egy márványdarabjából készült, melyet emez egyszerű, felvésett szavak jelölnek: »az alapkö Szent Istváné.« Vajha mentől többször szólhatnánk valódi érdem méltó jutalmáról!”<sup>165</sup> De jutott Deákról szóló tudósítás a rákövetkező év elejére is. Februárban ugyanis a Magyar Gazdasszonyok Egyesülete által szervezett, már említett „ínség-bazár”-on Deák faragványait is árusították. A Koszorú beszámolója szerint: „Hány család nyomorát enyhíté csak *Deák* Ferencz nagy hazánkfiának keze munkája! Sajat kezüleg faragott számos papir nyomtató követ. E nagy izléssel és finomult csiszolt és díszített fényüzési czikknek árát sem szabták. A vevő tetszésére volt bizva, hogy ily becses emlék értékét meghatározza. – A kiknek kevesebb pénzök volt, kegyeletből sem kérdezősködtek ára iránt – sokan csak látni akarták. E czikknek azonban jó keletje volt. – Harmincz, ötven, száz forinton kelt darabja, – nem az érték, hanem a vevő lehetőségének arányában. Egy bolt az általa faragott pipáról volt elnevezve: »Deák pipájához.« Ez *Zichy* Ferdinándné és *Karácsonyi* Ferenczné boltja volt.”<sup>166</sup> (Kiem. az eredetiben.) S azután 1864 nyarán, bár Deák neve nem került említésre, de az olvasók számára világos lehetett, ki volt az a férfi

<sup>163</sup> Vegyes c. rovat. SzF I. 51. sz. 815.

<sup>164</sup> Vegyes c. rovat. SzF II/1. 9. sz. 143.

<sup>165</sup> Vegyes c. rovat. K I/1. 3. sz. 70–71.

<sup>166</sup> *Az ínség bazár Pesten.* „—n.” szignóval. K II/1. 8. sz. 186.

Vörösmarty egy nyomtatásban akkor napvilágot látott versében, aki – a vershez fűzött szerkesztői jegyzet szerint – a két részre szakadt ellenzéki pártot Zala megyében az 1840-es évek közepén kibékítésre bírta:

Egy név, egy elv, s Zalának büszkesége  
Oly férfi, milyen ritkán születik;  
Mi kell egyéb, mint a jók összesége?  
S a vész hatalma rajtunk megtörik  
És újra ember lesz a gáton ott,  
Hol eddig a viszály uralkodott.<sup>167</sup>

S nem szakadt meg a sor 1865 elején sem. Januárban jelent meg a hír a Koszorúban: az 1861. évi országgyűlés Pesten lévő tagjai „ez idén is” üdvözölték Deák Ferencet az évkezdét alkalmával.<sup>168</sup> Ez már a provizórium végnapjait előre vetítő enyhülés jeleként kerülhetett a nyilvánosság elé, hiszen, bár igen ártalmatlannak tűnik, de a feloszlatott országgyűlés tagjait mintegy testületként jeleníti meg, ezért nemkívánatos hír volt a provizórium kormányzata számára. Ezt követte egy újabb tiszteletadási gesztusról közölt beszámoló: „Zala megye lelkes hölgyei, Botka szül. Hertelendy Polin urnő indítványára s vezetése mellett, díszes szőnyeget hímeznek Deák Ferencnek.”<sup>169</sup> Hogy a sor azután a Budapesti Szemle újabb füzeté kapcsán Deáknak a Wenzel Lustkandl művének bírálataként a magyar államjog összefoglalására vállalkozó munkájára, az *Adalék a magyar közjoghoz* című értekezésre figyelmet felhívó közleménnyel záródjon: Lustkandl „okoskodásait nagy hazánkfiai az ő régi pajzsával és fegyverével, a logikával, egymás után háritja el és vágja vissza”.<sup>170</sup> Egy ironikus gesztus erejéig azonban Arany helyt adott olyan megjegyzésnek is, ami jelezhetette, némelyek mintha sokallták volna, hogy Deák tekintélyét a körülötte gyülekező értelmiségiek a legkülönbébb kérdésekben is mértékadónak tekintik. A Redout építése és megnyitása kapcsán fellángolt vitában arról, hogyan is hívják magyarul az új intézményt (amiből azután a 'vigadó' került ki győztesen), a Koszorú közölt egy verset, amely szúrósan kijelenti, ilyen fontos kérdésben Deáknak is feltétlenül meg kell szólalnia.<sup>171</sup> (Mint ahogy természetesen nem szólalt meg.)

Külpolitikai események érthetően még ritkábban kerültek említésre Arany lapjaiban. De amikor 1863 tavaszán az Oroszország megszállta volt lengyelországi területeken újabb szabadságharc tört ki, s néhány hétig Európa figyelme a lengyelek felé fordult, a Koszorú is megemlékezett „Kondratovics Lajos” (Władysław Syrokomla) lengyel

<sup>167</sup> Vörösmarty: *A Zalamegyeieknek*. K II/2. 1. sz. 4.

<sup>168</sup> Vegyes c. rovat. K III/1. 2. sz. 47.

<sup>169</sup> Vegyes c. rovat. K III/1. 5. sz. 119.

<sup>170</sup> Vegyes c. rovat. K III/1. 9. sz. 215.

<sup>171</sup> Z. A. [Zichy Antal?]: *Redoute (azaz: borzadj-) Epigrammák*. K III/1. 4. sz. 93.

népköltőről, s hogy 1831-ben Oroszország megsemmisítette a lengyel nemzet önállóságát, a lengyel nyelvet kizárta a közélet színtereiről, hogy kitörölje a szívekből a lengyel nemzeti érzelmeket. S a tanulságot persze Magyarországra is lehetett vonatkoztatni: „Azonban egy nemzetben még a testet sem könnyű megölni, nemhogy a lelket.”<sup>172</sup> A felkelés gyors leverése után sem feledkezett meg a lap a lengyel ügyről, a „lengyel sebesültek” vagy „a zsarnokság és forradalom szörnyűségei közt” is megrendezett varsói zeneünnepe, az az év őszén elhunyt Józef Korzeniowski lengyel író, a Párizsban a „lengyel harcosok javára” rendezett felolvasások egy ideig még fel-felbukkantak a Koszorú hasábjain.<sup>173</sup> 1863 őszén a lap „curiosumkép” közölte a hírt, hogy a német uralkodók gyűlése augusztusban Frankfurt városának 130 ezer forintjába került. Azt persze már nem kellett hozzátennie, hogy a gyűlésen Anton Schmerling ausztriai államminiszter terve szerint a Német Szövetség szervezetének reformja került volna napirendre, ami megerősítette volna az Osztrák Császárság politikai súlyát a szervezeten belül. Poroszország azonban bojkottálta a gyűlést, s sikeresen hiúsította meg az osztrák térdnyerést, így az esemény végül a bécsi diplomácia látványos kudarcával járt.<sup>174</sup>

Arany szerkesztőként sikeresen mérte fel a kormányzat politikai tűrőképességét és saját szerkesztői mozgásterét, hiszen miközben folyóiratai minden számát a legkülönbözőbb szövegelemeken keresztül átszötte a politikai ellenzéki színezetű nemzeti elkötelezettség, azt a költemények, elbeszélések, értekezések, a kultúra, irodalom világának hírei keretezték és foglalták magukba. Móricz Zsigmond más kontextusban, erősen megróvóan „óvatosan bátor”-ként jellemezte Aranyt,<sup>175</sup> mi a megróvó jelentéstartalom nélkül használjuk most ezt a szókapcsolatot szerkesztői magatartásának jellemzésére. (Mindenes bizonnyal nem véletlenül ugyanez jellemezte Kemény Zsigmond báró gyakorlatát is a Pesti Napló élén.) Arany lapjai természetesen maradtak azok, aminek hirdették magukat: „aesthetikai, kritikai és szépirodalmi folyóirat”, „szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap”. Nem szándékunk azt állítani, hogy a politika ügyei domináns szerepet játszottak volna bennük. Azt azonban talán sikerült bebizonyítani, hogy a kor olvasói számára a lapok egyetlen számának kézbe vétele után sem lehetett kétséges: azok szerkesztője a nemzeti kultúra fejlődését az alkotmányosság és a politikai önállóság kivívásával párosítva tudja csak elképzelni.

Arany 1862 nyarán, fürdőkúrája idején így jellemzi lelkiállapotát Madách Imrének: „csak néz ki belőlem a lélek, mint toronyból a bakter...”<sup>176</sup> A bakter figyelmesen szemléli a torony körüli vidéket, véleményt alkot, de maga nem aktív szereplője, még kevésbé

<sup>172</sup> Egy lengyel költő. K I/1. 12. sz. 282.

<sup>173</sup> Vegyes c. rovat. K I/1. 17. sz. 407., I/2. 13. sz. 308., 22. sz. 524., II/1. 9. sz. 215.; vö. Tóth Kálmán: *A lengyel anya (Románca.)* Uo., III/1. 7. sz. 148.

<sup>174</sup> Vegyes c. rovat. K I/2. 12. sz. 287.

<sup>175</sup> Móricz 1978: 716.

<sup>176</sup> Arany levele Madách Imrének, Szliacs, 1862. augusztus 29. Arany 2014: 118.

formálójá az előtte elvonuló eseménysornak – s nem is akar azzá lenni. Úgy látjuk, e hasonlat találóan leírja azt is, ahogy Arany szerkesztőként viszonyult a „nemzeti és társadalmi kérdések” erőteréhez. Kívül is és belül is lenni – egyszerre.

### Források

MNL OL D 191: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Abszolutizmus kori levéltár D 191 M. kir. helytartótanács, elnöki iratok

MNL OL D 212: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Abszolutizmus kori levéltár D 212. M. kir. helytartótanács, XXII. Könyv- és színművizsgálati osztály iratai

Ágai 1892: PORZÓ [ÁGAI Adolf], *Por és Hamu: Barátim s jó embereim emlékezete*, Bp., Athenaeum, 1892.

Arany 1952: ARANY János *Összes Művei*, VI: *Zsengék, Töredékek, Rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.

Arany 1982: ARANY János *Összes Művei*, XVI: *Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Arany 1989: *Aranytól Aranyról*, összeáll. TÓTH Tibor. Bp., Tankönyvkiadó, 1989<sup>2</sup>.

Arany 2004: ARANY János *Összes Művei*, XVII: *Arany János levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó, 2004.

Arany 2014: ARANY János *Összes Művei*, XVIII: *Arany János levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Bp., Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014.

Die Protokolle 2007: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867, Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg, II: 6 März 1860 – 16. Oktober 1860*, bearbeitet, eingeleitet von Stefan MALFÈR, Wien, Öbv, 2007.

Ercsey 1883: ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, Bp., Ráth Mór, 1883.

Vértesy 1914: VÉRTESY Jenő, *Szabó Károly levelei Gyulai Pálhoz, 1–3: Közlemény*, ItK, 1914 (24.), 103–114, 223–236, 322–332.

K: Koszorú

PN: Pesti Napló

SzF: Szépirodalmi Figyelő

### Hivatkozott irodalom

Barta 1953: BARTA János, *Arany János*, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.

Benedek 2003: BENEDEK Gábor, *Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban = Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*, szerk. DOBROSSY István, Miskolc, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003 (*Rendi Társadalom – Polgári Társadalom*, 12), 394–413.

Benedek 2006: BENEDEK Gábor, *A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei = Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, szerk. KÖVÉR György, Bp., Századvég, 2006, 235–254.

Benkó 1897: BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-körösön*, Nagykörös, Ottinger ny., 1897.

Benkó 1908: BENKÓ Imre, *Arany János és tanártársai önéletrajzai*, Nagykörös, Ottinger ny., 1908.

Czigány 1990: CZIGÁNY Lóránt, „Neved ki diccsel ejtené...”: *Személyi kultusz Ferenc József és Rákosi Mátyás korában = C. L., Nézz vissza haraggal!* Bp., Gondolat Kiadó, 1990, 70–98.

Dávidházi 1994: DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994<sup>2</sup>.

Dávidházi 1998: DÁVIDHÁZI Péter, *Teve, menyét, cethal: Ellenállásunk (felhő)próbái Shakespeare-től Aranyig = D. P., Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum Kiadó, 1998, 65–81.



- Deák 2013: DEÁK Ágnes, „A politika ne nyulj hozzám-virág volt”: Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában, *Századok*, 2013 (147.), 3., 625–654.
- Hajnóczy 1988: HAJNÓCZY Gábor, *A nemzeti építészeti stílus kérdése az Akadémia palota körüli vitában = Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 195–214.
- Kerényi 2002: KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002.
- Kerényi 2005: KERÉNYI Ferenc, „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”: Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005.
- Keresztury 1957: KERESZTURY Dezső, *Arany János = Arany János 1817–1882*, Bp., Magyar Helikon, 1957 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Kiadványai, 1), 5–24.
- Keresztury 1987: KERESZTURY Dezső, „Csak hangköre más”: *Arany János 1857–1882*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- Kovács 2000: KOVÁCS József László, *Az 1857-es császárrjárás irodalmi visszhangja = Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9) 255–266.
- Lauka é. n.: LAUKA Gusztáv, *A multról a jelennek*, kiadta a Petőfi-Társaság, Bp., Aigner Lajos, é. n.
- Miklóssy 1985: MIKLÓSSY János, *Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó = A magyar sajtó története II/1: 1848–1867*, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, 654—677.
- Milbacher 2009: MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció Kiadó, 2009.
- Móricz 1978: MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága = M. Zs., Tanulmányok*, I, s. a. r. SZABÓ Ferenc, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1978, 712–724.
- Németh G. 1963: *Glosszák = ARANY János Összes Művei, XII: Prózai művek 3: Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 349–360.

- Németh G. 1971: NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.
- Németh G. 1976: NÉMETH G. Béla, *Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról* = N. G. B., *Létharc és nemzetiség: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976, 445–468.
- Németh G. 1981: NÉMETH G. Béla, *A szerkesztő s a kritikus Arany* = N. G. B., *Küllő és kerék: Tanulmányok*, Bp., Magvető Kiadó, 1981, 59–69.
- Pap 2003: PAP József, *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*, Szeged, Belvedere, 2003.
- Sáfrán 1973: SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- Szabad 1967: SZABAD György, *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.
- Szajbély 2005: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005.
- Szegedy-Maszák 1972: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal = Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 291–358.
- Szilágyi 1990: SZILÁGYI Márton, *Edvárd király, angol király...: Arany János és Lisznai Kálmán*, Tekintet, 1990 (3.), 6., 113–118.
- Tarjányi 2013: TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas Kiadó – Editio Princeps Kiadó, 2013.
- Új 2002: ÚJ Imre Attila, *A Koszorú megszűnésének okai és körülményei = A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2002, 50–66.
- Voinovich 1929: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849*, Bp., MTA, 1929.

## Hoppál Mihály

### Újabb adatok és megjegyzések a *Toldi* mitológiai hátteréhez

A folklórkutató sohasem tudja végérvényesen lezárni az egyes témák vizsgálatát, hiszen az újabb publikációk újabb szövegeket és újabb elméleteket, magyarázatokat (és bírálókat) hozhatnak felszínre. Az évek során a *Toldi* mitológiai hátteréről írt tanulmány<sup>1</sup> kiegészítéséhez sok új adatra leltem, most ezekből adok válogatást, megjegyezve, hogy még van ezeken kívül is. (Nem foglalkozunk ezúttal a nagy erejű hős történeti alakjával, vagyis azzal, hogy a magyar nemes ifjú valóban járt-e zsoldosként Itáliában, mert erre is vannak adatok!)

Fontosabbnak tekintjük ezúttal a folklóradatok bemutatását, amelyek támogatják azt az állításunkat, hogy a népi emlékezet évszázadokat tud átívelni. Elsőként a 19. század közepén gyűjtött adatokat idézzük. Ezeket még Arany János elbeszélő-költeménye születésének idején gyűjtötte a *Magyar Mythológia* szerzőjének, Ipolyi Arnoldnak a felkérésére Csaplár Benedek egyik tanítványa Szeged környékén. E szövegek nincsenek kapcsolatban a költői feldolgozással, inkább Toldi mindennapjairól szólnak és természetesen az erejéről.

„1. Gyermekkorában Budán a királynál a konyhában szolgált s mint ilyenek egyszer azt mondja a szakácsné:

– Menj, hozz vizet a Dunából!

– Miben? – kérdé Toldi.

– Amiben akarsz! – volt a felelet.

Toldi előfogott két háromakós hordót s azokban hozott vizet, mit mindenki megcsodálván, erejének hírét Mátyás király fülébe vitték, ki őt katonaszolgálatra alkalmazta ezután, hol csakhamar főtisztségre vergődött. [...]

3. Más alkalommal Toldit az olasz katonák felingerelték, ekkor mindegyik szűrűjába huszonöt fontos követ tett, s megrázkódásával a körülötte állókat a földre terítette, ezért Toldit a királynál bevádolták.

Mínthogy a király nem felejtette el még a lábnymást, hajlandó volt Toldit megbüntetni. Éhhalálra kárhoztatván, szobába záratta; az éhhaláltól azonban megmentette a szakácsné a kulcslukon beadott kenyérfalatocskával.

4. Történt, hogy ebben az időben szép Magyarországon egy török vitéz nagyon hatalmaskodott s annyira ment szemtelenségével, hogy néhány, vele megmérközni bátorzkodó magyar vitéz kivégzése után a templomban szentmiseáldozat

---

<sup>1</sup> Hoppál 1981.

alkalmával az oltárra ült és égő gyertyánál gyújtott pipájára. A királyt ez szerfelett búsította, de tőrnie kellett, mivel nem volt Toldija, ki a törökkel szembe szállott volna.

Szomorúságának okát sejtven a szakácsné elment Mátyás királyhoz s kérte, hogy alázná meg magát, mondaná el búslakodásának okát annál is inkább, mivel reményű, hogy segíthetni fog. Sokára, a szakácsné szüntelen esedezésére kivallotta, hogy sajnálja Toldi halálát.

A szakácsné biztató szavára, hogy Toldi él, a király nagyon megörült. Néhány emberével tüstént elment Toldi börtönébe, hol Toldi nagy szomorúságban lesóványodva élt, csak csontból és bőrből állott.

Toldit élve látván a király, így szól:

– Toldi, lehetne-e, mint egykor?

– Lehetne idő múlva! – felelt Toldi. Ezután felvirradt Toldira, jól tartották s három hét elteltével kérdezé a király tőle.

– Lehetne-e már?

– Lehetne! – volt a felelet.

– Válassz tehát lovaim közül magadnak valót! – szól Toldinak a király s Toldi az istállóban levő lovakat farkuknál fogva a földre terítgetven, magának való alkalmas lovat nem talált; ezért tehát az ő szemétdombon élődő lovát keresték fel, mely Toldi felügyelése alatt néhány nap múlva visszanyerte erejét. Ekkor bement a királyhoz s jelenté, hogy parancsolatjára készen áll. A király nem szólt neki semmit, hanem másnap a templomba ment vele, hol az oltáron büszkélkedő pogányt mutatá neki.

Toldi e látmánytól felbőszülve az oltárhoz rohant és a pogányt úgy pofon törülte, hogy az oltárról lebukott.

– Jerünk ki e szent helyről – mondta Toldi –, odakint végezhetünk!

Kijövet után megegyeztek, hogy a Dunán levő szigeten intézik el dolgukat. Általévén a szigetre, Toldi saját csolnakát a Duna partjára visszalökte; mert állítása szerint egyikőjüknek ott kell maradni. Most tanakodtak, mi módon kellene dolgukat legegyszerűbben véghezvinni? Toldi szavára megegyeztek, hogy fegyvereiket tovahagyva, előbb a török nyomja le Toldit a földbe, amennyire bírja, s ha onnan egyszeri megrázkódás után ki nem ugrik, a török elhozhatja kardját s Toldit kivégezheti; de ha Toldi kiugrik, akkor ő fogja a törököt lenyomni, és ha a török egyszeri megrázkódás után ki nem bírna ugrani, akkor Toldi hozhatja el kardját s vághatja le küzdőfele fejét.

Most egymással kezét fogtak, megbocsájtottak egymásnak. Mindezeket elvégezvén, a török Toldi két vállára téven kezét, lenyomta combig; de Toldi megrázkódva, egyszerre kiugrott. Most Toldi fogott hozzá a nyomáshoz. Előszörre

lenyomta combig, másodszorra köldökéig, harmadszorra pedig egészen nyakáig. Minthogy már ebben a nyomkodásban meghalt a török, felvette Toldi kardját, levágta a török fejét, kardja hegyén diadal jeléül vitte.”<sup>2</sup>

Ezek korábban már megjelentek nyomtatásban a 20. század elején a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIII. kötetében, és nemrégiben, a 21. század elején Benedek Katalin szerkesztésében. Ezek a Csongrád megyei szövegek (még ha erősen átírt szövegek is) jól mutatják, hogy mennyire gazdag volt a Toldihoz kapcsolódó szájhagyomány.

1916-ban Nagyszalontán jegyezték le a következő Toldi mondát, amely aztán a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIV. kötetében jelent meg. Egy idős férfi mondta el ezt a szöveget, amelyben szinte felmondta az Arany-féle hősköltemény tartalmát.

„Toldiék a Kajla-kocsmával szembe laktak, ott ahun most a méntelep meg az új temető van. Nagyfalunak hitták rígen azt a községet. Az üvéké vót a máji Bence-tanya (Bence-laposnak is híjják) meg a gyaraki szik is, amék még legelőnek is rossz. Özvegy Toldinének két fia vót: György és Miklós. György alighogy felcseperedett, mingyán a király udvarába került, de Miklós a birtokon maradt, oszt ott nőtt fel az ídes anyja mellett.

György gonosz, felpöffeszkedett kiráji tanácsos vót, Miklós meg fene nagy, erős vívós, meg bátor gyerek. Egy malomkövet megemelni vagy egy teli-zsákot ide-oda dobálni annyi vót neki, min nekem ezt a zacskót megpeccinteni. A vendígó-dalt is ojan egyenessen kitarotta, mint én ezt a nádpácát, la! Oszt nem is ijedt a meg semmitül; egyszer ott a Nádasréten két farkas támadt neki, hát hopp! az egyiknek mingyán elkapta a lábát, oszt ugy verte agyon vélle a másikat. Má serkedett a bajissza, amikor egyszer valami nagy verekedés miatt el kellett néki búdosni hazúrul.

Ojan hirtelenséggel kellett vót néki elmenni, hogy még egy vasat se tudott magáho venni; úgy küdött oszt utánna az ídes anyja egy cipóba egy kis pízst Bencével, egy régi szógájukkal. Azt se tudta, hun menjík, de a sok ámojgás, búdosás közbe eszibe jutott, hogy katonának megyen: hát felment Pestre. Ott meg ippen valami idegen óriás birkódzott a kiráj vitézeivel, de sehogy se tudták legyúrni. Miklós is kiállott vélle. A Duna más partján vót a birkódzó hej. Hát mikor oda írnek, Miklós akkorát rugott a csónakán, hogy visszarepült oda, ahunnan elindultak. Előbb csak az egymás kezit ropogtatták, de Miklós erősebb vót, mert az idegeny óriásnak mindegyik ujjából kiszorította a vírt. Ijedtiben mingyá

---

<sup>2</sup> Benedek 2006: 344–346.

megadta magát, nem mert birokra menni Miklóssal, de amikor Miklós megfordult a nép felé, háturúl a nyakáho csapott a kargyával, de Miklós észrevette, osz kicsavarta a nyakát.

Ezír a győzelemír a kiráj vitézei közzé került, osztán kisébb nagy vitézsége mián ajándíkba kapta a szalontai várat ötvennyóc telkivel együtt. Öreg korára ide hozta családját is, oszt itt ílt, ameddig meg nem halt.”<sup>3</sup>

Andrásfalvy Bertalan 1955-ben gyűjtött egy mesét, amelyet Tolna megyében, Szakcs községben jegyzett le és amely Mátyás királyról és Toldiról szól. Nem idézzük most a mese hosszú szövegét, csak az elejét, ahol az idős mesélő, az akkor 81 éves asszony Toldit táltosnak mondja: „Hát Mátyás királynak is volt egy Toldi nevű szolgája. Ez valami táltos fiú volt...”<sup>4</sup> Ez az azonosítás (Toldi = táltos) lényegében tökéletesen alátámasztja ‘a hős neve, mint mikroszöveg’ elméletet, vagyis ez a konkrét népmesei adat is hitelesíti az elméleti következtetést. Be kell ismerni, hogy ezt az adatot tanulmányunk első megjelenése idején is idézhettük volna, mert a meseszöveg már 1957-ben megjelent, igaz, egy németországi kiadványban.

Talán még érdekesebbek azok a szövegek, amelyek a múlt században kerültek rögzítésre. A 20. század végén még lehetett néhány mondatöredéket gyűjteni a Szilágyságban, azokban a falvakban, ahol még élt a Toldi-család emléke, mert néhány településen úgy tartották, hogy a híres nemesi famíliának ott voltak birtokai. Magyar Zoltán gyűjtéseiből idézünk:

„77. Toldi Miklós itt született Leleben a lelei Toldi család sarjaként. És az a nevezetes esemény, amelyet Arany János is megírt, itt történt a határban, a Vásármező nevű helyen, ahol ágazik el az út délnek és kelet felé. Ott mutatta meg Toldi egy szekérrúddal az utat Lackffynak, hogy merre menjen tovább Buda felé a sereggel. (Lele)

78. Emlegették Toldit is. Hogy emelte fel a rúdat, hogy merre menjenek. A nyomórúdat felvette a kezibe, azt tanultuk az iskolában is. (Szamosardó)

79. Buda ucca: a hagyomány szerint Toldi Miklós itt mutatta meg a Budára vezető utat. (Szilágynagyfalu)

<sup>3</sup> Szendrey 1924: 227. Elmondta Kajtár Sándor, 83 éves, 1916. A mondát lejegyezte Mezey és Szemes Péter is, Szathmáry György, Arany Mihály is Jámber Mihály után.

<sup>4</sup> Andrásfalvy 1957: 73.

### Toldi Miklós malomköve

80. Cikón vót a fél malomkő. Toldi Miklósnak a fél malomköve Cikón az uradalom kapujában. Azt mindig néztük, hogy azt mondták, hogy aztat hajította a katonák közé Toldi Miklós. És akkor kettébe tört a kő. A Toldi köve. (*Égerhát*) [...]

82. Toldi is itt vót, innen származik, innek Cikóruul. Van neki egy feliratja a templomba. Még mutatták, hogy ott kint vót a kapunál [kastély kapuja] két darab malomkő. Hogy azon vitte Mária Teréziának a poharat a vízzel. (*Szamoscikó*)

83. Ahogy most jött Cikóruul, vót két kastély szembe egymással. Azok valamikor a két Toldi Miklósé vót. Amikor maga jött, a kapuban nem tudom, megvan, nincs meg, ott vót egy malomkő kettőbe vágva. A kastélynak a kapujába. Mer mikor a Toldiak, osztozkodott a két testvér, az egyiket Miklósnak, a másikat Györgynek hívták, azok elosztották a vagyont, a malomkő maradt – mert vót vízimalom a Szamoson, mert itt a Szamos. És mikor elosztották a vagyont, akkor még csak a malomkő maradt osztatlan. Kettőbe vágták, és az egyik Toldié volt egyfelől, a másiké bal felől. Az egyik kastély le van mán bontva, a másikat érdemes megnézni, mert nagyon szép kastély volt. (*Sülelmed*)

### Küzdelem a farkasokkal

84. Somlyó felé menet vót régen egy nagy nádas. Mondták, hogy a farkast ott ölte meg, és akkor a vállára vette, osztán vitte. Az itt a falunak a felső végén vót, ahol most a Nagy utca van. (*Szilágynagyfalu*)

85. Emlegették, hogy ez a Nagyfalu vót a szülőfaluja. És feltételezték, hogy a Nagyfalu és Somlyó közötti nádasban ott verekedett a farkasokkal. Ezt Bagoson is emlegették, persze. (*Szilágybagos*)<sup>5</sup>

A szövegek azt jelzik, hogy a helyi szájhagyomány fenntartotta a Toldiak emlékét, bár nem lehetünk bizonyosak abban, hogy az iskolai tudás Toldiról mennyiben erősíti ezeknek a mondáknak az emlékét.

Fontosabb témánk szempontjából a magyar táltos-hagyomány szövegeinek megismerése, mert csak ezáltal jutunk közelebb a bikaküzdelem értelmének feltárásához. Egy jellegzetes és szép szöveget találhatunk Dobos Ilona kötetében, aki a hiedelem-mondák katalógusát kezdte összerakni még az 1970-es évek elején-közepén.

---

<sup>5</sup> Magyar 2007: 134–135.

„Táltosok viaskodása

Egyszer volt, hol nem volt, a hetedhét országon is túl volt egy nagyon szegény ember. Annak volt egy fiacskája. És az már foggal született, a gyerek, és mikor hétéves volt a gyerek, azt mondja az apjának:

– Édesapám, énnekem el kell menni, mert engem hívnak.

– Hova akarsz menni fiam, hova hívnak?

– Édesapám azt ne kérdezd, mert ugyse mondhatom meg neked, mert engemet olyan helyre hívnak, ahol veszedelem lesz. Vagy visszajövök hozzád, vagy pedig soha többet. De azért egyre megkérlek. Kisérj el egy darabig. Megyek majd a nagyvilágba, és majd ahol megállok az erdőben, egy tisztás van az erdőben, ott meglátsz – azt mondja – egy borzalmas nagy, füstös bikát. Ott vár engemet, ahol köll nekem menni. De az már öregebb mint én, az tizenhárom éves, én pedig csak hétéves vagyok. S avval köll nekem megközdeni.

– Ó, édes fiam, hogy tudnál te egy bikával megküzdeni hétéves gyerek létedre?

– Édesapám, nekem az elő van írva születésemtől fogva, hogy nekem avval meg kell küzdeni, annak meg velem.

Elcsodálkozott ezen az ember, nem tudta, hogy az ő fia táltos. Azt mondja a fiának:

– Ne menj te, édes fiam sehová se, miért küzdenél te egy olyan csúnya bikával, úgyse bírsz el vele!

– Édesapám, nekem ez meg van rendölve, hogy nekem oda kell menni, és meg kell vele küzdeni. Vagy én halok meg, vagy az. Hanem – azt mondja – kísérj el édesapám, és mikor majd én összecsapok vele, mert én is olyan bikává változok, mint az, olyan bika leszek, mint az, de el ne tévesszél bennünket, essze ne tévesszél bennünket. Fogjál egy furkós botot, egy súlyos furkósbotot, annak a bikának verd a csánkját, mikor én esszeütök vele. Mert – azt mondja – csúnya viadal lesz ott az erdőben, a tisztáson, és ott ütközök vele össze.

No, most az ember, jó erős ember volt a gyerekek az apja, csinált magának egy jó nagy furkósbotot, kifaragott és megy a gyerekekkel, a hétéves gyerekekkel az erdőn keresztül. Odaérnek a tisztásra, s ott van egy nagy tölgyfa, ott a bika már várja őket, s hánnya a szarvával a földet a tölgyfa körül. Mikor meglátja a gyereket, elbódíti magát a bika, elordítja magát, a gyerek megrázkódott, am még erősebb bika lett mint az, aki ötet várta. Mikor összecsaptak, akkor odament az ember, elkezdte annak a csánkját vagdalnyi a bottal, úgyhogy már fölvérezték egymást, csupa vér volt a két bika, esszeütözköztek. Egyiknek már letörött a szarva, annak aki ötet várta, az ember meg verte a csánkját a bottal. Ugyhogy már lefeküdt a földre, s már nem tudott semmit se csinálni, és emez beledöfte a szarvát és megölte. Mikor megölte, akkor megrázkódott, újra gyermek lett.



– Na, – azt mondja – kedves apám, láttad ezt a viadalt, nekem ezt meg kellett csinálni, mert ha én nem ölöm meg őtet, akkor ő öl meg engemet. Ezért köllött nekem ezt a viadalt megcsinálni, mert én most megmondom neked, hogy mire születtem. Ez is táltos volt, s én is *táltos* voltam, és ezzel nekem meg köllött küzdeni, őneki meg velem. És ezért vagyunk mind a ketten táltosok, mert egyik a másikával meg kellett küzdenünk...”<sup>6</sup>

Különös értéke és érdekessége a következő szövegnek az, hogy a nép emlékezte is megőrizte Toldi hőstetteinek egyikét, a bikafékezést.

„Dobos Gábort ismertem is. Egy nagy magos ember vót. Ölni nem ölt. Híres ember vót. Csak megüzente, hogy ekkor jön a pízír, csak érte ment. Azt hallottam, hogy Dobos ment az utcán, oszt a vágóhídre vittek a mészárosok valami bikát, vagy marhát. Oszt elszaladt a bika. Oszt kiabáltak az emberek, hogy ‘állj el előle!’ – De Dobos lefogta. Mikor bevitték a vágóhídre egy darab májad adtak neki.”<sup>7</sup>

Az ember józan ésszel azt gondolná, hogy a bikák olyan nagy súly- és erőfölényben vannak, hogy egy átlagos súlyú ember nem bírhat velük. Így gondoltam magam is, amíg a következő fényképet meg nem láttam, amin el kellett gondolkozni, mert úgy tűnik, hogy Kínában szinte napjainkig, mint népi ügyességi játékot úzik a bikafékezést.

---

<sup>6</sup> Dobos 1981: 332.

<sup>7</sup> Küllös 1988: 216. Gyűjtő Békés András, 1954. Nagykereki, Bihar m. Adatközlő: Cserős András, 75 éves.



*Egy Csöcsiang tartományi hui nemzetiségű sportoló bikát szelídít. A bikát szarvánál fogva váratlan cselekkkel igyekszik térdre kényszeríteni. (Fotó: Li Jilu – 1982. október 6.)*

A kép történetéhez hozzátartozik, hogy a budapesti kínai nagykövetség kerítéséhez erősítettek egy üvegfalú lapos kiállítódobozt, s abban nyolc színes fotót helyeztek el a Xinhua Hírügynökség anyagából, amely Kína kisebbségi népcsoportjainak a népi játékait mutatta be. (Sikerült elkérnem a fotókat, melyeket egy Li Jilu nevű fotós készített.) Ezek között találtam a hui nemzetiség fiataljának képét, amint „bikát fékez” egy stadion porondján, a jellegzetes muszlim fejfedővel és modern sportcipőben. A hui népcsoport Kína kevés muszlim vallású népei közé tartozik, és több tartományban is élnek.

A képaláírás tanúsága szerint (1982-ben) Kínában a Csöcsiang (Zhejiang) tartományból származó hui nemzetiség körében a fiatal férfiak szabad kézzel, ügyes fogásokkal képesek egy bikát legyőzni, vagyis Toldi módjára megfékezni. 1995-ben, amikor Mandzsúriában jártam, ellenőriztem az adatot, s kiderült, hogy ott is ismert volt a bikafékezés, az erős ifjút pedig a *baator* címmel tisztelték meg. Ismerve a kínai viszonyokat, ahol erős a hagyománytisztelő, a népi kultúra területén pedig archaikus állapotok uralkodnak, nem csodálkozhatunk azon, hogy igen régi népi játékok is fennmaradtak. Nem kell csodálkozni ezen már csak azért sem, mert például a samanizmusnak is klasszikus

formáit őrizték meg napjainkig, ahogy erről személyesen is meggyőződhettem.<sup>8</sup> Ami ebből a Toldira vonatkozik az az, hogy a középkori magyar énekmondó hagyomány feltehetően egy keleti elemet őrzött meg ebben a motívumban, olyat, ami ráadásul nemcsak elbeszélő motívum, hanem valóságos eleme volt a népi kultúrának.

Egy további meglepetés akkor ért, amikor török népek híres eposzát, a 14. században írásba foglalt (de jóval korábbi – körülbelül a 10. századból származó) eposzának magyar kiadását kezdtük előkészíteni az Európai Folklór Intézetben. Megkaptam akkor a Bakuban (Azerbajdzsán) 2000-ben kiadott *Dede Korkut Enciklopediát*, amiben egy bikával küzdő ifjú képe szerepelt,<sup>9</sup> és amely Dirsze kán fiát, Bugacs-ot ábrázolta.



*Fəxrəddin Əliyev „Dirsəxan oğacın boyu”.*

<sup>8</sup> Hoppál 2013. vö. a mandzsú és a daur fejezetet.

<sup>9</sup> Kitabi-dədə Qorqud Ensiklopediyası. Baki, 2000: 444.

A hősmonda első fejezete arról szól, hogy Dirsze kánnak és feleségének nincs gyermeke, ezért aztán áldozat gyanánt egy nagy vendégséget tartanak. Megszületik a várvavárt fiúgyermek, aki szépen növekedett, erőben gyarapodott. Idézzük most a fordítás szövegét (együtt a fordítók magyarázó jegyzeteivel):

„A ló lába vágtat, a dálnok nyelve pereg, akiknek bordájuk van fejlődnek, akiknek gerincük van, növekednek. A fiú a tizenötödik évébe lépett. A fiú apja ez időben felkereste Bajandir kán szálláshelyét.

Hanem, kánom, Bajindir kánnak volt egy bikája és egy tevecsődöre. Az a bika, ha a szarvát kemény kőhöz ütötte, a követ úgy gyúrta, mint a tésztát. Egyszer nyáron és egyszer ősszel a bika és a tevecsődör között viadalt rendeztek. Bajindir kán a hatalmas oguz bégekkel együtt szokta megtekinteni a viadalt, és mindig jól szórakozott rajta.

Bizony szultánom, ezen a nyáron is kiengedték a bikát a szerájából. Három ember jobb oldalról, három ember pedig baloldalról tartotta a bikát vasláncokkal. Amikor a küzdő-tér közepére értek, akkor a bikát hirtelen eleresztették.

Csakhogy, szultánom, Dirsze kán fiacskája meg másik három helybeli gyerek birka-bokacsontokkal kockázott a téren. Amikor a bikát szabadon engedték, odakiáltottak a fiúcskáknak: 'Fussatok!'

Három fiú elfutott, de Dirsze kán fiacskája nem menekült el, hanem a nyílt tér közepén csak állt, és nézett. A bika pedig a fiúra támadt, látszott, hogy meg akarja ölni. A fiú erre öklével a bika homlokára sújtott. A bika farolva hátrált, majd ismét a fiúra támadt. A fiú megint csak egy kemény ütést mért a bika homlokára, de ez alkalommal a bika homlokának feszítette az öklét, előre nyomult egészen a tér széléig. A bika és a fiú hosszasan tusakodtak. A bika már két lábon állt, tajtékot vert. Sem a fiú, sem a bika nem bírta el a másikkal. A fiú azt gondolta magában: 'Ha egy tetőhöz oszlopot ütnek, az a tetőt megtámasztja. Miért támasztom én a bika homlokát, hiszen pont ezzel segítem talpon maradni?' Ezzel a fiú elvette az öklét a bika homlokáról és félreugrott az útjából. Így aztán a bika nem tudott talpon maradni, hanem a fején átbucskázott. A fiú kihúzta a kését, és levágta a bika fejét.

Az oguz bégek odagyültek, körülvették a fiút, és megéljenezték.

– Jöjjön Dedem Korkut és adjon nevet ennek a fiúnak, vigye el őt az apjához, és kérjen a fiúnak bégséget az apjától, nosza, adjon neki trónt! – mondták.

El is hívták, Dedem Korkut meg is érkezett, a fiút magával vitte, együtt mentek az apjához. Dedem Korkut szólott a fiú apjához: Lássuk, kánom, mit mondott?

Hej, Dirsze kán! Bégséget adjál e fiúnak,  
 Trónt adj neki! Érdemes ő.  
 Hosszúnyakú, csodás lovat adjál e fiúnak,  
 Lovagoljon! Rátermett ő.  
 Töméntelen birkát, juhot adjál e fiúnak,  
 Nyársra valót. Érdemes ő.  
 A csordából vörös tevét adjál e fiúnak,  
 Teherhordót. Rátermett ő.  
 Aranytetős sátrat adjál e fiúnak,  
 Árnyat-adót. Érdemes ő.  
 Hímzettvállú köpenyt adjál e fiúra,  
 Öltözéket. Rátermett ő.

– Bajadir kán küzdőterén harcolt e fiú, megölt egy bikát, a te fiad neve tehát Bikács legyen. A nevét én adtam, éveit Allah adja – mondta.”<sup>10</sup>

Az oguz törzsek hősi epikája, a Dede Korkut szövege több, a Toldival párhuzamba állítható motívumot tartalmaz. Így például a hős csodás növekedése, feltűnő ereje már gyermekkorában, s végül a küzdelmek sora, melyek közül csak az egyik, hogy pusztá kézzel legyőz egy megvadult bikát. Mindenesetre a bikaküzdelem nemcsak a magyar táltos mondáknak egyik fontos eleme, de a burját sámán-folklórban is megvan.

Ezt idézzük:

„A tengeren, a nagy Bajkálon túl, vagyis a déli oldalon élt egy király, Tajzsi kán, akinek volt egy tarka bikája. E tarka bika szokatlan erővel és termettel dicsekedhetett.

Egy reggel a tarka bika így bömbölt:

– Aki meg tud mérközni velem ezen a világon, jöjjön mérjük össze az erőnket!  
 Ekkor Buha nojon bábj kétéves bikává változott, és a Bajkál északi oldaláról így bömbölt feleletül a tarka bikának:

<sup>10</sup> „A török szövegben szereplő „Bugaç” szót (amely a *boga*, magyarul bika szóból származik) Bikácsnak fordítottuk, remélve, hogy a Bikács név a magyar olvasónak is a bikát juttatja eszébe, annál is inkább mivel helységneveink közt is megtalálható (Bogács). Az ifjú élete során a neve mindig a hőstettére emlékezteti a közösséget. A nomád népeknél a gyermeknek az ifjává válását, érettségét, valamilyen hőstettel kellett bizonyítania, mely lehetett, például egy rabló portyában eredményes részvétel, ellenség megölése, de mint itt láthatjuk a „bikafékezés” is ezekkel egyenértékű. A felerdülés elismerése a névadás, a kapott név általában a „hőstetre” utal, és a törzsi, nemzetségi renden belül az önállóság elismerését is jelenti (saját tulajdon, legelő, állatállomány, lakhely, kíséret)” – írták a fordítók a kötet elején. Dede Korkut 2002: 43.



– Most töltöttem be második évemet, a következő év lesz a születésemtől számított harmadik, akkor majd elmegyek megküzdeni veled, és összemérjük az erőnket!

A következő évben Buha nojon bábj hároméves bikává változott, átúszott a Bajkál déli oldalára, elindult Tajzsi kán országába, hogy megküzdjön a tarka bikával. Buha nojon bábj nappal sötétszürke színű bika képében mérkőzött a tarka bikával, éjjel pedig átváltozott egy nem mindennapi szépségű fiatal emberré, és tette a szépet Tajzsi kán leányának.

Tajzsi kán meglátta, hogy tarka bikájával küzd egy ismeretlen bika, az egész kaszálót feltúrták.

Tajzsi kán vett egy botot, és mindkettőt kiűzte a pusztába, hogy ott folytassák a küzdelmet.”<sup>11</sup>

Diószegi Vilmos egész életét a régi magyarok hitvilága és a szibériai sámánok kutatásának szentelte. Egyik munkájában azt írta:

„A török népeken kívül a mongolok ugyancsak ismerik a bikaalakban való viaskodás hiedelmét. Egy kudai burját sámán, valamint más burjátok is mesélték, hogy Zaján Sagan *tengrinek* (istennek) három fia volt, az egyiket Boho Mujanak hívták. A keleti Hambir Bogdo *tengrinek* is volt fia, Boha Teli. A burjátok szerint ez a két fiú találta fel a vas kovácsolásának a művészetét. Azonban Boha Muja elrabolta Boho Teli kovácműhelyét és ez a keleti és a nyugati istenek utódai között ellenségeskedést szított. – Zaján Sagan *tengri* fiai az égből leereszkedtek a földre, Mongólia területére. Amikor Bobo Muja megtudta, hogy Boho Teli szintén a földön van, és tarka bikává változott, hogy üldözze őt, akkor két testvérének azt tanácsoltak, hogy térjenek vissza az égbe, maga pedig a földön maradt. Kék, pontosabban sötétkék színű bikává változott és menekülni kezdett üldözője elől.”<sup>12</sup>

Diószegi, mivel jószerivel a teljes magyar nyelvterületet felgyűjtötte a távolkeletiek mellé, magyar adatokat is idézett:

„Heves megyéből (Tiszaigarról) idézzük a bikaalakban vívott táltosküzdelmet: 'A táltosoknak vót kijelölt éjszakájuk, akkor birkóztak, meg marakodtak, mint a bika. Vót nekik olyan helyük, ahol viaskodtak. Bikának változnak és úgy viaskodnak; füstös vagy fekete és fehér bika alakban.' A bodonyi palócoknál

---

<sup>11</sup> Mándoki 1973: 59.

<sup>12</sup> Diószegi 1973: 116.

is ismert az állat-(bika)alakban való viaskodás, itt azonban már a garabonciás személyéhez fűződik: 'Begyűtt a verboncás a faluba, három nap nem ett, mer küzdeni vót. A verboncás küzdött a bikával.' – Itt is vót egy ember Bodonyban, foggal született. Mihál Miska vót. Régen vót. Az is ment minden este küzdeni a bikával. Mentek az emberek a bikával, azt a kis körmét verték mindig, mert megölte volna a verboncást. Azért küzdött, mert az foggal lett."<sup>13</sup>

Az állatküzdelem motívumáról az orosz kutatók és Diószegi Vilmos is határozottan állította, hogy lényegében az állatalakú (sámán)ösökkel való harcot jelképezi. A mítosz szintjén ez az ikerkultusz egyik megjelenési formája, ahogy V. V. Ivanov ma már klaszszikus cikkében írta: „ez a két isteni rangra emelt ikertestvér, az Ásvinà-ikrek bináris szimbolikus ellentétpárt alkot, bizonyítja az is, hogy mindegyikük kötődik valamelyik olyan állathoz, amely tagja a társadalmi rangoknak megfelelő áldozati állatok hierarchikus sorozatának. Az isteni rangú két indiai ikertestvér közül, akiknek a neve a lovat jelölő szóból származik, az egyik közvetlenül a lovakkal, a másik a bikákkal van kapcsolatban. Ezért joggal véljük, hogy ez az ikerpár megfelelt a fa alatt megjelenő rituális szimbólumoknak, vagyis az állatoknak (akik a sámánok állatsegítői).<sup>14</sup>

A magyar néphitben jól ismert mind a táltos bikává változásának motívuma, mind pedig a táltos-ló mesei szerepe. Az idézetek jól bizonyítják, hogy volt vagy lehetett előképe a Toldi történetnek, melyet esetleg ismerhettek a Mátyás udvarában még gyakorta megforduló énekmondók.

Természetesen nem kívánjuk tagadni az európai hatásokat a magyar (népi) kultúrában, de határozottan szeretnénk melléjük állítani a keleti elemeket is, amelyeket a kutatás bizonyos mértékig háttérbe szorított az utóbbi időben, vagy még élesebben fogalmazva, egész egyszerűen nem akar figyelembe venni. Pedig nem egy-egy elszigetelt motívumról van szó, hanem egyre gyarapodó adatok sorozatáról. Így például külföldi, hazafias elfogultsággal alig vádolható kutatók megtalálták a páva-dallam párhuzamait az ujjur és mongol sámán-énekekben, a *Fehérlófia*<sup>15</sup> mesénk megfelelőjét tuvai népmesében, a tulipán és a griffes díszítőmotívumokat azokon a területeken, ahonnan őseink Ázsiából kijöttek, Attila temetésének hármaskoporsó motívumát egy burját pásztor elbeszélésében és még lehetne sorolni a párhuzamokat, melyekről egyszer, egy másik kötetben majd részletesen írunk, hogy bemutassuk a szájhagyomány alig megszakítható láncolatát.

---

<sup>13</sup> Diószegi 1973: 109.

<sup>14</sup> Ivanov 1984: 211.

<sup>15</sup> Fehérlófia 2007.

## Források és hivatkozott irodalom

- Andrásfalvy 1957: *Mátyás király és Toldi*, gyűjt. ANDRÁSFALVY Bertalan = *Von Prinzen, Trollen und Herren Fro: Märchen der europäischen Völker*, Münster, Gesellschaft zur Pflege des Märchengutes der Europäischen Völker, 1957, 73–78.
- Benedek 2006: BENEDEK Katalin, *A tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratoss folklór-gyűjteménye egész Magyarországról, 1846–1858*, Bp., Balassi Kiadó, 2006.
- Dede Korkut 2002: *Dede Korkut könyve – Török eredetmonda*, ford. ADORJÁN Imre, PUSKÁS László, a fordítást az eredetivel összevetette DOBROVITS Mihály, Bp., Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2002.
- Diószegi 1973: DIÓSZEGI Vilmos, *A pogány magyarok hitvilága*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973<sup>2</sup>.
- Dobos 1981: DOBOS Ilona, *Gyémántkígyó*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- Hoppál 1981: HOPPÁL Mihály, *A Toldi mitológiai háttere*, *Új Írás*, 1981 (21.), 11., 68–101.
- Hoppál 2007: *Fehérlófia*, szerk. HOPPÁL Mihály, ford. BUDA Ferenc, KARA György, SOMFAI KARA Dávid, Bp., Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2007.
- Hoppál 2013: HOPPÁL Mihály, *A sámánság újjászületése*, Bp., Balassi Kiadó, 2013.
- Ivanov 1984: IVANOV, V. V., *A ló és a fa – kísérlet ősi indiai rituális és mitológiai jelképek megfejtésére* = IVANOV, Vjacseszlav Vszevolodovics, *Nyelv, mítosz, kultúra*, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1984, 167–212.
- Küllös 1988: KÜLLÖS Imola, *Betyárok könyve*, Bp., Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1988.
- Magyar 2007: MAGYAR Zoltán, *A Szilágyság mondahagyománya*, Bp., Balassi Kiadó, 2007.
- Mándoki 1973: *Apagyilkos sámánfiak: Burját mesék és mondák*, vál. MÁNDOKI László, Bp., Európa Kiadó, 1973 (Népek Meséi, 55).
- Szendrey1924: SZENDREY Zsigmond, *Nagyszalontai gyűjtés*, Bp., Athenaeum, 1924.



Gulyás Judit  
„Ama solidaritás...” –  
A mese értelmezése Arany János értekező prózájában  
az 1850-es és 1860-as évek fordulóján

A dolgozatban azt kívánom megvizsgálni, milyen jelentőséget tulajdonított Arany János a népmese műfajának az 1860-as évek elején közzétett bírálatai, értekezései, fordításai, illetve szerkesztői munkássága tükrében. Hogyan kapcsolódott be a meséről szóló – kialakulófélben lévő – diskurzusba, miként formálta azt, és mindez hogyan viszonyult egyik fő koncepcionális-poétikai problémájához, az eposz újraalkotásának kérdéséhez? Előbb röviden összefoglalom az Arany János meseismeretére vonatkozó, eddig ismert adatokat, majd keletkezésük időrendjében következnek értekező prózájának idevágó művei: *Széptani jegyzetek*, *Naiv eposzunk*, *Nyugot-felföldi népmondák*, *Eredeti népmesék*. Mivel folklorisztikai szempontból ezeket igen kevésbé vizsgálták, a dolgozat nem törekszik teljességre, csupán azt kívánja bemutatni, hogy a néprajzi szakirodalomban általában elszigetelten kezelt írások összekapcsolásával miként rajzolódik ki egy, a népmeséről, illetve a szájhagyományozás poétikai következményeiről szóló jelentős 19. századi koncepció.

Arany János meseismerete

Bár a 21. század felől visszapillantva úgy tűnhet, hogy a 19. századi kulturális elit tagjai számára akadálytalan volt (vagy lett volna) a népköltészeti műfajokhoz való hozzáférés, ám még a falusi-mezővárosi környezetben felnőtt, protestáns kollégiumokban iskolázódott, paraszti-félnemesi-nemesi származású értelmiségiek számára sem voltak e műfajok magától értetődően és egységesen elérhetőek. Amennyire ez ebben a pillanatban látszik, Arany János például éppúgy töredékesen ismerte csak a klasszikusnak nevezett magyar népballada-hagyományt, mint Erdélyi János<sup>1</sup> (vagy korábban Kölcsey Ferenc). Ugyanakkor Arany meseismerete, más, korabeli szerzőkhöz képest viszonylag jól dokumentált, és arról tanúskodik, hogy gyermek- és felnőttkorában egyaránt részese volt, aktívan vagy passzívan (elbeszélőként vagy hallgatóként) mesemondásnak.

---

<sup>1</sup> Kríza 1988; Tarjányi 2014: 528–534. Arany János kéziratossalgyűjteményét Kodály Zoltán vetette össze a folklórgyűjtésekből dokumentálható nagyszalontai repertoárral (Szalay–R. Bajcsay 2001: 528.), Csörsz Rumen István (2009) pedig a kollégiumi (közköltészeti) hagyománnyal.

Édesapja, Arany György a nagyszalontaiak visszaemlékezése szerint kifejezetten jó elbeszélő volt, Arany János pedig az iskolában a vele egykorú kisdíákoknak, majd később tanítványainak is mesélt alkalmanként. Arany két művéről (*Rózsa és Ibolya*, *Az özvegy-ember árvái*) veje, Szél Kálmán úgy nyilatkozott, hogy Arany azok szüzséjét Nagyszalontán és a szomszédos falvakban (Zsadány, Mezőgyán) ismerte meg, amelyeket hivatali kötelességénél fogva, továbbá ott élő ismerősei és rokonai révén látogatott. Nagyszalontán Szilágyi István rektor 1843–1844-ben az akkor két-hároméves Arany Juliskának mesélt esténként. A nagykállói származású Szilágyi korábban Arany diáktársa volt a debreceni református kollégiumban (a kollégium és a katonaság a mesemondás két jellegzetes színtere volt a 19. században).

1847 tavaszán jelent meg a *Rózsa és Ibolya* (ekkor még *Rózsa és Ibolya meséje* – *Népmese* címmel). Ez a mű egy klasszikus tündérmesei szüzsét, a mágikus menekülésről és az elfeledett menyasszonyról szóló történetet követ végig (és a típusnak ez a szöveg a legkorábbi, nyomtatásban megjelent magyar nyelvű változata). A *Rózsa és Ibolya* szempontunkból egy jelentős szerzői gesztus megnyilvánulása volt: hiszen az akkor még csupán kéziratban olvasható *Toldi* rendkívüli sikere után a felkérésekre reagálva első költeményeként Arany egy mesével lépett a nyilvánosság elé. Költői debütálásának fogadtatása azonban mind egykorúan, mind később meglehetősen negatív, legjobb esetben is megengedően fanyalgó volt. A *Rózsa és Ibolya* sosem került olyan kanonikus pozícióba mint például a szintén tündérmesei szüzséből építkező *János vitéz* vagy a *Csongor és Tünde* (amelyekkel több szempontból is párhuzamba állítható), mivel a mesét az értelmezők a kezdetektől a már elkészült (és a várt) eposzhoz mérték és könnyűnek találták azt, világosan kijelölve a műfaji elvárásokat.<sup>2</sup> Arany a tündérmese mellett később más mesei műfajok szépirodalmi integrációjával is kísérletezett. A nemzetközi és a magyar mesekatalógus alapján a következő művei tartoznak ide: *A hegedű legendamese*,<sup>3</sup> a *Jóka ördöge* a makacs asszonyról szóló történetfüzérként tréfa,<sup>4</sup> *A hamis tanú* trufa, anekdota,<sup>5</sup> *A fülemüle* trufa, anekdota.<sup>6</sup>

Ami Arany közvetlen családjának meseismeretét illeti: felesége, Ercsey Julianna és az ő édesanyja, Szakmári Erzsébet is jó elbeszélő hírében álltak. Amikor Gáspár János, tankönyvek és gyermekirodalmi antológiák szerkesztője 1850-ben meglátogatta az Arany családot, az akkor kilenc éves Arany Juliska (legalább) két mesét mondott el neki, amelyek lejegyzését kiadás céljából 1853-ban Gáspár kérte Aranyéktól, s ezeket meg is jelentette a Kovácsi Antallal közösen szerkesztett, Kolozsváron kiadott *Magyar*

<sup>2</sup> Gulyás 2010: 203–300.

<sup>3</sup> MNK/ATU 774F, *St. Peter with the Fiddle*. Lásd Uther 2004.

<sup>4</sup> MNK/ATU 1365, *The Obstinate Wife*.

<sup>5</sup> MNK/ATU 1590, *The Trespasser's Defense*.

<sup>6</sup> MNK 1593/ATU 1593, *The Clothesline*. A vonatkozó szakirodalmat lásd a *Magyar Népmese Katalógus* (MNK) megfelelő típusainál.

olvasókönyvükben, „Arany Julcsa után” megjelöléssel. A második világháború után a Magyar Tudományos Akadémia pesti főépületének pincéjéből előkerült népköltési tárgyú kéziratok egy részéről az 1960-as évek elején derült ki, hogy a meséket Ercsey Julianna és Arany Juliska jegyezte le, Arany László pedig ezeket a szövegeket használta meséinek megszövegezéséhez, az 1862-ben kiadott *Eredeti népmesék* című kötethez.<sup>7</sup> Arany János és családjának összes tagja tehát kifejezett érdeklődést mutatott a mese műfaja iránt. Arany László a mesegyűjtemény közzététele után pár évvel a Kisfaludy Társaságban *Magyar népmeséinkről* címmel tartotta meg székfoglalóját (1867), amely az egyik legátfogóbb 19. századi meseértelmezés, és 1872-től Gyulai Pál mellett ő lett a Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztője, aki a prózafolklórhoz tartozó szövegeket, így a mesék szöveggyűjtését végezte.

Összességében, ezeknek az adatoknak jó része nem fedi fel, hogy pontosan *mit* is meséltek Arany János családtagjai, barátai vagy éppen ő maga: a történetmondás, a *mese-mondás* ténye és gyakorlata viszont világos.

## A mese Arany János értekező prózájában

### Széptani jegyzetek

1854–1855 körül Arany János a nagykőrösi gimnázium tanáráként egy olyan, a protestáns gimnáziumokban használandó, *Magyar olvasókönyv* című szöveggyűjtemény összeállításán dolgozott, amely egy önálló fejezetben népmeséket is közölt volna. Ez a chrestomathia, bár Heckenast Gusztáv személyében kiadója is lett volna, végül nem jelent meg, a kézirat holléte egyelőre ismeretlen. Mivel a kiadott magyar népmeseszövegek száma ekkor jószerével az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* három kötetében (1846–1848) megjelent 33 szövegre korlátozódott,<sup>8</sup> vagyis igen csekély volt a felhasználható korpusz, ezért az Ercsey Julianna és Arany Julianna által az 1850-es

<sup>7</sup> Kovács 1982; Domokos–Gulyás 2009.

<sup>8</sup> A szintén Erdélyi János szerkesztette *Magyar népmesék* 1855 őszén jelent meg (húsz mesét tartalmazott). Nem tudni, ismerte-e ezt Arany a *Magyar olvasókönyv* összeállítása idején. Egy sógorához írott levele szerint 1855 januárjában a kézirat jelentős része elkészült. Később azonban Arany megszakításokkal, 1857-ig folytatta a kézirat összeállítását. (Erről részletesen írtam korábban, lásd Domokos–Gulyás 2009: 16–24.) Az Erdélyi János szerkesztette kötetek mellett csupán két magyar népmesegyűjtemény jelent meg 1855-ig: Gaal György (*Mährchen der Magyaren*. Bécs 1822) és Mailáth János német nyelvű kötetei (*Magyarische Sagen und Maehrchen*. Brünn 1825; második, bővített kiadása: Stuttgart u. Tübingen, 1837). Szórványosan bukkantak fel mesék az elitkultúra nyilvánosságának színterein (pl. a *Muzáron*, *Élet és Literaturában* 1829-ben két állatmese és egy tündérmese). Feltehetően jelentős volt ugyanakkor a *ponyván* elérhető meseszövegek száma, sajnos erre vonatkozólag eddig csak részstanulmányok készültek el, ezenkívül

években lejegyzett, mintegy 120 lapot kitevő meseszövegek kapcsán felvetődött annak lehetősége is, hogy azokat a családtagok esetleg Arany János kérésére, e szöveggyűjtéményhez jegyezhatték le.

Arany János az 1855-ben (vagy után) írt kéziratot munkájában, a *Széptani jegyzetekben* (amelynek feltehetően a *Magyar olvasókönyv* lett volna a példatára) külön fejezet tárgyalta a szóbeliségre erősen támaszkodó epikus műfajokat (*népmese, monda, mythos, legenda, rege*). Arany ebben a következőképpen ismertette a népmesét:

„A népmese, mind megannyi elbeszélő költemény, melyet a nép maga hoz létre, szájról szájra ad, változtat, idomít. Szükség tehát, hogy kerek egészet képezzen: azaz meglegyen benne a kezdet, bonyolódás és kifejlés; e nélkül mitsém ér. A népmese többnyire *sem helyhez, sem időhöz kötve nincs*, hanem szabadon csapong a képzelet országában. Legfontosabb faja az úgynevezett *jelvi* vagy *jelképes* mese, melyben homályosabb vagy világosabb lepel alatt a mesét költött népnek vallásos hite vagy természetről nézete rejlik. Így jelenti sokszor (noha az elbeszélő nép tudtán kívül), a győztes királyfi: a napot, a 12 óriás: a 12 hónapot; a saskirály: a levegőt; a halkirály: a vizet; a medve: a földet vagy telet.

Másik faja a *dajka* vagy *állat mese*, melyben állatok jellemök szerint szerepelnek; de nem a tanulságért hozatnak fel, mint az aesopi mesében, melytől meg kell különböztetnünk. Ezek sokszor hosszú elbeszéléssé nyújtanak, mint a német híres »Reinecke Fuchs«. A keleti népeknél, főleg az araboknál az ily mesék igen gyakoriak.

Harmadik faja a *nép furcsa elbeszélései* pld. a székelyekről, vagy mint »Csalóka Péter« Jókainál.”<sup>9</sup>

Arany összefoglalása, bár nem utal rá, alapvetően Henszlmann Imre 1847-ben, a Magyar Szépirodalmi Szemlében közreadott értekezésén alapul.<sup>10</sup> A *népmese Magyarországon* című átfogó tanulmányában Henszlmann magyarországi magyar, román, szlovák népmeséket hasonlított össze, a Grimm testvérek mitológiai meseértelmezése szerint, közelebbről Albert Schott interpretációja nyomán. A három, Henszlmann elkülönítette mesei kategória (amely három-négy műfaji csoportnak feleltethető meg) a *jelvi* (*symbolicus*) *mese* (a mai tündérmese, tulajdonképpeni mese, varázsmese fogalmával egyenértékű), a „*jellemeztető*” *állatmese, tanítómese* beleértve a falucsúfolókat (rátótiádákat) is, illetve a *dévajkák* (tréfás mese, trufa, *Schwank*). Henszlmann értelmezése szerint a jelvi mesék a pogány mítoszok leszármazottai, amelyek elhomályosult formában a természeti erők, a négy alapelem (tűz, víz, föld, levegő) küzdelmét ábrázolják, központi szereplőjük pedig az életet szimbolizáló napisten.<sup>11</sup>

a forrásanyag is csekély, mivel a 19. század első feléből a közgyűjteményekben fennmaradt és hozzáférhető, önálló kiadványként megjelent magyar ponyvamesék száma minimális (emellett ugyanakkor figyelembe veendő az a szintén feltáratlan mesekorpusz, amely a *kalendáriumokban* megjelent szövegekből áll össze).

<sup>9</sup> Arany 1962b: 546–547.

<sup>10</sup> Henszlmann 1847 (új kiadása: 1978).

<sup>11</sup> Gulyás 2013.

Henszlmann népmese-definíciója a Grimm testvérek meghatározásából indult ki, és négy fő elemből állt: „Népmeséknek [1] a nép azon elbeszéléseit szokták nevezni, melyek [2] sem időhöz, sem helyhez kötve, [3] egyedül a nép képzelő tehetségéből erednek, és [4] tárgyakat csudálatos idomba öltöztetik.”<sup>12</sup> Henszlmann ezután a grimmii definíció tételeiből kettőt rögvest cáfolt is (a mesék egy része nem képzelőerőn alapul, mert szimbolikus, másik részük pedig nem okvetlenül csodálatos),<sup>13</sup> de a térbeli-időbeli kötöttség hiányára vonatkozó (és majd Aranynál is megjelenő) megállapítást érintetlenül hagyta. Arany a népmese meghatározásában eltért Henszlmanntól, mivel ő a szóbeliség, a hagyományozódás és a variálódás jegyeit sorolta előre, majd ezt követte a kompozíció, a szerkezet, a felépítés jelentőségének kiemelése.<sup>14</sup> A mesei műfaji klasszifikáció kategóriáit Arany viszont egyértelműen Henszlmanntól vette át. Hasonlóképpen, a jelvi mesék kapcsán Arany által felhozott szimbólumok példái is Henszlmann Imre tanulmányából származnak.<sup>15</sup>

A második kategóriaként említett *dajka-* vagy *állatmese* meghatározása szintén Henszlmann nyomdokain halad, egyfelől a jellemeztetés/jellem központba állításával, másrészt az irodalmi fabula-hagyománytól való elkülönítéssel.<sup>16</sup> Ugyanakkor éppen a kategória megnevezése nem Henszlmanntól származik, ő ugyanis körülírással élt vagy

<sup>12</sup> Henszlmann 1847: 81; Henszlmann 1978: 249. A számok az én közbevetéseim – G. J.

<sup>13</sup> „Ezen értelmezés sem első sem második részében nem állhat meg, ámbár mindkettejére nem kevés német bölcsész és gyakorlati ember, nevezetesen a második részre magok a Grimmek, a mesék fő hősei is, hivatkoznak. Nem állhat pedig meg első részében, mert, mint reménylem, minden kétségen kívül leszen, hogy a népmesék felének alapját nem nyújtja a képzelő tehetség, hanem az ész s e mesék *jelképesek*; nem állhat második részében, mert a fenmaradt harmad résznél a csudálatos inkább mellékes dolog, mint lényeges.” Henszlmann 1847: 81; Henszlmann 1978: 249.

<sup>14</sup> A „kerek egész” (idomteljesség) jelentőségéről lásd Dávidházi 1994: 185–220.

<sup>15</sup> Arany: „Igy jelenti sokszor (noha az elbeszélő nép tudtán kívül), a győztes királyfi: a napot, a 12 óriás: a 12 hónapot; a saskirály: a levegőt; a halkirály: a vizet; a medve: a földet vagy telet” vö. Henszlmann írásával: „Mind a két felhozott mesében [két szlovák népmeséről van szó – G. J.]ős idomát (Urtypus) birjuk a még fenlevő jelves (symbolicus) meséknek, s ezen ősi idomból kitűnik azoknak a világot jegyző jelentősége, mely a nap és elemek harcza a tél merevítő erőszaka ellen, mint ezt oláh meséihez adott jegyzeteiben világosan megmutatta Schott. Az elemek jelképei: medve a földé, sas a légé, hal a vízé, és az utószületett gróf urfi, ki itt a nap, vagy napistenség helyett áll; mert a nap az, mely a földet a téli merevségtől, a léget a hótul, a vizet a jégtől megszabadítja, azaz a medvét, sast, és halat átbüvöltségéből felmenti.” Henszlmann 1847: 101. Továbbá: „az óriások mint az év hónapjai, melyeket a napisten halva hagy el maga után” (Mailáth János *Pengő* című meséjéről szólva, ugyanabban a közlésben, ahol Henszlmann a *Rózsa és Ibolya*ról is szólt). Henszlmann 1847: 216; Henszlmann 1978: 299.

<sup>16</sup> „A mesék második osztálya magába foglalhatja mindazon népies elbeszéléseket, mikben a természet vagy képzelődés egyik lényének *jellemeztetése* fő elemnek tekinthető. Ez osztályba számíthatjuk a nép által költött mesét (die Fabel, Thierfabel), melyben a didaktikai cél, az irány egészben sokkal kevésbé kitűnő mint a művészeti költészet ugyane nemében; sőt a két nem közti fő különbség éppen abban áll, hogy a művészen a didaktikai cél az irány, a népiesben a jellemzés a tulnyomó.” Henszlmann 1847: 81; Henszlmann 1978: 250.

német terminusokat használt (*Fabel, Thierfabel*), ráadásul az Arany János által szinonimaként említett *dajkamese* egyáltalán nem is fordult elő tanulmányában. A *dajkamese* szó használata pragmatikai szempontot is implicál, vagyis a mesemondás funkcióját is felvillantja: Arany ezt a kategóriát azon mesék körébe utalta, amelyeket tipikusan gyerekeknek szoktak elbeszélni, vagyis a rövid, ritmikus prózai, állatokat vagy egyszerűbb hétköznapi tárgyakat szerepeltető állatmesékről és formulamesékről van szó.<sup>17</sup> (Ilyen mesék lejegyzését kérte Gáspár János 1853-ban Arany Juliskától és szüleitől.) Arany e helyt említett példái nem Henszlmann tanulmányából származnak, mert bár az állatmesék keleti kapcsolatára utalt Henszlmann, de a *Reinecke Fuchst*ot nem említette értekezésében. Arany Henszlmannhoz képest szűkítette az idevonható mesék körét azáltal, hogy elhagyta belőle a falucsúfolókat.

Arany János utolsó kategóriája a *nép furcsa elbeszélései*, amely Henszlmann harmadik kategóriájának feleltethető meg (*Schwank, furcsaság, bohózat, dévajka*), s a mai műfaji nevezéktan szerint tréfás mesének (vagy reális mesének) tekinthető. Ezt Arany a megnevezésen túl nem is definiálta, csupán példákkal illusztrálta. Henszlmann meghatározása a következő volt: „miben a népnek többnyire nem gonoszság nélkül járó nedélye és satircius vonása jelentkezik.”<sup>18</sup> Arany két idevágó példája közül az egyiket, a székelylekről szóló elbeszéléseket Henszlmann a második műfaji kategóriánál, a falucsúfolók sorában említette, a másik példa, a *Csalóka Péter* viszont nem Henszlmann dolgozatából származik. Jókai Mór 1852-ben az *Országos Nagy Naptárban* jelentette meg a *Csalóka Péter* című szöveget, 1856-ban, *A magyar nép adomái* című gyűjteményében egy önálló, *Népmesék* címet viselő fejezet tartalmazza a *Csalóka Péter kalandjai* című (tréfás) mesét,<sup>19</sup> amelyről később, 1860-ban, a magyar néphumorról szóló akadémiai székfoglalójában is megemlékezett („Csalóka Péter czim alatt hallottam, még nagyon kis gyermekkoromban meséltetni”).<sup>20</sup> Ha tehát Arany a *Csalóka Pétert* említi a *Széptani jegyzetekben*, akkor feltehetően Jókai 1852-es vagy 1856-os közlése nyomán tette ezt. Ennél korábbi

<sup>17</sup> E mesékről lásd Kovács–Benedek 1987: 1990.

<sup>18</sup> Henszlmann 1847: 81; Henszlmann 1978: 250.

<sup>19</sup> Jókai 1856: 59–73; Jókai 1992: 656.

<sup>20</sup> Jókai számára különös jelentősége lehetett e mesehősnek és mesetípusnak. Már a *Népdalok és mondák* első kötetének megjelenését követően, 1847 tavaszán a Budapesti Naplóban hiányolta a mesék közlését az első-sorban lírai darabokra összpontosító népköltészeti antológiából, s itt említette egyebek mellett a „csalóka Péterről” szóló mesét, „melyet köznépünknek minden gyerek ismer”, emellett több önéletrajzi vonatkozású feljegyzésében utalt a mesére. Domokos 2012. Az *Eppur si muove...* (1872) egyik jelenetében pedig az alsósúti Habsburg-rezidencia kertjében meséli ezt a mesét Jenőy Kálmán a kis főhercegnek.

nyoma Csalóka Péter nevű hőst felléptető meseszövegnek (legalábbis a *Magyar Népmese Katalógus* nyilvántartása szerint) a kéziratos és nyomtatott írásbeliségből egyelőre nem ismert.<sup>21</sup>

Amikor a *Széptani jegyzetek* íródott, az 1850-es évek közepén, Henszlmann Imre tanulmánya volt az egyetlen, magyarul megjelent dolgozat a mesék értelmezéséről, így Arany János szükségszerűen erre támaszkodott. Valószínűleg már megjelenése idején ismerte Henszlmann értekezését, a Szépirodalmi Szemlét legalábbis olvasta, ráadásul Henszlmann a jelvi mesék sorában külön reflektált Arany művére, az 1847 tavaszán megjelent *Rózsa és Ibolya*ra is.<sup>22</sup> A műfaji kategóriák elkülönítése során Arany János tehát kisebb eltérésekkel Henszlmann Imrét követte, ugyanakkor népmese-definíciója önálló, a Henszlmannétól eltérő szempontokat érvényesített, mert a szájhagyományozás, a variálás és a kompozíció szerepét emelte ki, példái pedig vegyesen származtak az 1847-es tanulmányból, illetve egyéb közleményekből. Feltűnő, hogy míg Henszlmann szerzői műfajmegjelöléssel ellátott (*népmese* vagy *pórrege* alcímű) irodalmi műalkotásokat is a Magyarországról származó népmesék sorában tárgyalt (*Lúdas Matyi*, *János vitéz*, *Rózsa és Ibolya*), a népmese kapcsán Arany egyetlen idevágó példája sem utalt olyan műre, amely valamely szerzői életmű része lett volna, holott ezt más, a mesével együtt tárgyalt műfajok definiálása során megtette (a mondánál Tompa és Garay, a legenda esetében Garay, Tompa, Vörösmarty, Kisfaludy Károly, a rege kapcsán pedig Kisfaludy Sándor műveire utalt), sőt, e műfajoknál az összes példája és hivatkozása kizárólag csak szépirodalmi alkotásokra vonatkozott.

Arany János tehát az 1850-es évek közepén, amikor mindössze egy (vagy – a *Széptani jegyzetek* bizonytalan datálásától függően – két) magyar nyelvű népmesegyűjtemény és egyetlen, a meséről szóló tanulmány megjelenése jelezte, hogy a mese kulturális jelentőséggel bíró műfaj, amely tudományos vizsgálat tárgya lehet — a népmesét az irodalomesztétikai rendszer részeként tárgyalta.<sup>23</sup> Arany döntése azért figyelemreméltó, mert megelőlegezte a népmese hazai valorizációjában az 1850-es, 1860-as évek fordulóján bekövetkező fordulatot, amit gyűjtemények és reflexiók megsokasodása jelzett. 1855-ben megjelent az Erdélyi János szerkesztette *Magyar népmesék*, majd 1857 és 1860 között Gaal György hagyatékából egy háromkötetes válogatás, amelyet Kazinczy Gábor és a kor vezető irodalomtörténésze, Toldy Ferenc rendezett sajtó alá. A két kiadványról Ipolyi Arnold tett közzé részletes ismertetést. 1861-ben Merényi László *Eredeti népmesék* címmel két kötetben publikálta gyűjtését, amelyet 1862-ben a *Dunamelléki eredeti*

<sup>21</sup> Dugonics András 1820-ban a közismert „ravaszok” sorában említette Csalóka Pétert („Csalóka Péter igaz ivadéka”). Dugonics 1820: 169. A mesetípusról (MNK 1539A) lásd Vehmas–Benedek 1988: 152–154.

<sup>22</sup> Gulyás 2010: 282–297.

<sup>23</sup> Korábban Bitnitz Lajos (1827: 373, 416–417.) majd Szvorényi József (1851: 106.) tárgyalták röviden retorika-tankönyveikben a „napkeleti/napnyugotti tündérmese”, illetve a „tündérrege” műfaji konvencióit, irodalmi példákkal.



*népmesék* majd a *Sajóvölgyi eredeti népmesék* (1863–1864) kötetei következtek, az előbbiről Arany László írt recenziót 1864-ben, a Koszorúban (majd 1865-ben ugyanitt Pap Gyula palóc meséit bírálta). 1862-ben látott napvilágot Arany László mesegyűjteménye, szintén *Eredeti népmesék* címmel, melyről Gyulai Pál írt még abban az évben elismerő kritikát, és amely szinte megjelenése pillanatától a népmesei szövegekzlés etalonjaként kanonizálódott. 1864-ben Kazinczy Gábor adta ki Mailáth János meséit, amelyeket az 1820-as évek közepén még Kazinczy Ferenc fordított magyarra. 1867-ben Arany László a Kisfaludy Társaságban székfoglalóját a magyar népmesekincsról tartotta.

### *Naiv eposzunk*

A Szépirodalmi Figyelő első három számában, 1860 novemberében folytatásokban megjelent *Naiv eposzunk* című tanulmány a szerkesztő és az értekező Arany János debütálásaként, hangsúlyos helyen, erős gesztussal irányítja a figyelmet egy olyan téma és probléma felé, amely gondolkodásának homlokterében állt. A *Naiv eposzunk* Arany értekező prózájának egyik legtöbbet elemzett darabja; az alábbiakban egyfelől azt szeretném bemutatni, milyen jelentőséget tulajdonított a népmesének Arany a korabeli magyar szájhagyományból már hiányzó, ám meggyőződése szerint egykor feltétlen létezett magyar hősepika rekonstrukciójáról szóló diskurzusban, és másfelől, hogy Arany évrendszerében hogyan jelentkezett a szóbeliség és az írásbeliség jellege, működése és viszonya. Úgy tűnik ugyanis, hogy a szájhagyományozás Arany János számára nem egyszerűen egy disszeminációs technika, hanem az elveszett és keresett hőseposz (és bármely más epikus műfaj) poétikai alkotásának, kompozíciójának és közösségi legitimitásának lényegi, konstituáló eleme, sőt, feltétele volt.

„A nép hagyományos elbeszélései, melyek nem támaszkodnak írás segédelmére, mindig és mindenütt bírnak a benső alkotás némi erejével, idomosságával. Forgassuk át a magyar népmesék gyűjteményeit: a történet e naiv elbeszélésekben (hacsak valamiképp meg nincs csonkítva) mindig kerek, egész: a királyfi, a mesehős teljesen epikai bonyolódások között harcol az ellenszegülő hatalmakkal, míg kivívja a győzelmet. Oly mese, amelyben az események összefüggetlenül, egymás után adatnának elő, a nép közt se hallgatót nem nyerne, se föl nem tarthatná magát az élő ajkon. A hármas vagy kilenczes szám is (jelképi jelentését mellőzve) a teljesebb alakítást mozdítja elé; a három veszély, mit a mesehősnek rendesen leküzdenie kell, gömbölyűbbé teszi az idomot. E prózai előadású költemény, melyet népmesének hívunk, nem regénye a népnek, hanem valóságos *eposza*: benne a hőst segítő vagy gátló csodás hatalmak az epopoea gépezetének (*machina*) felelnek meg. A népmondákban — melyek már időhöz, helyhez vagy történeti személyhez kötve — nem találjuk ugyan mindig az alakítás oly teljét, mint a népmesékben: de itt is határozott hajlam tűnik fel a gömbölyítésre. A hagyományos népmonda is, minden



nemzetnél, csak kerek idomban tarthatja fenn magát; bár ez nem annyira *költeménye* már a népnek, mint a mese. Az utóbbit ugyanis a nép, *tudva*, mint a költeményt hallgatja és beszéli el; míg a mondát, mely mindig valami határozotthoz vagy létezőhöz van kapcsolva, hívó kegyelettel hallgatja s adja tovább. Amaz *eposza* a népnek, ez *története*. De a történetírás is eleinte mindenütt költői idomban nyilatkozott; annál inkább szüksége volt *le nem írt*, csupán emlékezetben tartott tényeknek a gömbölyű alkatra; s innen a népmondák kerekdedsége.”<sup>24</sup>

Ebben a *kompozíció* meglétét tanúsító részletben Arany a szóbeliségben keletkező és terjedő narratív műfajok („a nép hagyományos elbeszélései, melyek nem támaszkodnak írás segédelmére”) megjelölésével kezdi gondolatmenetét. Azt, hogy *műfajokra* gondolt és nem általában a szóbeli kommunikáció részét képező elbeszélő *szövegekre*, a *hagyományos* szó jelzi: egy álomelbeszélés is narratíva, egy piacozásról vagy búcsújárásról szóló beszámoló is ölthet narratív formát, de nem hagyományozódik, nem függetlenedik az elbeszélő személyétől és nem kerül be a helyi vagy tágabb közösség elbeszélő reperatóriájába, vagy ha igen, akkor valamely narratív műfaj konvencióihoz igazítva, az egyedi tapasztalat/élmény általánosításával, eltávolítással, kikristályosodással (*crystallisation*),<sup>25</sup> melynek eredményeként a memoratból fabulat lesz.<sup>26</sup>

A narratív műfajok körét azután Arany tovább szűkíti a népmesére, végül pedig példáiból nyilvánvaló, hogy valójában a mese egy (vagy legfeljebb két) műfajára gondolt, mégpedig a tündérmesére és esetleg a novellamesére – mivel ezekben szerepel egyáltalán királyfi, illetve ezeknek van olyan komplikált narratív szerkezetük, amely értelmezhetővé teszi a hármas ismétlődés szerepét a kompozíció kialakításában, minthogy a többi mesei műfaj egy vagy két epizódos csupán.<sup>27</sup> Folklorisztikai szempontból nagyon érdekes Arannak az a meglátása, hogy az eposzi gépezethez hasonló (de nem azonos) a tündérmesében a mágikus segítők/adományozók funkciója: hiszen a természetfelettinek, a mágikusnak, a csodának a megjelenése a tündérmese műfajának magyarázatra nem szoruló sajátossága, amely a cselekmény dinamikájának szolgálatában áll, amikor tudással, eszközökkel ruházza fel a hőst.<sup>28</sup>

A szövegrészlet második felében már nem a meséről, hanem a mondáról van szó, annak mai értelmében – holott a korszakban a *monda* szót nem feltétlen használták így, és maga Arany is a *népmonda* szóval inkább Erdélyi János nyomán a hagyományos szóbeli

<sup>24</sup> Arany 1962b: 265.

<sup>25</sup> Tangherlini 2008.

<sup>26</sup> Sydow 1948.

<sup>27</sup> A magyar népmese-katalógus a következő mesei műfajokat tartja számon: állatmese, tündérmese, legendamese, novellamese, rászedett ördög mese, falucsúfoló, tréfás mese, hazugságmese, formulamese.

<sup>28</sup> A 17. századi vita a keresztény (*le merveilleux chrétien*) illetve a pogány csoda (*le merveilleux païen*) elbeszélő költészetben való alkalmazásáról például befolyásolta a tündérmese 17. század végi sikerét a francia elíteltkultúrában. Seifert 1997.

elbeszélő (próza) műfajokat jelölte általában, így pl. a szintén a Szépirodalmi Figyelőben pár hónappal később megjelent *Nyugot-felföldi népmondák* címében, és másutt is. Itt a mese és a monda közötti megkülönböztetés pragmatikai természetű: a mese fikciós mivolta nyilvánvaló a befogadók számára, ennek alapján jön létre a paktum előadó és közönsége között (és nyilván ennek következményei a hangsúlyos fikciós szignálok a történet elején és végén), míg a mondát előadói és hallgatói nem fikciónak tartják (ennek következményei a hitelesítő elemek, a közönség számára világos térbeli és perszonális referenciák megadása).<sup>29</sup> Arany János, amikor a népmese/eposz, illetve monda/történelem/történetírás azonosításokat, illetve elkülönítést létrehozta, a fikcionalitás mellett egyetlen jegynek, mégpedig a kompozíció, a poétikai karakter, a „benső idom” meglétének szentelt kiemelt figyelmet („a nép, melynek tündérmeséi, műalkat (compositio) tekintetében, bármely népfaj hasonló beszélyivel kiállják a versenyt”), ám ebben az esetben egész dolgozatának központi szempontjáról volt szó, amely erősebb lehetett számára minden más lehetőségénél, mert ennek figyelembevételével emelte ki a tündérmesét az összes többi kínálkozó epikus műfaj közül.

Szóbeliségben fennmaradt magyar hősepika nem létezvén, az egykori hősepika és az annak működéséhez elengedhetetlen mitológiai rendszer rekonstrukciójára törekvő 19. századi intellektuális-irodalmi kísérleteknek az írásos források mellett elsősorban a korabeli szájhagyományban rendelkezésre álló epikus műfajok szövegbázisát kellett használniuk. Így tett például Ipolyi Arnold, aki az 1854-ben kiadott, a magyar ősvallás rekonstrukcióját célul kitűző monográfiájában, a *Magyar Mythologiában* – amelyet Arany János is körültekintően tanulmányozott<sup>30</sup> – forrásai, a „kútfők” sorában tárgyalta és használta a néphagyomány megnyilvánulásait, „a nép élő emlékeit.”<sup>31</sup>

A hősepika (és részben a hitvilág) rekonstrukciójához alkalmas epikus műfajok a ballada, a (tündér)mese, a hiedelemmonda és a történeti-lokális monda voltak. A keresett hősepika összes kritériumát értelemszerűen egyik műfaj sem hordozhatta, csak részlegesen felelhettek meg ezeknek az elvárásoknak, amely szerint a hőseposz (1) a szóbeliségben hagyományozódott; (2) az emlékezést és felidézést elősegítő kötött

<sup>29</sup> Ez a mese és monda közötti elkülönítés jelent meg 1867-ben Arany László mesetanulmányában („Mesének pedig [a nép – G. J.] hívja kiválólág az oly elbeszéléseket, melyeket se az elbeszélő, se a hallgatók igaznak nem tartanak, melyek sohasem megtörtént dologként, hanem mint költemények, gyönyörködtetésül járnak szájról szájra. – Ha ellenben valamely várhoz, tóhoz s más ilyeshez kötött eseményt beszél el, melyet, mint hagyományt, hívóleg ad odább, ez neki vagy »történet« – »história« vagy általában csak annyit mond róla »úgy mondják, azt beszélük«) és került át a folklorisztikai szakirodalom alapvető tételei közé, melyet talán csak a 20. század második felében a mesemondók önreflexív és metanarratív megnyilvánulásait is vizsgáló mesegyűjtések tehetnek kérdésessé, hiszen számos mesemondó elmondása szerint a tündérmesei (hősmesei) cselekmények egykor megtörtént dolgokról szólnak.

<sup>30</sup> Szörényi 2004.

<sup>31</sup> Ipolyi 1854: IV., XXI–XXVIII.

formával bír – eredetileg énekelt, zenével kísért; (3) belső műformával, kompozícióval rendelkezik; (4) szüzséje történelmi tárgyú, a múltban játszódik, és a (nemzeti) közösség eredetét vagy történetének valamely központi jelentőségű eseményét állítja a központba; (5) hőse a (nemzeti) közösség képviselőjében cselekszik. A szóbeliségben való hagyományozódás mindegyik 19. századi népköltészeti műfajra érvényes volt, ám a többi vonás együttes megléte már egyik meglévő műfajra sem lehetett jellemző.

A tündérmese (a „gyöngyös-aranyos tündérrege”) rendelkezik belső formával, kompozícióval – amint azt Propp morfológiája is alátámasztotta – ugyanakkor formáját tekintve prózai, azonkívül nem történelmi tárgyú, hiszen cselekménye egy hangsúlyozottan fiktív univerzumban játszódik, továbbá a tündérmesék hőse általában véve olyan individuum, aki semmiféle közösséget nem képvisel. A maga útját járja. Képviselési funkcióval a hős kizárólag a tündérmesék egy szűk tematikus alcsoportjában van felruházva, ezek az ún. hősmesék, amelyek a magyar folklorisztikai kutatási hagyomány szerint valószínűleg kapcsolatba hozhatók hőseposzokkal vagy azok töredékeivel, amennyiben a hős a közösség létét veszélyeztető (sokszor kozmikus kárt okozó) ellenfelet győz le – például a napot elrabló sárkányt – és a házasság zárófunkció másodlagos jelentőségű.<sup>32</sup>

A mondának történeti/történelmi tárgya van, de prózai formája, és – ahogyan Arany is rámutatott – nincsen olyan kötött szerkezete, stabil felépítése, mint a mesének. A ballada kötött formájú, énekelt, de – legalábbis a magyar anyagban – ritkán van történelmi tárgya és közösségi képviselője, mivel kifejezetten interperszonális, családi konfliktusok köré épül, ráadásul a *Naiv eposzunk* írásának idején (1857–1860) a nemzeti nyilvánosság színterein még szinte teljesen ismeretlen volt a székellyöldi balladák korpusza,<sup>33</sup> amely majd 1863-ban a Kriza János szerkesztette *Vadrózsákban* látott napvilágot, és amely revelációnak bizonyult nemcsak Arany János, de a korábban népköltészeti antológiát szerkesztő, majd észak-európai balladákat fordító (tehát a műfajt szintén viszonylag jól ismerő) Erdélyi János számára is,<sup>34</sup> még akkor is, ha Gyulai Pál közvetítése révén Arany már a kötet megjelenését megelőzően is tudomással bírhatott e korpusz jellegéről és jelentőségéről.<sup>35</sup>

<sup>32</sup> Kovács 1979.

<sup>33</sup> „Mostani népköltészetünk ugyan nem gazdag az ilyesekben: de amivel bírunk, az kétségtelenül magán hordja a költői alakítás bélyegét, elannyira, hogy némelyik, compositióját tekintve, mesterművekkel kiállja a versenyt. Csak a Fehér László című zsványballadára hivatkozom, melynek benső alkata, dacára a silány verselésnek, tökéletes költői compositio, vagy a közelebb Gyulai által ismertetett Ajgó Mártont hozom fel, melyet szebben műköltő sem alkothata.” Arany 1962a.

<sup>34</sup> T. Erdélyi 1982.

<sup>35</sup> Gyulai 1927; Olosz 2008.

Mi volt tehát a mese szerepe ebben a keresésben? Miért éppen a mesét emelte ki Arany a népköltészet epikus műfajai közül, amikor az külső formáját (próza) és tárgyát tekintve (cselekménye nem kötődik a nemzeti közösség történetéhez, sőt, hőse egyáltalán nem képvisel közösséget) sem egyeztethető össze az eposz műfaji kritériumaival? Arany a *Népiességünk a költészetben* című dolgozatában így írt: „A népiesség múltja. [...] Az eposz: a népnél ma alig van képviselve. A népmese és egy pár ballada. Hajdan volt-e? az irodalom nem tartott fel semmit, a mit alakban s tartalomban *népinek* elfogadhatnánk. Miért?”<sup>36</sup> A mese és (kisebb részt) a ballada Arany számára az eltűnt eposzhoz vezető metonimikus nyomokként értelmeződtek. A mese pótlék volt, a keresés tárgya helyett állt, amelyet fellelni nem lehetett, de amelyhez közvetve elvezethetett. A mese önmagán túli jelentőségét így nemcsak *tartalma*, motívumai, szüzséje révén, a szimbolikus mitológiai értelmezéstől nyerte el (amely elhomályosult pogány mítoszok és rítusok nyomait vélte felfedezni benne), hanem – és ez Arany János szemléletének újdonsága a meséről kialakított magyar diskurzusban – narratív *szerkezete*, felépítése, kompozíciója folytán is. A mesének emellett még egy fontos funkciója volt: a kortárs kultúrában is biztosította a *közösségi alkotás* élményének átélését, mivel a mesemondás az egykori eposz előadásának módját idézhette meg.

A *Naiv eposzunk* érvelésének egyik jellegzetes vonása az eposz és az epikus műfajok medialitásának központba állítása, a szóbeli, illetve az írásbeli létmód működésének és hatásának exponálása. Az írásbeliség két nagy terepe, a szépirodalom („költészetünk írott maradványai”) és a történetírás nem őrizte meg az egykor volt eposzt, legfeljebb szüzsét, motívumot, epizódot tartott fenn töredékesen, az egykori kompozíció nyomaival. Világos, hogy a kompozíció megléte (vagy hiánya) központi jelentőségű Arany számára, amikor egy epikus mű esztétikai értékét megítéli.<sup>37</sup> A *Naiv eposzunkat* olvasva az is kiderül, hogy Arany felfogása szerint a szóbeliség és a kompozíció megléte összefüggenek. Egy szájhagyományban fennmaradt epikus mű szükségszerűen kompozícióval bír, méghozzá létmódja, a szóbeliség mechanizmusai miatt. Mint ahogyan – Arany kedvelt metaforája szerint – a kődarabból sima, gömbölyű kavics lesz a folyó vizébe kerülve, mert az áramló víz ereje formálja, ugyanúgy, a szóbeliségben keletkezhetsen ugyan, de nem maradhat fenn, kompozíció nélküli epikus mű. „Ha már a naiv elbeszélés prózában is ily költőileg nyilatkozik, s e tekintetben a mi népfajunk kivételt nem képez: mennyivel inkább föltehető, hogy azon verses elbeszélés, mely egyenesen a nép közt támadt és írás segélye nélkül, szájhagyományban élt tovább, nem lehetett idomtalan tárgyhalmoz.”<sup>38</sup>

<sup>36</sup> Arany 1968e: 382.

<sup>37</sup> Dávidházi 1994.

<sup>38</sup> Arany 1962a.

Az elsődlegesen szóbeli kultúrában,<sup>39</sup> ahogyan az írásbeli kultúrában is, elvileg bárki létrehozhat esztétikai értékkel rendelkező művet, az egyéni tehetség mellett azonban a mű befogadása és fennmaradása teljes mértékben a közösség aktív részvételével történhet csak.<sup>40</sup> Mivel a szöveg nem tárgyiasul, ezért kizárólag az emlékezetben létezik (passzívan), vagy előadás során, performatív módon (aktívan) nyilvánul meg. A lírai műfajok nem okvetlenül, de az epikus műfajok előadása feltételezi a közönség jelenlétét: bárki dalolhat magának és magában a mezőre menet vagy a tehenet fejve, de nem kezd el mesét vagy mondát elbeszélni, ha nincsen közönsége. Ahhoz, hogy a mű fenn tudjon maradni, bekerüljön a szóbeli hagyományozásba az szükséges, hogy az alkotón kívül a közösség több tagja is memorizálja és/vagy időről időre előadja a művet, ezt pedig csak akkor teszik meg, ha azt a művet relevánsnak érzik. A szóbeli kultúrában is létezhet ugyan „korát megelőző” vagy „meg nem értett génusz,” ám művei nem maradnak fenn, mivel ha a közössége nem fogadja el azokat, akkor az alkotó halála egyben a mű eltűnését is jelenti, így nincs olyan utókor, amely felfedezhetné annak értékét. Mivel az elsődlegesen szóbeli kultúrában nem áll rendelkezésre az írás az információk és a tudás tárolására, nincsen kihelyezett memória, ezért az, amit az emlékezet fenttart szelektív és mindig lényeges az adott közösségnek. Ami a közösség számára nem releváns, felesleges, az elveszik. Ahhoz hogy egy szöveg megjegyezhető és felidézhető legyen, kötött formájúnak kell lennie, egy verses vagy énekelt szöveget könnyebb memorizálni, mint egy prózait. Így módon az emlékezés és az előadás mechanizmusai által működtetett szóbeli kultúrában a közösség a kanonizáció és a cenzúra műveleteit folyamatosan hajtja végre.<sup>41</sup> Nem válik külön teória és praxis a mű befogadása során, maga a cselekvés, az ismétlődő (és mindig variálódó) előadás tanúsítja a befogadást/elfogadást.<sup>42</sup> Az ilyen módon fenttartott, átadott, hagyományozott mű kapcsán tehát nem merül fel a „szerző” kételye műve értékét és recepcióját illetően: mivel fennmarad és hagyományozódik a szöveg, e pusztán tény bizonyítja, hogy a közösség számára értékes és fontos, ebből fakad legitimitása. A szóbeliségben tárgyiasult szöveg és így szövegazonosság nem létezvén, az előadás-függő szöveg előadásról előadásra változik, a szöveget pedig a közönség is alakítja, formálja, hiszen az előadás interaktív dialogikus viszony. A szóbeliségben tehát az alkotás a médium természete miatt szükségszerűen közösségi folyamat, ez adja a létrejött, kompozícióval bíró mű hitelét.

<sup>39</sup> Finnegan 1977; Foley 1988; Ong 2010, azzal a meggyőzővel, hogy legkésőbb a kora újkortól Európában nem beszélhetünk már elsődlegesen szóbeli (az írásbeliségtől érintetlen) kultúrákról, még analfabéta közösségek esetében sem. Keszeg 2008.

<sup>40</sup> Arany felfogása szerint ez a közösség, a *nép*, ha társadalmilag tagolt volt is, ám kulturálisan egységes (legalábbis amikor az elsődleges szóbeliségben létezett). S. Varga 2007.

<sup>41</sup> Gerencsér 2004.

<sup>42</sup> Az ismétlődő közösségi gyakorlat és az emlékezet összekapcsolódásának legitimáló mechanizmusa a szokásjog kapcsán is megfigyelhető. Vö. Takáts 2002.

Ezen túlmenően, a *Naiv eposzunk* létrejöttének idejére datált, Dózsa Dániel székely eposzáról írott, kéziratban maradt bírálatból<sup>43</sup> (amely a *történet/krónika* illetve *monda/hagyomány*, vagyis a szájhagyományozott, illetve az írásbeliség fenntartotta forrásokat elkülöníti és azok hitelességét eltérően minősíti) összességében az tűnik ki, hogy Arany János számára – azt hiszem, a fentebb vázolt összefüggések miatt – a szájhagyomány nem csupán használható forrásnak tűnt, hanem az írásbeliséghez, az írásos történeti munkákhoz képest kifejezetten ez volt a preferált forma, ennek volt számára nagyobb a hitelessége, forrásértéke és jelentősége, mert az a közösség számára releváns tudást tart fenn poétikailag értelmezhető konstrukció keretében.<sup>44</sup>

### *Nyugot-felföldi népmondák*

Ha a hivatásos olvasók számára a *Naiv eposzunk* bizonyult az egyik leginkább reflexi-óra készítő írásnak Arany János esszéi közül, akkor a *Nyugot-felföldi népmondák* valószínűleg a másik végpontot képviseli; recepciója igen mérsékelt, a regisztráción kívül nem váltott ki érdemi értelmezést, legalábbis a magyar folklorisztikában. Nyilván oka lehet ennek az is, hogy fordításról van szó, amelyben Arany közvetlenül csupán pár mondat erejéig nyilvánul meg.

Arany 1861 januárjában tette közzé a *Nyugot-felföldi népmondák* című írást, amely egy skót népmese-gyűjteményről írott angol recenzió magyar fordítása – kommentárokkal. A *Popular Tales of the West Highlands* John Francis Campbell (of Islay) (1822–1885) gyűjteménye volt, amelynek első két kötete 1860-ban jelent meg a skót Felföldön végzett próza-folklór-gyűjtés eredményeként. Campbell szerepe meghatározó jelentőségű volt a skót, és tágabban a kelta mese-gyűjtésben, részletesen dokumentált terepmunka módszere pedig európai összehasonlításban is kifejezetten újszerű volt.

Campbell gyűjtőhálózatot hozott létre az 1850-es évek végén: a helyi értelmiség gael-ül beszélni, olvasni és írni jól tudó tagjait kérte fel arra, hogy útmutatásai nyomán jegyezzék le a történeteket, elsősorban nem történeti tárgyú narratívákat (ami az Osszián-kultusz nyomán várható lett volna), hanem kifejezetten meséket (*nursery tales*), olyan szövegeket, amelyeket az elit-kultúra képviselői általában alantasnak (szemétnek) tartottak („in short anything that is in Gaelic and would be classed as trash by the wise”).<sup>45</sup> A kétnyelvű gyűjtők a mesemondás közben memorizálták a szövegeket, illetve gyorsírással jegyzeteket készítettek, otthon pedig lejegyezték a meséket, majd pedig angolra

<sup>43</sup> Arany 1968a: 7–13.

<sup>44</sup> Dávidházi 1994: 165–184, 335–336.

<sup>45</sup> John Francis Campbell levele James Robertsonhoz, Factor to the Duke of Argyll at Inveraray Castle (25 January 1859), idézi Thompson 1990: 92.

fordították. Terjedelmes bevezető tanulmányában Campbell a kelta mesék eredetére vonatkozó összehasonlító értelmezés és kultúrtörténeti nyomok feltárása mellett részletesen ismertette a gyűjtés körülményeit, gyűjtőtársait, a történetmesélés alkalmait, módját, a főbb műfajokat, adatközlőket, a helyi értelmiség illetve a parasztok viszonyát a meséléshez, valamint a gyűjtés közben szerzett saját tapasztalatait. A gyűjtőhálózattal és levelezés útján történő folklórgyűjtés bevett gyakorlat volt ebben az időszakban Európában (például Ipolyi és Kriza is így állította össze népköltési gyűjteményét), ami viszont szokatlan volt, az a gyűjtés körülményeinek és a mesemondásnak ilyen részletes- ségű dokumentálása a nyilvánosság előtt.

A Campbell gyűjteményéről szóló recenzió az *Athenaeum* (Journal of English and Foreign Literature, Science and the Fine Arts) 1860. november 24-i számában jelent meg Londonban,<sup>46</sup> magyar fordítása pedig két hónap múlva, két részletben (1861. január 23-án és január 30-án) a Szépirodalmi Figyelő „Külirodalom” rovatában.<sup>47</sup> Arany János már korábban, a Szépirodalmi Figyelő második számában, 1860. november 14-én közzétette a *Régi dán balladák* című fordítását,<sup>48</sup> amely szintén egy, az Athenaeumban megjelent könyvismertetés nyomán készült, és amelyben Arany a dán és általában az észak-európai balladák kapcsán a *Naiv eposzunk* gondolatmenetéhez kapcsolódva próbált magyarázatot adni arra, miért hiányoznak a történelmi tárgyú epikus műfajok (s ez esetben kiváltképpen a balladák) a magyar szájhagyományból: „Népdal-költészetünk folyvást termel: de népi balladánk forrása, úgy látszik, kiapadt”<sup>49</sup> – foglalta össze a helyzetet.

Az Athenaeum általában nem tüntette fel a recenzensek nevét, így az *Ancient Danish Ballads*, illetve a *Popular Tales of the West Highlands* ismertetése is név nélkül jelent meg. A City University (London) könyvtára őrzi azokat a szerkesztőségi kéziratokat, amelyek feltüntetik az egyes szövegek mellett a szerzők, recenzensek vezetéknévét.<sup>50</sup> Az iratok feldolgozásával készült mutató segítségével lehetővé vált a skót mesegyűjteményről szóló recenzió szerzőjének azonosítása is, a költő, ügyvéd, esszéista és fordító William Stigant (Stigand) (1825–1915) személyében, aki később, 1862-ben a mesegyűjtemény harmadik és negyedik kötetéről is közölt ugyanitt bírálatot.<sup>51</sup>

<sup>46</sup> *Popular Tales of the West Highlands*. Orally collected, with a translation, by J. F. Campbell. 2 vols. The Athenaeum No. 1726. (London, Saturday, November 24, 1860), 701–702.

<sup>47</sup> Szépirodalmi Figyelő I. évf. 12. sz. 183–185; 13. sz. 198–200. Arany 1968c.

<sup>48</sup> Arany 1968b. Az ismertetés eredetileg az alábbi munkáról készült: *Ancient Danish Ballads*, translated from the originals by R. C. Alexander Prior. I–III. London–Edinburgh, 1860.

<sup>49</sup> Arany 1968b: 21.

<sup>50</sup> *The Athenaeum Projects, Index of Reviews and Reviewers*: <https://www.city.ac.uk/library/resources/special-collection/the-athenaeum/>; <http://smcse.city.ac.uk/doc/cisr/web/athenaeum/> (Letöltés: 2016. 06. 08.); Hancock-Beaulieu–Holland 1991.

<sup>51</sup> *Popular Tales of the West Highlands*, Orally Collected. III, IV. Athenaeum No. 1814 (August 2, 1862), 142–143. Az *Ancient Danish Ballads* recenzense pedig Frederick George Stephens volt, az ismertetés könyvészeti adatai: Athenaeum No. 1716 (September 15, 1860), 343–345.



Az eredeti angol recenzió és a magyar közlés összehasonlítása világossá teszi, hogy Arany János a recenzió teljes szövegét túlnyomó részt szó szerinti pontossággal lefordította.<sup>52</sup> Az angol szöveghez képest a magyar fordításban néhány helyen észlelhető szövegrészek elhagyása (ezek általában pár szó, de legfeljebb egy mondat terjedelműek és általában a kelta személy- és helynevekre szorítkoznak). Arany három kommentárja tipográfiaiilag elkülönül a szövegtesttől: az első az ismertetést megelőző szerkesztői bevezetés, a második egy zárójeles közbevetés a főszövegben, a harmadik pedig egy szerkesztői lábjegyzet. Mindhárom kommentár a mesegyűjtés hazai relevanciájára illetve adaptációjára vonatkozott.

A recenzió fordításának közzétételét megelőzően a Szépirodalmi Figyelőben Arany János rövid indoklása olvasható a szöveg kiválasztásának okára nézvést: „melyet közleni annál szükségesnek látunk, mert a hazai népmonda gyűjtését egyik halaszthatatlan teendőnek tartjuk, s minden alkalmat megragadunk, mellyel a figyelmet e tárgyra irányozhatjuk.” A szerkesztő Arany tehát az angol bírálat megismertetését a hazai olvasóközönséggel a népmese (vagy tágabb értelemben a szájhagyományozott prózaepika) írásbeli rögzítése és jelentőségének tudatosítása érdekében tartotta fontosnak 1861-ben. Mivel Stigant recenziója Campbell gyűjteményéről éppen a mesegyűjtés módjáról, illetve a mesék kultúrtörténeti tanulságairól szól, ezért kitűnően illeszkedett ehhez a célhoz.

Arany János következő kommentárja az alábbi szövegrészhez kapcsolódik: „Az előszóban [Campbell] érdekesen ismertet meg e mesék gyűjtése módjával. Első nehézség vala felföldözni a mese leggazdagabb fészkeit, – aztán kicsalni a mesemondóktól; s ez utóbbi volt működésének legnehezebb része, mert a hegyi lakos büszke volt és tartózkodó, azt gondolván, hogy kinevetik meséit, míg néhány gaél nyelven ejtett szó bizalmassá nem tette és szívesség, rábeszélés által nem sikerült belőle kicsalni a mesét.” Arany zárójeles megjegyzése: „(Jegyezzék meg ezt magyar mesegyűjtőink!)”<sup>53</sup>

Campbell hosszú előszavában részletesen is kitért arra a potenciális adatközlők számára zavarba ejtő, ambivalens viselkedésre, amelyet a kulturális elit tagjai a folklór epika, ezen belül a (tündér)mesék iránt tanúsítottak.<sup>54</sup> Ez a jelenség Magyarországon is megfigyelhető volt az 1820-as évektől: a kulturális elit néhány (elsősorban a kortárs német irodalmi folyamatokban tájékozott) képviselője értéket tulajdonított a mesének (például Gaal György, Mailáth János, Szemere Pál, Szalay László, Szentmiklóssy Alajos, Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc, Petőfi, Erdélyi, Henszlmann, Pulszky Ferenc, Kazinczy Gábor), miközben a 18. század vége óta folyamatos volt a mesék és különösen a tündérmesék kárhoztatása a művelt férfához nem méltó, minden moráltól mentes, divatos verbális szórakozás műfajaként, amely eszerint érdemtelen arra, hogy médiumot

<sup>52</sup> Stigant és Arany szövegének részletes összehasonlítása, Stigant és Campbell munkássága: Gulyás 2016.

<sup>53</sup> Arany 1968c: 66.

<sup>54</sup> Campbell 1860: XXII.



váltva, az írásbeliség közegeiben megjelenhessen (a ponyvát leszámítva). Amikor tehát a helyi értelmiség és papság évtizedeken át negatívan minősítette a mesemondást (Campbell tudósítása szerint egyes skót falvakban be is tiltották azt), nehezen értelmezhető fordulat volt, amikor megérkezett az idegen, a gentleman vagy a városi nadrágos ember, és az iránt érdeklődött, annak tulajdonított értéket és jelentőséget, ami a helyi elit szem-szögéből érdektelen és értéktelen volt.<sup>55</sup>

A bizalom elnyerése minden terepmunka kulcsfontosságú eleme, különösen egy olyan közegben, ahol a kinevetés lehetősége (és ennek implikációjaként a szégyen érzete) társul az adott kulturális praxishoz.<sup>56</sup> Mivel Campbell beszélt a gael nyelvet, és ezen a vidéken nőtt fel, nyelvismeretével és közös referenciákkal meg tudta teremteni azt a meghittséget, bizalmat, partneri viszonyt, amely szükséges volt ahhoz, hogy az adatközlők beszéljenek vele és meséljenek neki, részese lehessen a történetmondásnak. A nyelv ismerete nem csupán konkrétan egy másik nyelv vagy nyelvjárás ismeretét jelentheti, hanem annak a „kulturális nyelv”-nek a birtoklását is, amelyet a terepmunkát végzőnek el kell sajátítania, amikor a maga szociokulturális közegéből kilépve, társadalmi határokat áthágva próbál mediátori szerepet betölteni. Aranynak a mesegyűjtés módja iránti figyelme azért is figyelemreméltó, mert az a kérdés, milyen módon történik meg a mese elmondása, gyűjtése, szerkesztése, közreadása, vagyis a mediális váltással összefüggő textualizáció, a 19. század végéig nem igazán képezte reflexió tárgyát.

Arany harmadik kommentárja egy olyan szöveghelyhez kapcsolódik, amely Campbell egy idős adatközlőjének visszaemlékezését idézi (a 18. század végi skót állapotokról: „Akkor-időben szabók, vargák házról-házra jártak, dolgozni ott, a hol dolguk akadt, és szüntelen járva-elve az országban temérdek mesét tanultak és hordtak széllyel, s mivel a falusi nép, téli mulatságul mindig beszéli s hallgatja azokat, alig vészett el belőlök valami.” Arany szerkesztői lábjegyzete: „A mi Angliában már csak kivétel, az nálunk még rendes dolog. Minden falu, minden tűzhely megannyi mesefészek, minden pórfiu egy élő gyűjtemény. Azt várjuk-e, hogy a polgárosodás,<sup>57</sup> a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítsák közülünk a népi költészet maradványait, elűzzék a tündéreket, s akkor fogjunk a gyűjtéshez? Még van idő, de nem lesz soká. A mint a könyv- és lapirodalom

<sup>55</sup> Jankó János, Orbán Balázs és Bartók Béla beszámolóit e tárgyban lásd Hála 2014: 421–425, 450–461.

<sup>56</sup> Arany a maga irodalmi gyakorlatában is érzékeny volt erre, pályája kezdetén többször felmerülő szempont volt számára, hogy a poétikai kísérletezés, a közönség/közösség számára nem megfelelő epikus műfajválasztás (naiv eposz, tündérmese) nevétségessé váláshoz, marginalizációhoz vezethet: „Mi volna ha az ember népies hős költeményt írna? Szokatlan ugye? de azért talán menne? ki nevetné vele az embert?” (Természetesen itt magáról beszél, a feltételes mód és az ember általános alany az eltávolítást szolgálja.) „Félek az N. J.-né féle kritikától. Általában a szalontai kritikától félek. A hol János vitézre el mondják: »az is bolond, a ki az illet kinyomatja«, ott Toldi nem várhat kedvező fogadtatást.” Mindkét levelet bizalmasához, Szilágyi Istvánhoz írta 1847. január 9-én, illetve április 2-án. Arany 1975: 42 és 79.

<sup>57</sup> A civilisation szó több helyütt is előfordult a recenzióban, ezt Arany mindig polgárosodásként fordította.

nagyobb-nagyobb hódítást tesz a nép alsó rétegeiben, a szerint fog az élő hagyomány, a rege, a mese, sőt az eredeti *népdal* is mind gyéresebb és apróbb szigetekre szorúlni, lenézés, nevetség tárgya lenni. Amazok helyét józan ismeretek, de a költészetét, félő, bizonyos csinált, az irodalmi hangot affectáló modor foglalja el, épen úgy, mint népzeneink már is sokat veszített eredeti zamatjából. Mentsük meg, a mit lehet. A Kisfaludy-Társaság oly központ, hová minden gyűjtés befolyhat; s az angol gyűjtő eljárása némileg irányadóul szolgál, hogyan kell a népmondák nyitjára akadni. Szerk.”<sup>58</sup>

Ebből a gondolatmenetből az tűnik ki, hogy a mese vidéki, falusi közegben él, a parasztság sajátja. Ez ma evidenciának tűnik, pedig csak a 19. század második felében megalkotott népköltészet-koncepció tette azzá. Az 1860-as éveket megelőzően rögzített mesék Bécsben állomásozó katonák, kollégiumi diákok, vidéki nemesemberek, nemesasszonyok, suszterek, városi cselédek körében folyt mesélésről is tanúskodtak, vagyis a mesemondásnak sokkal kiterjedtebb társadalmi bázisa volt, amely később a parasztságra szűkült. A paraszti mesemondás lett a hiteles, valódi népmese, feltehetően azért, mert a parasztság kultúrája kényszerűen archaizáló (kulturális innovációktól elzárt) volt és ilyen értelemben idegen hatásoktól mentes, autochton kultúraként értelmezhető. Arany érvelése szerint az írásbeliség és a nyomtatott szövegek terjedése, a civilizáció kiterjedése veszélyezteti ezt a hagyományt: amennyiben ugyanis a földműveseknek hozzáférésük lesz ehhez, lecserélik a szájhagyományozott szövegeket és műfajokat, amellyel egyelőre kulturális önellátásuk keretében élnek, hiszen azért archiválnak egy idejétmúlt kulturális praxist, mert nincs hozzáférésük a magasabb presztízsű nyomtatott szövegekhez. Ismét megjelenik az elidegenítő attitűd: a lenézés, nevetség tárgyának lenni a megsemmisüléssel egyenértékű.

Az írásbeliség és a civilizáció kiterjedése *ebben az értelemben* tehát veszély, s az erre adott reakció a mentés. A mentés fogalma pedig azt is implikálja, hogy a veszélyeztetett entitás értékes, máskülönben érdektelen lenne veszélyeztetett mivolta és túl/továbbbélésének biztosítása is. Tehát a népmese egyfelől értéket képvisel, másfelől veszélyeztetettsége folytán menteni kell. Ez egy olyan érvelés, amely a 19. század végén kialakuló folklorisztika egyik evidenciává vált tétele lett, de a magyar társadalomban csak az 1840-es évek közepétől kapott nyilvánosságot, és vált a század utolsó harmadára széles körben elfogadottá; korábban nem volt az. A folyamatosan tartó „utolsó óra” típusú érvelés egyszerre bír agitációs és legitimációs erővel, hiszen amellet, hogy a mesék rögzítését és tanulmányozását értelmes és értékes tevékenységként fogja fel, konkrét felhívással is él a meseszövegek gyűjtését, archiválását és (remélhető) kiadását koordináló Kisfaludy Társaság mint intézmény megnevezésével annak igazgatójaként.

---

<sup>58</sup> Arany 1968c: 67.

Arany János ezen kommentárja pár év múlva még szélesebb nyilvánosságot kapott, amikor az országos hatókörű népköltési gyűjtési felhívás érvrendszerébe illesztették be. Az első magyar népköltészeti antológiát a Kisfaludy Társaság adta közre Erdélyi János gondozásában (*Népdalok és mondák*, 1846–1848, I–III), s bár Erdélyi a szabadságharc bukása után saját gyűjtéseit és gyűjtőhálózatát felhasználva adott ki közmondás- és mesegyűjteményt (1851, 1855), amelyeket a *Népdalok és mondák* folytatásának tekintett, a Kisfaludy Társaság népköltészeti szöveggyűjtést és -kiadást koordináló tevékenysége szünetelt az 1850-es években.<sup>59</sup> Gyulai Pál kezdeményezésére a Társaság 1860. október 25-i ülésén határozták el a tagok a népköltészeti gyűjtés folytatását, illetve azt, hogy az erre vonatkozó országos felhívást Gyulai fogalmazza meg és tárja a társaság elé. A felhívást Gyulai azonban nem tudta időben elkészíteni, és haladékot kért, Arany 1861 februárjában levélben kereste meg ez ügyben.<sup>60</sup> Arany János tehát a *Nyugot-felföldi népmondák*hoz fűzött szerkesztői jegyzetében 1861 januárjában a felhívás közelgő elkészülte és közzététele tudatában kívánt nyomatékot és útmutatót adni a népköltészeti (és különösen a népmese) gyűjtéshez.

Végül csak 1863 májusában vitatta meg a Kisfaludy Társaság azt a felhívást, amely 1863 augusztusában Greguss Ágost, a Kisfaludy Társaság titkára nevével került nyilvánosság elé, bár a szöveget minden bizonnyal Gyulai Pál írta.<sup>61</sup> A felhívás záró szakaszában olvasható (jelöletlenül) Aranynek a *Nyugot-felföldi népmondák*hoz fűzött szerkesztői jegyzete, a következő hivatkozással: „Igazán mondá a minap egyik tagtársunk, hogy ami nyugoti Európában kezd kivétel lenni, az nálunk még rendes dolog.” Eltekintve néhány szónyi eltéréstől (így például hogy Arany 1861-es kommentárjában *Anglia* szerepelt, itt pedig kiterjesztve *nyugoti Európa*, Aranynál *minden falu*, itt megszorítással *minden félrebb eső falu*, végül pedig *népzenénk* helyett *népmesénk*) a felhívás (a Campbell példamutató módszerére vonatkozó utolsó fél mondat kivételével) teljes egészében tartalmazta Arany kommentárját mint erős záró érvet, majd praktikusán azzal zárult, hogy a gyűjtők díjazásának módjáról (helyesebben annak hiányáról) szólt.

A Kisfaludy Társaság gyűjtési felhívására beérkezett szövegekből azután 1872-ben jelent meg az első kötet a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában, amelynek szerkesztője Gyulai Pál és (a prózafolklóré, így a meséké) Arany László lett. Szerkesztői előszavukat (anélkül, hogy hivatkoztak volna rá), szintén Arany János e kommentárjának

<sup>59</sup> Domokos 2015: 269–274.

<sup>60</sup> „S való biz a! Hát a Kisfaludy-Társaság mit vétett? Az a felhívás a népdalok ügyében nem volna még kész?” Arany János Gyulai Pálhoz, 1861. február 13. előtt. Gyulai 1961: 439.

<sup>61</sup> Gyulai 1961b: 617–620. A szöveg dátumozása: 1863. július 30. A felhívás egy korábbi (tartalmilag szinte teljesen megegyező) változatát Greguss véleményezésre Erdélyi Jánosnak küldte el 1863. július 2-án, ezt a szöveget és Erdélyi megjegyzéseit lásd Erdélyi 1962: 314–318 és 319.

rövidített változatával zárták, a gyűjtés és a mentés sürgető voltára hívva fel a figyelmet, akárcsak 1941-ben Ortutay Gyula, amikor az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény megindulásakor szorgalmazta a folklórgyűjtés kiterjesztését.<sup>62</sup>

A *Nyugot-felföldi népmondák* című szövegnek a mesemondás illetve a mesegyűjtés jelentőségének és módjának tudatosítása mellett van egy további, kevésbé hangsúlyozott, ám figyelemre méltó aspektusa. A Szépirodalmi Figyelőben közzétett közlemény második része ugyanis befejezésként egy teljes szöveget tartalmaz Campbell gyűjteményéből,<sup>63</sup> egy mesét, amely arról szól, egy Farquhar nevű marhapásztor hogyan tett szert egy fehér kígyó elfogyasztása révén különleges képességekre, hogyan tudta meggyógyítani a királyt, hogyan nyerte el a király leányát és rengeteg földet (szigetet). Stigant a szöveget az Atheneumban Campbell gyűjteményéből idézte mutatványként. Arany János ezt a szöveget is nagy hűséggel fordította, és az, *ahogyan* fordította, nagyon tanulságos, mert eltért a Gaal György, illetve Erdélyi János gondozta korábbi magyar népmese-gyűjtemények elbeszélő stílusától.<sup>64</sup> (A mesemondás fordulatainak hiteles írásbeli visszaadása az egyik fő kérdése lesz majd a Merényi-féle mesegyűjteményről írott bírálatának.)

Ily módon tehát a skót balladák mellé Arany Jánostól egy skót mese fordítása is társul, talán nem függetlenül a skót költészet és az Osszián-kultusz hatásától sem.<sup>65</sup> A külföldi népmesék magyar fordításának közzététele Arany szerkesztői koncepciójának része lehetett, hiszen a Szépirodalmi Figyelőben Gyulai Pál egy spanyol népmesegyűjteményről írott bírálatát mutatványként szintén mesefordítással zárta 1862-ben,<sup>66</sup> Kazinczy Gábor pedig 1863–1864 folyamán a Koszorúban tett közzé szerb, szamojéd és finn népmesefordításokat.<sup>67</sup>

<sup>62</sup> Ortutay 1941.

<sup>63</sup> Campbell 1860: II. 361–364. XLVII. *Fearachur Leigh. From Sutherland.* (A mesegyűjtés adatait tartalmazó táblázatban: *Stories about Serpents, etc. Various sources*)

<sup>64</sup> Összehasonlító szövegrészletek: Gulyás 2016: 537–538. Gaal és Erdélyi meséinek (szerinte) nem eléggé népies és nem eléggé naiv stílusát 1862-ben Gyulai Pál kritizálta, lásd 75. lábjegyzet.

<sup>65</sup> Hász-Fehér 2004; Ruttkay 2016. Vö. a *Zandirhám*-ról írott bírálat következő soraival: „A monda évszázadok során történelmi meggyőződésé, nemzeti hitté változott: innen az eposz roppant hatása és népszerűsége. — Hogy újabb példát említsek, Ossiannak minden bűbája elvesz, mihelyt fölteszszük, hogy az Macpherson koholmánya; hogy Ossian meg hős atyja Fingal, hős fia Oscar, légi káprázat s a bardok éneke felhős Caledoniában, ha zengett is valaha, elzengett örökre, viszhang nélkül, nyomtalanul. A mű ugyanaz, de mily különböző a hatás! Ily fontos lévén, hogy az eposz a nemzetnek, melyre hatni akar, ne csak jelleme, szokásai s erkölcsében, hanem történelmi s hagyományos emlékeiben is gyökerezze: nem ok nélkül törekedett szerzőnk megadni hőskölteményének azt, a mit én *eposzi hitelnek* szoktam nevezni.” Arany 1968a: 11.

<sup>66</sup> Gyulai 1961a: 79–80., 637–638. Gyulai több, verses „népmesét” is közzétett a Szépirodalmi Figyelőben, ezeket Arany János az anyanyelvi gyerekirodalom megteremtése érdekében is kifejezetten támogatta, akárcsak Gáspár János tevékenységét. Domokos 2015: 241–264.

<sup>67</sup> Domokos 2015: 166–172, 461–462.

Arany János a Merényi László *Eredeti népmesék* című, kétkötetes népmese-gyűjteményéről szóló bírálatát 1861 novemberében négy részletben tette közzé a Szépirodalmi Figyelő „Belirodalom” rovatában. A mesegyűjtemény 1861 kora őszén jelenhetett meg, a Szépirodalmi Figyelő szeptember 19-i számában<sup>68</sup> az „Új könyvek” rovatban már szerepelt a mű bibliográfiai leírása,<sup>69</sup> majd folyamatosan a folyóirat további számaiban, bár a cím után az „ára?” kifejezés ismételt felbukkanása arra utalhat, a szerkesztőségnek ekkor még nem volt példány a birtokában. A hiány helyén az 1861. október 10-i számban már konkrét adat állt (2 ft), és Domokos Mariann Merényi László folklorisztikai munkásságára vonatkozó kutatásaiból azt is tudjuk, hogy az *Eredeti népmesék* egy példányát Merényi Arany Jánosnak dedikálta, és hogy e dedikált kötetben több mint száz ceruzás jelölés illetve széljegyzet található, amelyek megegyeznek az Arany-féle bírálatban kiemelt szöveg-helyekkel.<sup>70</sup> Arany János tehát, amikor terjedelmes bírálatának első részét a november 6-i számban közzétette, igen hamar és igen alaposan reflektált egy népmese-gyűjtemény megjelenésének tényére – márpedig ez 1861-ben a magyar kultúrában korántsem volt magától értetődő reakció.

Arany ezen szövege ugyanis – még mielőtt érvelésével és hatásával foglalkoznánk – korai példája a magyar népmese-gyűjteményekre vonatkozó reflexióknak. A mese az elit-kultúra színtereire, a nyomtatott nyilvánosság médiumába meglehetősen későn, és más népköltészeti (szóbeliségben hagyományozódó, esztétikai értékkel felruházottnak tekintett) műfajokhoz képest nehezen került be, a népköltészeti szövegközlésekben, gyűjteményekben és az azokra vonatkozó értelmező diskurzusban egyaránt másodlagos szerepet játszott. Ennek megfelelően Arany bírálatának megjelenéséig mindösszesen hat magyar népmese-gyűjtemény volt ismert, és mint láttuk, egyetlen értekezés született a magyar népmesékről. Szórványos ismertetéseken túl<sup>71</sup> a mesegyűjteményekre vonatkozó recenzió műfaját tulajdonképpen Ipolyi Arnold honosította meg, aki az 1850-es évek közepétől előbb Erdélyi János, majd Gaal György mesegyűjteményéről írt alapos bírálatokat.

<sup>68</sup> Szépirodalmi Figyelő 1861. I. évf. 46. sz. 736.

<sup>69</sup> További megjelenése az „Új könyvek” rovatban: 47. sz. (1861. szeptember 26.) 752., 48. sz. (október 3.) 768., 49. sz. (október 10.) 784., 52. sz. (október 31.) 832. Ezzel egyidejűleg a Hölgyfutárban és az Anyák lapjában mutatvány-szövegek láttak napvilágot Merényi mesegyűjtéséből. Lásd Sándor 1977; Domokos 2015: 199–203. Ehhez hozzátehetjük, hogy a Vasárnapi Ujság már 1861 tavaszán (vagyis még a megjelenés előtt) közölt mutatványt Merényi gyűjteményéből, a *Kilinkó* c. mesét (Vasárnapi Ujság 8. évf. 9. sz. 1861. március 3.), a következő szerkesztői kommentár kíséretében: „Merényinek »Eredeti népmesék« című érdekes munkájából, mely Heckenast G. kiadóhivatalában ma holnap meg fog jelenni. Ajánljuk olvasóink figyelmébe.”

<sup>70</sup> Domokos 2015: 197.

<sup>71</sup> Szerényi 1823; Szalay 1830; N. N. 1825, 1838.

A mese triviális műfaj volt, s az azzal való foglalkozás is annak minősült, ezért Ipolyi vagy Arany bírálatai a népmese legitimációjaként is érthetők: akármilyen konkrét kritikát is fogalmaznak meg tételesen egy-egy gyűjtemény kapcsán, maga a megírás és a megjelenés ténye azon az előfeltevésen, sőt, kifejtett érven alapul, hogy a mese kulturális jelentőség-gel bír és érvényes téma.

Mivel tehát Arany János népmesegyűjteményről írott bírálat a egy viszonylag új diszkurzív műfaji hagyományhoz kapcsolódott, kiindulásként érdemes lehet azt is szemügyre venni, miként kapcsolódott az előzményekhez.

Ipolyi Arnold egy évvel a *Magyar Mythologia* megjelenése (1854) utáni évben, a Magyar Sajtóban tette közzé az 1855 őszén *Magyar népmesék* címmel megjelent, Erdélyi János szerkesztette gyűjteményről szóló ismertetését. Az Arany-bírálat terjedelmének mintegy felét kitevő írás első fele programbeszéd a mesegyűjtés és mesekiadás jelentőségének tudatosítása érdekében – mivel ez a jelentőség az 1850-es évek derekán sem volt magától értetődő. A Grimm testvérek mese- és mondagyűjteményeit behatóan ismerő, Jacob Grimm ősvallás-rekonstrukcióját pedig útmutatásként követő Ipolyi összehasonlító európai szemléletmódja szerint éppen a nemzeti hagyományként azonosított népköltészet az, amely egy nemzetközi kulturális kontextusban eredeti (autonóm) innovációként értelmeződhet. Ez szemléletbeli fordulat volt a mese megítélésének hazai történetében is: a közönségesen jelenvaló trivialitást értékes egzotikumként volt képes láttatni, amikor rekontextualizálta azt egy eltérő kulturális közeg értékpreferenciáit közvetítve. Ipolyi Erdélyi János kezdeményező szerepét emelte ki a népköltészeti szövegkiadás és -értelmezés terén (*Népdalok és mondák*), valamint e kezdeményezés sikertelen voltát, amennyiben az követőkre nem talált. Majd egyenként mutatta be az Erdélyi kiadta meséket és sorolta fel a szövegek általa ismert variánsait az európai és magyar népmesegyűjteményekből valamint népkönyvekből, mivel egy ilyen apparátus hiányzott a kötetből, holott felfogása szerint elengedhetetlen lett volna a mesék tudományos vizsgálatához.<sup>72</sup> A bírálat végezetül az Erdélyi közölte szövegek hitelességét és a narráció módját érintette – ami majd Arany János mesegyűjtemény-bírálatában az egyik legfőbb és a legterjedelmesebb szövegrészt eredményező szempont lett hat év múlva. Ipolyi egyfelől nagyra értékelte Erdélyi szöveggondozói munkáját a szövegek hitelessége szempontjából,

<sup>72</sup> A jegyzetanyag beillesztése a Grimm testvérek újítása volt a *Kinder- és Hausmärchen* első kiadásában, és a továbbiakban a népmesegyűjteményeket (mivel azok felfogásuk szerint nem pusztán szórakoztató irodalomnak tekinthetők) ilyen jegyzeteknek kellett volna kísérniük. Amikor 1872-ben Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében elindult a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, ott már ilyen jegyzetapparátus társult a szövegekhez és ez lett a tudományos igényű népmesekiadási gyakorlat normája évtizedekig.

másfelől ugyanakkor úgy vélte: a hiteles szövegjegyzés nem mehet a narráció rovására. Vagyis a dokumentációs cél nem sértheti a meseszövegek esztétikumát; ezt a két szempontot össze kell egyeztetni, és ez nem sikerült Erdélyinek.<sup>73</sup>

„Mi a közlött mesék előadását, alakját, nyelvbeli szerkezetét illeti, látni, hogy a szerző nemcsak a népies valódi helyes hangot eltalálni törekedett, de hogy nagyobbára az előtte álló feljegyzést szorosan és változatlanul követte. Mit a mily lelkiismeretes hűséggel szem előtt tarthatni ohajtók, hogy mégis nem oly kizárólag, hogy annak darabos töredékes voltát ott mindenütt megtartandónak vélem, hol az elbeszélést homályossá, sokszor kelletlenné teszi. Ily darabosnak találok például különösen a IV. számot,<sup>74</sup> mert a kinek ebben tapasztalása van, jól tudja, hogy a népies elbeszélőhez nehézkes töredezett előadásánál hallgatósága nem egyszer intéz a mese folyamában felvilágosítást követelő kérdést, hol egyetmást nem értett, mit azután az elbeszélő folytonos ismétlései pótolnak, de mit a kiadásban a könnyű elbeszélő műforma által kell eleve elkerülni.”

Ipolyinál is felmerült tehát a mediális váltás kérdése, amely Arany érvelésében majd központi szerepet kap: a szóbeliségben elhangzó szöveg, amely a hallgatósággal együtt formálódik, olyan elemeket tartalmazhat, amelyek a lineárisan olvasott és az olvasó által megszabott tempójú, megszakítható és visszakereshető befogadás során redundánsnak bizonyulnak, és amelyeket ezért az írott szövegből Ipolyi elhagyni javasolt. Ez egy teljesen más jellegű hitelesség-felfogás volt, mint amelyet a 19. század végén intézményesülő folklorisztika kidolgozott.

Három év múlva Ipolyi az *Új Magyar Múzeum* hasábjain tett közzé kritikát Gaal György népmese-gyűjteményéről.<sup>75</sup> Gaal 1822-ben 17 szöveget jelentetett meg németül Bécsben, a *Mährchen der Magyaren* című kötetben; a magyar nyelvű kézírathagyatékából Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc három kötetben összesen 53 mesét adott ki. Az első két kötet 1857-ben látott napvilágot (ezekről szólt Ipolyi bírálata), a harmadik 1860-ban. Ipolyi az Erdélyi-gyűjteményről írott recenziója folytatásának tekintette ezt a bírálatot, érvelésének menete is ahhoz kapcsolódott, illetve ahhoz hasonló felépítésű volt. Az első rész a mese kulturális jelentőségéről, illetve a felismerés honi hiányáról szólt ismételten: „Napról napra lessük, mikor fognak már valahára népmeséink és mondáink a köznép ajkáról felszedve, a gyermekszobák és fonóházak küszöbét átlépve, irodalmunk sajátjává válni! Úgy látszik mind hasztalan!” Ipolyi kárhoztatta a szórványos és igénytelen népmese-közléseket („szedett-vedett holmi, melyen az ismeretnek semmi látszata”),

<sup>73</sup> Hasonlóan vélekedett Gyulai Pál is 1862-ben: „Erdélyi gyűjteményében már jobb az elbeszélés [ti. Gaal és Mailáth meséihez képest – G. J.], élénkebb folyékonyabb, magyarosb, de még sem eléggé egyszerű. Aztán hiányzik belőle valami, mit bajos megmagyarázni: a könnyed haladás, a keresetlen naivitás varázsa, a természetes fordulatok, a csak oda vetett, de annál jellemzőbb rajz, a hangulat bizonyos zavartalan egysége, a nyelv pongyola bája, szeszélye, festőisége, s önkénytelen sajátossága.” Gyulai 1862.

<sup>74</sup> Az *elátkozott király kisasszony* c. mesére utal Ipolyi.

<sup>75</sup> Ipolyi 1858.



majd az összehasonlítás (és talán a versenyszellemtől is motivált nemzeti önértzet felkeltése) érdekében követendő példaként említette („pirulás ide pirulás oda”) a német mesegyűjtemények mellett az erdélyi szász, a felvidéki szlovák és a bánáti román mese- és mondagyűjteményeket (Haltrich, Müller, Schott, Rimauski munkáit), amelyek a meseértelmezés Grimm-i paradigmája nyomán jöttek létre. A mese iránti közönyt a magyar kultúrában már nemcsak intellektuális, de morális szempontból is hibáztatta („sajnosnak s megrovandónak tartom, és nyilván főbenjáró dolognak ítélem azon egykedvűséget és léhaságot, melylyel ezen szellemi érdekek iránt viseltetünk”).<sup>76</sup> A bírálat második részében Ipolyi a már ismert módon jegyzetekkel látta el a kiadott meséket. A bírálatot újabb sürgetéssel zárja: „S azért is, még egyszer s ismét legyen mondvá, hogy a szak-avatott tüzetes gyűjtés csakugyan idején volna véglen, nehogy már is későn érkezzék maholnap!”

Ipolyi Arnold megszólalásának, mesegyűjteményekről szóló bírálatának van egy talán rejtettebb kontextusa is, amelyre csupán utalt e bírálatokban: az a körülmény, hogy ő maga is rendelkezett kézíratos mesegyűjteménnyel, sőt, ekkor, az 1850-es évek második felében, ő volt az, aki (jelenlegi ismereteink szerint) a legnagyobb hazai népmesekorpusszal bírt.<sup>77</sup> Ezt ősvallási monográfiája megírásához, a szájhagyomány forrásainak összeállításával, gyűjtőhálózata révén hozta létre, így az Arany által is használt *Magyar Mythologia* folytonos utalásokat és példákat tartalmazott mesékre vonatkozólag is.

Arany János ilyen előzmények után tette közzé bírálatát, amelyet a 19. század vége óta a folklorisztikai szakirodalom olyan etalonnak tekint, amely rögzítette a mesegyűjtés és mesekiadás normáit, és a stilizált szöveglejegyzésekhez képest előrelépést jelent a hiteles szöveglejegyzés felé, másfelől diszkriminálta az ezeket a normákat megsértő gyűjtőt, ez esetben Merényi Lászlót.<sup>78</sup>

A bírálat a szájhagyományozás és az írásbeliség mechanizmusainak szembeállításával indul, ezúttal kifejezetten a szóbeli kultúra közösségi jellegének implikációira összpontosítva. A *szolidaritás*, amely a recenzió bevezető részének központi fogalma, a *Naiiv eposzunk* érveléséhez kapcsolja ezt a szöveget. „Ama solidaritás, mely hajdan az elbeszélő és hallgatói, az énekmondó és közönsége, a mester és tanítvány közt fenállt vala,

<sup>76</sup> A mese iránti érdektelenség és a mese mint könyvpiaci termék eladhatatlansága kapcsán éppen az egyik szöveggondozó, egyben az *Új Magyar Múzeum* szerkesztője, Toldy Ferenc fűzött megjegyzést Ipolyi cikkéhez: „Teljes, ha a közönségnek is úgy fog tetszeni. Sajtó alatt van ugyan egy harmadik kötet, de buzgó kiadónk, Pfeifer Ferdinánd úr, eddigi veszteségei után e különben nem nagy vállalatnál, nem kívánhatjuk, hogy még tovább vigye azt, ha a hazai előmenetelt s a népi elmekincsek becsét szájokban hordozó hazafiak vásárlás és ajánlgatás által nem *tesznek* valamit az ügyben. T. F.” Toldynak erre vonatkozólag évtizedes tapasztalata lehetett, hiszen ő volt az aki Mailáth János Kazinczy Ferenc fordította meséinek próbált kiadót keríteni az 1820-as évek végén, sikertelenül. Gulyás 2006: 511–515.

<sup>77</sup> Ipolyi 2006; Domokos 2015: 137–160.

<sup>78</sup> A szakirodalom és a minősítések összegzése és kritikája: Gulyás 2010: 35–36; Domokos 2015: 192–193.



meglazult, csaknem elenyészett s egy más viszonynak engede helyet, annak, mely az egyedül aktiv író s egészen passiv olvasója között van. [...] Segítette pedig az összes nép a költőt nemcsak az által, hogy mondákban, apróbb énekekben fölkinccselte számára mindazon anyagot, melyekhez a nép érzése kiválóbban ragaszkodik – melyeken az legörömostebb jártatja vala képzeletét, melyekre nézve tehát az énekszerző biztos lehetett, hogy elevenen érdeklik hallgatóit – hanem azon ellenőrzés által is, melyet a nép e költemények elfogadása, továbbadása közben gyakorolt. Míg napjainkban akármilyen silányság útát lelhet a sajtóba, vagy legalább írott betű segélyével fönmaradhat, mint örökös hiba: ama folyók partjain, tábori tüzeknél, sátor vagy isten szabad ege alatt hallgató nép visszaütását, ami nem életre való: s ha mit elfogadott, kellett abban lenni valami derekasnak, méltónak, hogy emlékezetbe vesse, tovább adja, fíról-fíra örökítse.”<sup>79</sup>

Az interaktív szóbeli előadás tehát az egész érintett közösséget involválja, összefogja. A költő (előadó) és közönsége közötti visszacsatolás azonnali és közvetlen. Mivel az alkotás performatív módon nyilvánulhat meg és így osztható meg, ez előfeltételezi előadó és közönsége fizikai közelségét, az együttlétet. A recepció egyidejűsége és közvetlensége eltünteti a szerző és közönsége közötti térbeli és időbeli távolságot, a közönség pedig befolyásolni, alakítani tudja az előadást, ily módon közös alkotás jön létre. Ugyanezért viszont nincsen szükség a harmadik szereplőre, a közvetítőre, a kritikusra, az értelmezőre, hiszen az előadás aktusa és annak befogadása maga is értelmezés gyanánt működik. Arany a hagyományozás ellenőrző funkciója kapcsán tulajdonképpen a közösség preventív cenzúráját írta le.<sup>80</sup> A szóbeli létmód folyamánként a közösség azt tartja fent emlékezetében, ami számára jelentéssel és jelentőséggel bír. Az alkotás tehát a szóbeli kultúrában minden tekintetben együttlétén alapuló közösségi folyamat és cselekedet. Ez ideáltipikus szituáció lehetett Arany számára. A *Toldi* első sorai is ezt a helyzetet idézik meg: „Mint ha pásztortűz ég őszi éjszakákon, / Messziről lobogva tenger pusztaságon.” A pásztortűz körüli esti mesemondás, történetmesélés az egyik legjellegzetesebb narrációs helyzet volt; az izolált férfiközösségben a napi munka végeztével, a csönd

<sup>79</sup> Arany 1968d: 326.

<sup>80</sup> Jakobson-Bogatirev 1969. Takáts József ezt az összefüggést Arany szokásjogi habitusából (vagy pedig a Savigny-féle jogkeletkezési elmélet adaptációjából) vezette le. Takáts 2002: 312. Arany összes, fentebb bemutatott írása azt tanúsítja, milyen, a korban szokatlan érzékenységet tanúsított a szövegek szóbeli/írásbeli létmódjának következményei iránt, és milyen világosan és plasztikusan (és, azt hiszem, nosztalgikusan) írta le a szóbeliség mechanizmusait – akkor, amikor főállású szerkesztőként és a Kisfaludy Társaság igazgatójaként a nagyvárosba kerülve mások írásbeli szövegeit gondozta, szerkesztette, fordította, ismertetette és adminisztrálta.

és a félhomály biztosította a fikció iránti zavartalan figyelmet. Már az egyik legelső magyar mesegyűjtemény jegyzeteiben megjelenik mint magyar sajátosság, a pásztortűz körüli mesemondás,<sup>81</sup> amely idővel szinte toposszá vált.<sup>82</sup>

A szájhagyományozás közösségi jellege iránti vágy (hiszen a szolidaritás ellenpontja a magány és a részvétlenség) tűnik ki azokból a sorokból, amelyek e szóbeli kultúra elsorvadásáról szólnak, és ezen a ponton jelenik meg a mese mint e közösségi alkotásmód még élő megnyilvánulása a kortárs társadalomban: „E solidaritás a költő és hallgatói közt ma már csak a nép alsóbb rétegeiben áll fenn, s kötött alakú elbeszélésben nálunk csupán egy-két balladaszerű költeményre szorítkozik. De folyvást él, szemünk láttára működik az elbeszélés ama prózai nemében, melyet összefoglaló nevezettel népmesének vagy egyszerűen mesének szoktunk mondani. Az, a mi e mesék keletkezése, élő ajkon továbbadása, hely, idő, körülmény szerinti módosulásai, majd csonkább, majd teljesb idomban megjelenté körül véghez megy, rokon fogalmat nyújt ahhoz, mely szerint a régi eposz származott, terjed s folyton virágzik vala, azon különbséggel, hogy a kötött forma biztosabb támaszt adott az emlékezetnek s így a költemény nem volt a sokszor ügyetlenebb elbeszélő csonkításainak kitéve annyira, mint a népmese. De másrésről semmi sem gátolta, hogy a kinek elevenebb képzelet, nagyobb elbeszélő, alakító tehetség adatott, ne módosítsa, teljesb, épebb szerkezetűvé ne tegye az elődétől nyert hagyományt; s így a fejlődés folyama (processus) egészen az ár és apály változatos játékát tünteté föl.”<sup>83</sup>

Ezen érvelés szerint a *mesemondás* tanulmányozása az *eposz* egykori közösségi alkotásmódjának megértéséhez vezethet el. Emellett a szóbeliségből fakadó szükségszerű variabilitás kiemelésével az egyéniség alkotó szerepét és lehetőségeit is felvillantotta Arany – ismét csak megelőlegezve egy, a mesekutatásban az 1930-as/1940-es években jelentkező szempontot. Mindez együttesen indokolta tehát a mese jelentőségét, és ennek értelmében a mese és a mesélés dokumentálásának relevanciáját.

E bevezető után tért rá Arany Merényi László mesegyűjteményének értékelésére. Ennek kapcsán először is, számtalanszor idézett és hivatkozott bekezdéseiben, a „jó mesegyűjtő” ismérveit foglalta össze, amelyek közül a legfontosabb, hogy a mesegyűjtőnek kiemelkedő mesemondó kompetenciával kell rendelkeznie. Ez teszi lehetővé számára azt, hogy a mesegyűjtés során elhangzott variáns esetleges problémáit korrigálni tudja. E felfogás mentén vizsgálja és korrigálja Arany is Merényi szövegeit bírálatában. Ez egy teljesen más textualizáció-értelmezés, mint az, amely majd a folklórisztika tudománnyá válásával jön létre a 19. század végén, és amelynek alapvető normája, hogy a gyűjtő feladata

<sup>81</sup> „Die Märchen, die in anderen Landern blos in den Spinn- und Kinderstuben bis auf uns're zeit erhalten worden, sind in Ungarn vorzüglich auf der Vorhut, bei Wache- und Hirtenfeuern, in den nächtlichen Feldarbeiten dem Untergang entzogen worden.” Mailáth 1825: 279.

<sup>82</sup> A pásztorok mesemondására vonatkozó néprajzi szakirodalom tanulmányairól lásd Gulyás 2010: 257–262.

<sup>83</sup> Arany 1968d: 327.

az egy adott alkalommal elhangzó variáns lehetőség szerint legpontosabb dokumentálása. A dokumentálás összekapcsolása esztétikai jellegű szövegmódosítással nem megengedhető beavatkozás, az ilyen művelet megfosztja a szöveget hitelességétől.<sup>84</sup>

A Merényi közreadta mesékre vonatkozó elemzés tételes vizsgálata önálló tanulmányt érdemelne. Itt most csupán ezen elemzés néhány vonását emelem ki. Az egyik ezek közül, hogy a bírálatból teljesen világos, hogy Arany János meseismerete gazdag és árnyalt volt. Ez a tudása egyrészt a publikált meseszövegek ismeretéből fakadt (melyekre több ízben hivatkozott), másrészt viszont közvetlen élményekből származhatott. Több, általa ismert mesei szüzsét is felidézett a recenzióban, és visszatérő fordulatok utaltak a mesemondás/hallgatás tapasztalatára („sokszor hallottam mesében”, „előttem is ösmert”, „magam is emlékszem nemcsak egyes mesékre”, „fülemben hangzik” stb.). Másfelől a Henszlmann Imre által kialakított műfaji kategóriák rendszerét (amelyet a *Széptani jegyzetek*ben maga is követett) kibővítette (pl. hiedelemese, csalímese, hangutánzó mese) és új, árnyaltabb klasszifikáció kidolgozását javasolta. Felhívta a figyelmet a mesekezdő- és záró formulák jelentőségére csakúgy, mint a mnemotechnikai funkcióval bíró ismétlésekre és fokozásokra. Az elemzés fő szempontja pedig az volt, hogy beszél-e, vagy inkább, *helyesen* beszél-e a gyűjtő a mese nyelvét. Ennek kapcsán szintén önálló vizsgálatot érdemelne a Merényi-bírálat összevetése Arany László népmese gyűjteményével, amely 1862 kora nyarán jelent meg, és amely Arany Jánosné Ercsey Julianna és Arany Juliska meseszövegei nyomán a *cselekmény* menetét illetően a kéziratokat követte, ugyanakkor a *narráció* tekintetében erőteljesen módosította azokat.<sup>85</sup> Hasonlóképpen érdemes lenne összevetni Arany János bírálatát Arany László *Magyar népmeséinkről* című tanulmányával is, mert számos párhuzamot lehet felfedezni a két szöveg között.<sup>86</sup>

<sup>84</sup> Más kérdés, hogy a norma és a gyakorlat nem álltak összhangban, ennek egyik legjellegzetesebb esete Benedek Elek meséinek diszkreditálása majd „rehabilitálása” a magyar néprajztudományban. Gulyás 2011.

<sup>85</sup> Egy példa: Arany János Merényi jól sikerült megoldásai között (melyek „a népi élet, nyelv, előadási mód ismeretéről tanuskodnak”) sorolja fel a következő frázist: „egész birodalmából összegyűjtötte a házasulandó grófokat, hercegeket, bárókat, hírneves vitézeket, urakat, úrfiakat, válogatott cigánylegényeket és hosszúsüveges, kankós tótokat”. Ez a fordulat megjelenik Arany László *Ráadó és Anyicska* című kiadott meséjében, de hiányzik az annak alapjául szolgáló kéziratból, amelyet Arany Jánosné jegyzett le, tehát utólagos betoldás.

<sup>86</sup> Ilyen összehasonlítások a hagyományközösségi paradigma érvényesülése illetve a verstan terén: Korompay 2002. Arany László tanulmányának koncepciójáról: Domokos 2010.

## Források

- Arany 1962a: ARANY János, *Naiv eposzunk* = ARANY János *Összes Művei, X: Prózai Művek, 1*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 265–274.
- Arany 1962b: ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY János *Összes Művei, X: Prózai Művek, 1*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 532–565.
- Arany 1968a: *Dózsa Dániel: Zandírhám* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 7–13.
- Arany 1968b: ARANY János, *Régi dán balladák* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 20–25.
- Arany 1968c: ARANY János, *Nyugat-felföldi népmondák* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 65–73.
- Arany 1968d: ARANY János, *Eredeti népmesék* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 326–342.
- Arany 1968e: ARANY János, *Népiességünk a költészetben* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 380–382.
- Arany 1975: ARANY János *Összes Művei, XV: Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975.
- Arany L. 1867: ARANY László, *Magyar népmeséinkről*, Budapesti Szemle, 8. köt., 1867, 25–27. sz., 40–66, 200–228.
- Bitnitz 1827: BITNITZ Lajos, *A' magyar nyelvbéli előadás' tudománya*, Pest, 1827.
- Campbell 1860: CAMPBELL, John Francis, *Popular Tales of the West Highlands*, Orally collected, with a translation, I–II, Edinburgh, 1860.

- Dugonics 1820: DUGONICS András, *Magyar példabeszédek és jeles mondások*, II, Szeged, 1820.
- Erdélyi 1962: ERDÉLYI János *Levelezése*, 2, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1962 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 3)
- Gyulai 1862: GYULAI Pál, *Eredeti népmesék: Összegyűjt.* ARANY László, Budapesti Szemle, 15. kötet, 1862, 50. sz., 386–392.
- Gyulai 1961a: GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Komlós Aladár, Bp., 1961 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 5).
- Gyulai 1961b: GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., 1961 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 4).
- Henszlmann 1847: HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847 (1.) II. félév, 6. sz. (aug. 8.) 81–86, 7. sz. (aug. 15.) 100–106, 8. sz. (aug. 22.) 117–122, 9. sz. (aug. 29.) 133–141, 10. sz. (szept. 5.) 152–156, 11. sz. (szept. 12.) 164–172, 12. sz. (szept. 19.) 181–188, 13. sz. (szept. 26.) 200–207, 14. sz. (okt. 3.) 213–220, 15. sz. (okt. 10.) 228–236, 21. sz. (nov. 21.) 321–324, 22. sz. (nov. 28.) 346–349, 23. sz. (dec. 5.) 361–366, 24. sz. (dec. 14.) 379–380.
- Henszlmann 1978: HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon = Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény, I: 1840–1900*, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos, Bp., 1978, 246–321.
- Ipolyi 1854: IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, Pest, 1854.
- Ipolyi 1855: IPOLYI Arnold, *Erdélyi János: Magyar népmesék*, Magyar Sajtó, 1855, I., 82. sz.
- Ipolyi 1858: IPOLYI Arnold, *A magyar népmeseügy s különösen Gaal György mesegyűjteménye*, Új Magyar Múzeum, 1858(8.), 413–424.
- Ipolyi 2006: *Tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*, s. a. r. BENEDEK Katalin, Bp., 2006 (Magyar Népköltészet Tára, 6).
- Jókai 1856: JÓKAI Mór, *A magyar nép adomái*, Pest, 1856.

- Jókai 1992: JÓKAI Mór *Összes Művei, Adomák 1: Az önkényuralom adomái, I, 1850–1858*, s. a. r. SÁNDOR István, Bp., 1992.
- Magyar Népmesekatalógus, I–X, főszerk. Kovács Ágnes, MTA Néprajzi Kutatócsoport, Bp., 1982–2001. (MNK)
- Mailáth 1825: MAILÁTH, Johann Grafen von, *Magyarische Sagen und Maehrchen*, Brünn, 1825.
- N. N. 1825: N. N., *Johann Grafen Mailath Magyarische Sagen und Märchen*, Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst, 1825, 468–471.
- N. N. 1838: N. N., *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen von Johann Grafen Mailath*, Literaturblatt, No. 12. (30, November 1838), 481.
- Szalay 1830: SZALAY László, *Észrevételek a' Muzarion' III. és IV. kötetéről*. Pesten, 1830.
- Szerényi 1823: SZERÉNYI Vilmos [SZENTMIKLÓSSY Alajos], *Külföldi Literatura: Märchen der Magyaren, bearbeitet, und herausgegeben von Georg von Gaal*, Tudományos Gyűjtemény, 1823(1.), 118–120.
- Szvorényi 1851: SZVORÉNYI József, *Ékesszólástan vezérletül a' remekírók' fejtegetése- 's a' szép-írásművek' kidolgozásában*, Eger, 1851.
- Uther 2004: UThER, Hans-Jörg, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction, II: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales, III: Appendices*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2004 (Folklore Fellows Communications, No. 284–286). (ATU)

#### Hivatkozott irodalom

- Csörsz 2009: CSÖRSZ Rumen István, *Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz: K. R. gyűjteménye = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születés-napjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., 2009, 180–201.
- Dávidházi 1994: DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., 1994.

- Domokos–Gulyás 2009: DOMOKOS Mariann, GULYÁS Judit, *Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról*, Ethno-lore, 2009(26.), 11–77.
- Domokos 2010: DOMOKOS Mariann, *Közelítések Arany László népmeseszöveg-koncepciójához = Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., 2010, 297–312.
- Domokos 2013: DOMOKOS Mariann, *Jókai Mór népmeséinek helye a magyar mesekutatók történetében = Jókai & Jókai*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., 2013, 117–164.
- Domokos 2015: DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Bp., 2015.
- T. Erdélyi 1982: T. ERDÉLYI Ilona, *Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János = Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*, szerk. KRÍZA Ildikó, Bp., 1982, 165–194.
- Finnegan 1977: FINNEGAN, Ruth, *Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context*, Cambridge, 1977.
- Foley 1988: FOLEY, John Miles, *The Theory of Oral Composition: History and Methodology*, Bloomington, 1988.
- Gerencsér 2004: GERENCSÉR Péter, „...nehéz aranyhím terbeli ruháját”: A Toldi kanonizációja 1856-ig, ItK, 2004 (108.), 348–376.
- Gulyás 2006: GULYÁS Judit „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a’ Galériákban a’ Breughel ördögös és boszorkányos bohózkodásai”: A Muzárion, Élet és Literatura mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833) = *Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva, VARGYAS Gábor, Bp.–Pécs, 2006 (Studia Ethnologica Hungarica, 7), 497–547.
- Gulyás 2010: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt mért ne népmesét? A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában”, Bp., 2010.
- Gulyás 2011: GULYÁS Judit, *Hitelesség, hamisítás, textualizáció: A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita = A népköltészet terített asztalánál*, szerk. BENEDEK Katalin, Bp., 2011, 25–46.

- Gulyás 2013: GULYÁS Judit, *A magyar mesekutatók kezdetei: Henszlmann Imre komparatív-tipológiai és szimbolikus-mitológiai mesetanulmányának koncepciója*, Ethno-lore, 2013 (30.), 37–68.
- Gulyás 2016: GULYÁS Judit, *Egy skót népmese gyűjtemény magyar recepciója: Arany János: Nyugat-felföldi népmondák*, Ethnographia, 2016 (127.), 520–542.
- Hála 2014: HÁLA József, *Tudósok, kutatók, gyűjtők: Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből*. Bp., 2014.
- Hancock-Beaulieu–Holland 1991: HANCOCK-BEAULIEU, Micheline, HOLLAND, Susan, *Indexing The Athenaeum: Aims and Difficulties*, The Indexer, 1991(17), 167–172.
- Hász-Fehér 2004: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus = Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Otília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged, 2004, 208–220.
- Jakobson–Bogatirev 1969: JAKOBSON, Roman, BOGATIREV, Piotr, *A folklór sajátos alkotásmódja* = JAKOBSON Roman, *Hang – jel – vers*, szerk. FÓNAGY Iván, SZÉPE György, Bp., 1969, 329–346.
- Kaivola-Bregenhøj 1996: KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki, *Narrative and Narrating: Variation in Juho Oksanen's Storytelling*, Helsinki, 1996.
- Keszeg 2008: KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, 2008.
- Korompay 2002: *A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., 2002.
- Kovács–Benedek 1987: *A magyar állatmesék katalógusa. AaTh 1–299*, szerk. KOVÁCS Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., 1987 (MNK, 1).
- Kovács–Benedek 1990: *A magyar formulamesék katalógusa. AaTh 2000–2399*, szerk. KOVÁCS Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., 1990 (MNK, 9).
- Kovács 1979: KOVÁCS Ágnes, *A hősmese: A népmese műfajai és a népmesekatalógus, I*, Ethnographia, 1979(90.) 457–479.



- Kovács 1982: KOVÁCS Ágnes, *Arany Juliska és Arany László meséi* = *Arany János tanulmányok*, szerk. NOVÁK László, Nagykőrös, 1982 (Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei, 2), 495–530.
- Kríza 1988: KRÍZA Ildikó, *A népballada kutatás története* = *Magyar néprajz, V: Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., 1988, 267–277.
- Olosz 2008: OLOSZ Katalin, *Arany János Koszorújának három erdélyi munkatársa*, Székelyföld, 2008(12.), 6. sz., 41–56.
- Ong 2010: ONG, Walter J., *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technologizálása*, Bp., 2010.
- Ortutay 1941: ORTUTAY Gyula, *A szerkesztő előszava* = BANÓ István, *Baranyai népmesék*. Bp., 1941, (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, 2), 1–4.
- Ruttkay 2016: RUTTKAY Veronika, *Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás*, ItK, 2016(120.), 3–30.
- Sándor 1977: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870: Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához*, szerk. SÁNDOR István, Bp., 1977.
- Seifert, 1997: SEIFERT, Lewis C., *Marvelous Realities: Reading the Merveilleux in the Seventeenth-Century French Fairy Tale* = *Out of the Woods: The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France*, ed. N. L. CANEPA, Detroit, 1997.
- Sydow 1948: SYDOW, Carl Wilhelm von, *Kategorien der Prosa-Volksdichtung* = *Selected Papers on Folklore*. Copenhagen, 1948, 60–88.
- Szalay–R. Bajcsay 2001: Kodály Zoltán *nagyszalontai gyűjtése*, szerk. SZALAY Olga, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Bp., 2001.
- Szörényi 2004: SZÖRÉNYI László, *Arany János Csaba-trilógiája és Ipolyi Arnold Magyar Mythológiája* = Sz. L., „Álmaim is voltak, voltak...”: *Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*, Bp., 2004, 216–225.
- Takáts 2002: TAKÁTS József, *Arany János szokásjogi gondolkodása*, ItK, 2002(106.), 295–313.

- Tangherlini 2008: TANGHERLINI, Timothy R., „Where was I?": *Personal Experience Narrative, Crystallization and Some Thoughts on Tradition Memory*, *Cultural Analysis*, 2008(7.), 41–65.
- Tarjányi 2014: TARJÁNYI Eszter, *Kritikát író költő, avagy verset író kritikus: A balladateoretikus és a balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonólánny története*, *ItK*, 2014(118.), 526–539.
- Thompson 1991: THOMPSON, Francis, *John Francis Campbell*, *Folklore*, 1991(101.) 88–96.
- S. Varga 2007: S. VARGA Pál, „Népies-nemzeti”, „nemzeti klasszicizmus” – a nemzeti irodalom hagyományközösségi szemlélete = *A magyar irodalom története, II: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 2007, 445–460.
- Vehmas–Benedek 1988: *Magyar népmesekatalógus 7/B: A magyar népmeség trufa- és anekdotakatalógusa*, összeáll. BENEDEK Katalin, Marja VEHMAS, Bp., MTA Néprajzi kutatócsoport, 1988.

Imrényi András  
A mondat „jellemű”<sup>1</sup> –  
Arany János szórendi írásai a 19. századi és a mai  
magyar nyelvészet tükrében

Bevezetés

A tanulmány célja Arany János legfontosabb szórendi felfedezésének, a pozitív és a negatív „jellemű” (azaz, jellegű) mondatok megkülönböztetésének értékelése a 19. századi és a mai magyar nyelvészet szemszögéből. Bár az Arany-életmű elenyésző részét képviselik a szórendi fejtegetések, a magyar szórend kutatástörténetében ez a néhány oldal mégis maradandó helyet érdemel. Arany egy olyan jelenségre hívta fel a figyelmet, amelynek létezését (ilyen pontossággal) mindaddig senki nem dokumentálta, és amelynek magyarázata azóta is nyelvtudományi viták tárgyát képezi.

A tanulmány gyűjtőpontjában Arany János kéziratban maradt, félbehagyott, csak halála után publikált szórendi cikkének vége, az ott szereplő példaanyag áll, annak is a legutolsó mondatai:

- (1) a. Könnyen megalkudtunk, de nehezen fizetett meg. Nagynehezen megfizetett.  
b. Jól megcsinálta. Rosszul csinálta meg. Sokára, rosszul, megcsinálta.  
c. Többnyire megtalálja. Csak néha találja meg. Néha mégis megleli.<sup>2</sup>

A könnyen – nehezen; jól – rosszul; többnyire – csak néha párok szemléltetik a pozitív és a negatív jellem különbségét, úgy, ahogyan azt Arany már 1873-as, a *Magyar Nyelvőrben* megjelent írásában feltárta.<sup>3</sup> A párok első tagja után az ige egyenes szórendben (igekötő + ige), második tagja után fordított szórendben (ige + igekötő) következik. A példasorok harmadik része jelzi a továbbgondolás szükségességét: ha a *nehezen* negatív jellemű, és ezáltal fordított szórendű mondatot határoz meg, akkor a *nagynehezen* miért nem? Nem tudni, hogy Arany fejében készen volt-e ezen példák magyarázata, vagy éppen azért szakadt félbe a tanulmány, mert a problémára nem volt kidolgozott válasza. Mindezenetre az adatok így, elemzés híján is jelentősek.

<sup>1</sup> A kutatást az OTKA K100717 számú projektje támogatta.

<sup>2</sup> Arany 1889: 367.

<sup>3</sup> Arany 1873.

Amellett érvelek majd, hogy a fenti példaanyag kulcsfontosságú Arany szórenddel kapcsolatos nézeteinek rekonstrukciója (ha feltételezzük, hogy a fejében már megvolt az elemzés) vagy továbbgondolása számára. Fényt vetnek ugyanis arra, hogy a mondatok pozitív, illetve negatív „jellemé” nem objektív tényezőkön múlik, hanem elválaszthatatlan attól, ahogyan a beszélő „megkonstruálja”<sup>4</sup> az ábrázolt szituációt, azaz egy bizonyos nézőpontból, egy bizonyos módon látja és láttatja azt. A konstruálásnak a mai nyelvészeti irányzatok közül a kognitív nyelvészet tulajdonít központi jelentőséget.<sup>5</sup> A javaslat szerint ezen irányzat keretében végezhető el Arany gondolatainak szerves továbbfejlesztése, megalapozottabb kifejtése.

A tanulmány most következő, második alfejezete a 19. század tudománytörténeti kontextusában tárgyalja Arany szórendi felfedezését, a pozitív és a negatív jellemű mondatok megkülönböztetését. Ezután a harmadik rész a mai magyar nyelvészet nézőpontját érvényesíti, és összeveti a jelenségek generatív, illetve kognitív nyelvészeti megközelítését. Végül a negyedik rész összefoglalja az eredményeket.

### Arany János szórendi felfedezése a 19. századi magyar nyelvészet kontextusában

A magyar szórend kutatástörténete három szakaszra osztható. Az első korszakot – amelyet a 16. századi humanistáktól számíthatunk – a latin mintájú, szófajszintaktikai megközelítések jellemzik,<sup>6</sup> a magyar szórend kulcsának megfejtése nélkül. A második korszak kezdetét Fogarasi János felfedezése jelöli ki, amely végre a lényegre tapint, amikor rámutat a szórend és a hangsúly összefüggésére.<sup>7</sup> A korszak során a nyelvészet – amely ekkor még erőteljesen preskriptív, nyelvművelő szemléletű – mindinkább szervezett formát ölt, az Akadémia tevékenységének, majd a Magyar Nyelvőr című folyóirat megalapításának köszönhetően. Sokáig elmarad azonban a magyar szórendi vizsgálatok nemzetköziesedése, amelyre csak az 1970-es években, a generatív nyelvészet magyarországi megjelenésével kerül majd sor. Ekkor veszi kezdetét az újabb, ma is tartó korszak, amelynek fő újdonsága a nemzetközi tudományos diskurzusba bekapcsoltság, intenzív, fokozottan intézményesedett, elméleti igényű kutatások kibontakozása.

<sup>4</sup> Vö. Langacker 2008: 198.

<sup>5</sup> Vö. Langacker 1987, 2008; Geeraerts–Cuyckens 2007. Az irányzat magyar nyelvű ismertetéséhez vö. Kövecses–Benczes 2010; Tolcsvai Nagy 2013.

<sup>6</sup> Vö. Hegedűs 1985: 6, idézi Nagyházi 2011: 11.

<sup>7</sup> Fogarasi 1838.

Arany János szórendi írásai a második korszakhoz tartoznak. E korszak csúcsteljesítménye Brassai Sámuel átfogó mondatelmélete,<sup>8</sup> amely azonban a maga korában jórészt visszhangtalan maradt. Arany sem Brassai elméletéhez kapcsolódik, hanem egy olyan leíró problémára reflektál, amely Fogarasi János felfedezése óta foglalkoztatta a kortársakat. Ez a probléma az ige előtti hangsúlyos kifejezéssel, és ezzel összefüggésben az (előragagnak is nevezett) igeekötő szórendi viselkedésével kapcsolatos. A tanulmányunk ebben a részében Fogarasi Jánostól indulok el, majd rátérek Arany rendszerezésére, végül pedig utalok annak közvetlen utóéletére is.

A később Fogarasi-törvény néven elhíresült szabály a következőképpen hangzik: „Minden magyar mondatban csupán a hangsúlyos szóra és az igrére kell ügyelni. [...] [A] főszabály ez: A hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban [...] lévő ige, a többi szók előbb utóbb állhatnak, s akármely renddel következhetnek, p.o. *Tegnap a játszószínen voltam*, vagy *A játszószínen voltam tegnap*; a hangsúly ezen fekszik *a játszószínen*, az ige *voltam* tüstént követi, *tegnap* akárhol állhat [...]”<sup>9</sup>

Mint a részletezésből kiderül, az igeekötőt (előragot) Fogarasi a „többi szók” közé veszi fel, így az egyszerű főszabályból az igeekötős igeék fordított szórendje is levezethető.

„Ezen fő szabályból több alsóbb osztályu szabályok folynak, mellyek a következők: 1) Ha az igrének előraja (*meg-, el-, be-, ki-* stb.) is vagyon, olly szorosan áll az említett főszabály első része (ti. hogy a hangsúlyos szót tüstént az ige követi), hogy az ige előragát is elereszti maga elől, s utól teszi [...]. Például: *Tegnap a színházat látogattam meg*, vagy *A színházat látogattam meg tegnap*. [...] 2) Ha pedig a hangsúly magán az előragos igrén fekszik, a főszabályt úgy kell érteni, mintha a hangsúly az előragon feküdnék, s ezt követi tüstént az ige [...], p.o. *Tegnap a színházat meglátogattam*.”<sup>10</sup>

Ha azonban az igeekötő a többi szók közé sorolódik, akkor az elmélet számára matematikusak azok az esetek, amikor a hangsúlyos szó után az igeekötő a megszokott helyén, közvetlenül az ige előtt áll. Ezeket Fogarasi kivételekként kénytelen számon tartani. „Ha a mondatban *mind, minden* szók állanak ragaikkal (p.o. *mindig, mindig* stb.) vagy összetételeikkel (p.o. *mindenféle*), és az ezekhez tartozó szókkal együtt, s ezeken fekszik a hangsúly, az ige követi ugyan őket, de előragát is megtartja maga előtt, p.o. *Taval minden játszót meglátogattam*, nem jó volna: *Minden játszót meglátogattam meg*.”<sup>11</sup>

<sup>8</sup> Brassai 2011 [1860–1863].

<sup>9</sup> Fogarasi 1838: 243.

<sup>10</sup> Uo.

<sup>11</sup> Fogarasi 1838: 289.

Évtizedekkel később, a Magyar Nyelvőr megindulásával új lendületet kaptak a szórendi kutatások. Az első szám bevezetőjében Szarvas Gábor hangsúlyos célként tűzte ki „a szó- és mondatrend részletekbe ható megvitatását”.<sup>12</sup> A viták nem kis részben a hangsúly és a szórend közötti viszony tisztázására, a Fogarasi-féle kivételek magyarázatára irányultak, s e kérdéshez szólt hozzá Arany is.

A tisztánlátást megnehezítette a nagyfokú nyelvhasználati ingadozás, amelyet a korszakra különösen jellemző kétnyelvűség, a felnőttként elmagyarosodók magas száma is erősíthetett. Másrészt Arany egy megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy Fogarasi felfedezése nemcsak inspirálta, hanem meg is kötötte a szórendről való korabeli gondolkodást. Mint azt az *oly nagyot levágott a kolbászból, oly sokszor felhozta neki* példák kapcsán megjegyzi: „A kételkedő, kinek nyelvérzékében e forma nem él, vagy kinek *a priori* megállapított szabályaiba ütközik, mindig azt mondhatná, nem jól van, nem szabályos, hanem így kell: *oly nagyot vágott le, oly sokszor hozta fel* stb., mert, szerinte, az *oly nagy, oly sok* hangsúlya az igekötő hátravetését parancsolja”.<sup>13</sup>

Arany célja: szembeszállni az *a priori* megállapított szabályokkal, és a nyelvhasználati tényekből kiindulva kidolgozni a hangsúlyos szó utáni szórendi változatok magyarázatát. Kiindulópontja: az állító és a tagadó mondatok különbsége. Mint megfigyeli, igekötős ige esetén, segédige hiányában a szórend a következőképpen alakul:<sup>14</sup>

- |                |                     |
|----------------|---------------------|
| 1. Állítva:    | 2. Tagadva:         |
| <i>Leírom.</i> | <i>Nem írom le.</i> |

Segédige használatakor az állító mondat mai terminussal kifejezve megszakított szórendet tartalmaz, míg a tagadó szerkezetben a *nem*-et a segédige követi, ez után pedig a „határozatlan módú”, azaz infinitívuszi formában megjelenő igekötős ige következik.<sup>15</sup>

- |                       |                          |
|-----------------------|--------------------------|
| 3. Állítva:           | 4. Tagadva:              |
| <i>Le fogom írni.</i> | <i>Nem fogom leírni.</i> |

E négy típusból Arany egy sémát szerkeszt, amelynek fő szempontja az, hogy az igekötő és az ige mikor tartozik szorosan össze, és mikor válnak el egymástól.<sup>16</sup>

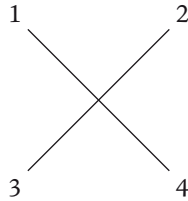
<sup>12</sup> Szarvas 1872: 2.

<sup>13</sup> Arany 1873: 7–8.

<sup>14</sup> Uo., 8.

<sup>15</sup> Uo.

<sup>16</sup> Uo., 9.



Ez a rendszerezés természetesen megállja a helyét – bár az állító és a tagadó mondatok megkülönböztetése szempontjából nem Arany kritériuma tűnik a legfontosabbnak (ti. elválik-e egymástól az igekötő és az ige). A nyelvi rendszerben inkább annak van jelentősége, hogy az igekötő közvetlenül megelőzi-e a ragozott igét (legyen az akár ige, akár segédige), vagy nem. Állító mondatban az igekötő közvetlenül a személyragos igealak előtt áll (*leírom, le fogom írni*), míg a tagadó mondat mintázata ettől eltér. Ez azonban a négy típus megkülönböztetésének jogosságát nem érinti.

Az elemzés igazi újdonsága azonban csak ezután következik. „Azt vettem észre”, írja Arany, „hogyan az állító mondatok rendszerét (1., 3.) követi minden olyan mondat, mely pozitív, a tagadókét (2., 4.), mely negatív jelleműnek mondható, úgy hogy e részben ellentétesek: sokszor – ritkán; leginkább – legkevésbé; is – sem; jobban – nem annyira; könnyen – nehezen; nagyon – kissé; bőven – szűken stb. a végtelenig”.<sup>17</sup> Néhány példa:

1. (Plus.)

*Sokszor megszólította.*

*Jobban megérdemled.*

2. (Minus.)

*Ritkán szólította meg.*

*Nem annyira érdemled meg.*

3. (Plus.)

*Sokszor meg akartam szólítani.*

*Tőled is meg fogom kérdezni.*

4. (Minus.)

*Ritkán tudtam megszólítani.*

*Tőled sem fogom megkérdezni.*

Mint Arany megjegyzi, „ha a nyelv e 4 rendbeli schémától eltér, azt nyomatékosan végeztet teszi”.<sup>18</sup> Ezzel magyarázhatók az olyan példák, mint *Nem elfért volna az másutt is?*, vagy akár a parancs értékű felszólító mondat egyenes szórendje (*Megállj hé!*). A kortársak nyelvhasználatában megfigyelt nyelvi hibák pedig rendszerint az állító és a tagadó szerkezetek felcseréléséből, összekeveréséből adódnak (pl. *a keresztények kedélye felizgatva van; ez több jelenségből tűnik ki*).<sup>19</sup>

<sup>17</sup> Uo., 9–10.

<sup>18</sup> Uo., 10.

<sup>19</sup> Uo., 10–11.

Arany második, kéziratban és töredékesen maradt szórendi cikkében az első tanulmány fogadtatásáról is szót ejt. Finom öniróniával jelzi csalódottságát, hogy újra össze kell foglalnia észrevételeit, „mert nem hízelelhetek magamnak azzal, hogy e pár éve közlött cikkekére valaki még emlékeznék, s olvasmányaimban, a napi sajtón stb. legkisebb nyomát sem sejtem, hogy az írók figyelemre méltatták volna”.<sup>20</sup> Mint a bevezetőben jeleztem, a második tanulmány legfontosabb része az elemzés nélkül maradt példaanyag, ennek tanulságaira azonban majd a következő alfejezetben fogok kitérni.

Arany János elemzésének egyik hiányossága, hogy túlságosan intuitív módon használja a „pozitív” és a „negatív” jelzőt, például nem tisztázza, hogy miben áll egy negatív jellemű mondatot meghatározó szó (pl. *ritkán*, *nehezen*) negativitása. Másrészt az állítás és a tagadás szerkezeteinek szembeállításával kissé önkényesen ragadja ki az egyenes és a fordított szórend különbségének egyik funkcionális hátterét. Nem válik világossá, hogy miért a tagadó mondat szerkezetét követik a felszólító mondatok (*Állj meg!*) vagy éppen a kiegészítendő kérdések (*Mikor szólítottad meg?*). Furcsa volna ezeket tagadónak tekinteni, noha az állító funkciótól – ha abba a kijelentő értéket is beleértjük – szintén különböznek. Mindezek mellett Arany felfedezésével és az adatok rendszerezési módjával egyaránt egy folytatható, alapjában véve érvényes leírással járult hozzá a magyar szórendi kutatásokhoz.

A 19. század végétől az 1960-as évekig tartó (összességében kevés új szórendi felfedezést hozó) magyar leíró nyelvészeti kutatások mégsem Arany, hanem egy kortársa, Kicska Emil nyomán haladtak a Fogarasi-törvény kivételeinek magyarázatában.

Kicska „az értelem műveleteivel” hozta összefüggésbe az egyenes, illetve a fordított szórend használatát az egyes határozófajták után. Megoldása tehát (ma így mondanánk) kognitív alapozást feltételez, bár akkoriban a gondolkodás műveleteit leginkább „logikainak” nevezték. A gyökerestül kitép, tetőtől-talpig megvizsgál stb. szerkezetek ige előtti elemeinek összefoglaló funkciót tulajdonít. Ezek használatakor „nem rekesztek ki semmit, de valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen”. Ezzel szemben a *ritkán szólította meg, legkevésbé fogta pártját* típusú fordulatok esetében „kirekesztés az értelem művelete”.<sup>21</sup>

A javaslat előnye Aranyéval szemben, hogy megfoghatóbbá teszi a „pozitív jellem” mibenlétét. Az összefoglalás, és még inkább az idézett szövegrészben szereplő „hozzáfoglalás” fogalma különösen jól illik az *is*-t tartalmazó kifejezésekre és (a Fogarasitól is idézett) általános névmásokra. Kevésbé tűnik viszont szerencsésnek a kirekesztés terminusa. Az azonosító funkciójú, szintén fordított szórendű szerkezetek leírására ugyan

<sup>20</sup> Arany 1889: 364.

<sup>21</sup> Kicska 1891: 297.



alkalmas („Ezét húztam ki – akkor kirekesztem a másik vagy a többi beteget”),<sup>22</sup> a *ritkán* és társai megragadására azonban a korlátozás, megszorítás fogalma látszik célszerűbbnek. A *sem-es*, fordított szórendet megkívánó (és kétségkívül „negatív jellemű”) kifejezések pedig nem kirekesztő, hanem hozzáfoglaló értelműek lennének Kicska definíciója szerint – csak éppen egy tagadáshoz foglalnak hozzá újabb elemeket. Kicska tehát bizonyos szempontból továbblépést hozott, de a fordított szórend magyarázatára javasolt terminusa, a kirekesztés nem jelent megnyugtató megoldást.

Ennek ellenére Simonyi Zsigmond közvetítésével<sup>23</sup> Kicska magyarázata öröklődött tovább a magyar leíró nyelvészetben, és ez került be a korszakot betetőző nagy akadémiai leíró nyelvtan szórendi fejezetébe is.<sup>24</sup> Nem sokkal később a magyar nyelvudomány kánonja kettévált: a generatív nyelvészet megjelenésével egy teljesen más alapokon nyugvó iskola kezdett bele minden korábbinál intenzívebben a szórend kutatásába. A 20. század végének és a 21. század elejének magyar nyelvészetére az elméletek pluralizmusa jellemző: párhuzamosan folynak kutatások egymástól gyökeresen különböző irányzatok keretében. A következő részben azt kísérem meg bemutatni, hogy az Arany által feltárt jelenségekhez mennyire másképp közelít a generatív nyelvészet egy prominens képviselője, illetve a funkcionális kognitív nyelvészet.

## Min múlik a mondat jelleme? A mai magyar nyelvészet válaszai

### *Egy generatív megközelítés és kritikája*

É. Kiss Katalin 2006-os tanulmányában részletesen foglalkozik a hagyományosan (Kicska nyomán) összefoglalónak, illetve kirekesztőnek nevezett kifejezések szórendjével.<sup>25</sup> A cikk első felében bemutatja az érintett elemek generatív szintaktikai elemzését: az adott elméleten belül a kirekesztő kifejezések mondatszerkezeti helye az ún. fókuszpozíció, míg az összefoglaló kifejezések ún. adjunktumként csatolódnak ahhoz a kifejezéshez, amelyet módosítanak.<sup>26</sup> A tanulmány lényegi kérdése azonban az, hogy a kirekesztő kifejezések miért kerülnek fókuszpozícióba, azaz (elmélet-semlegesen megfogalmazva) miért következik utánuk fordított szórendben az igekötős ige.

---

<sup>22</sup> Kicska 1891: 294.

<sup>23</sup> Simonyi 1905.

<sup>24</sup> Deme 1962.

<sup>25</sup> É. Kiss 2006.

<sup>26</sup> Vö. É. Kiss 2006: 444–445.

É. Kiss tézise, hogy „[az] összefoglaló és a kirekesztő kifejezések szórendi viselkedésének megértéséhez a határozott számnevet tartalmazó kifejezések kínálnak kulcsot. Ezek összefoglaló és kirekesztő szórenddel is állhatnak, és a kétféle szórend sajátos jelentéskülönbséggel jár együtt”.<sup>27</sup> A példák:

- (2) a. János két doboz cigarettát elszívott naponta.  
b. János két doboz cigaretát szívott el naponta.
- (3) a. János 15 palacsintát megeszik.  
b. János 15 palacsintát eszik meg.

É. Kiss a mondatok jelentéskülönbségét az igazságfeltételes szemantika keretében értelmezi, amely szerint a mondatok jelentése (vagy legalábbis bizonyos típusú mondatok jelentésének egy kitüntetett aspektusa) azonosítható azokkal a feltételekkel, amelyek esetén a mondat igaz állítást fejez ki.<sup>28</sup> A (2a) mondat akkor is igaz, ha János két doboznál több cigarettát szívott el naponta, a (3a) pedig akkor is, ha 15-nél több palacsintát eszik meg. Ezzel szemben a kirekesztő szórendű mondatok akkor fejeznek ki igaz állítást, ha János pontosan két doboz cigarettát szívott el (2b), illetve pontosan 15 palacsintát evett meg (3b). Azaz, mint É. Kiss megállapítja: „Egy *n* határozott számnévi módosító jelentése a természetes nyelvben: 'legalább *n*; *n* vagy több' – kivéve, ha a számneves kifejezés fókuszpozícióban áll, ahol jelentése: 'pontosan *n*'”.<sup>29</sup>

A későbbiekben ezt az általánosítást É. Kiss kiterjeszti a határozatlan számneves kifejezésekre is. Megítélése szerint *A tüntetésen sok diák megjelent* mondat akkor is igaz lehet, ha az összes diák megjelent, azaz a 'legalább *n*; *n* vagy több' értelmezés itt is érvényesül.<sup>30</sup>

A negatív értelmű módosítók, például a *kevés diák* esetében azonban ki kell zárni a 'legalább *n*; *n* vagy több' értelmezést, mivel ez szemantikai ellentmondáshoz vezetne. Mint É. Kiss írja: „Kísérreljük meg a *kevés diák* kifejezést is [*A tüntetésen kevés diák jelent meg* mondatban] a *sok diák*-hoz hasonlóan értelmezni! A *kevés diák* és a *sok diák* felfogható ugyanazon skála alsó és felső tartományába eső értékeknek. Ekkor a skálát kétpólusúnak, középtől pozitív és negatív irányba terjedőnek tekintjük. Nem egyirányú, növekvő skálának látjuk tehát, mint amilyen például a pozitív egész számok skálája, mely 1-től csak egy irányba, felfelé terjed. E kétpólusú skálán a *kevés diák* kifejezés

<sup>27</sup> É. Kiss 2006: 447.

<sup>28</sup> Vö. Davidson 1967. É. Kiss cikke az „igazságfeltételes szemantika” kifejezést nem használja, és elméleti kidolgozóira sem hivatkozik, inkább csak adottnak veszi, hogy a kijelentő mondatok jelentését ezen elmélet segítségével lehet leírni. Az *igaz* és származékai a cikkben több mint harmincszor fordulnak elő.

<sup>29</sup> É. Kiss 2006: 449.

<sup>30</sup> Uo., 450–451.

a diákok olyan részhalmazát jelöli, mely a skála alsó, negatív tartományába esik. Ha e kifejezés nem fókuszpozícióban állna, [...] akkor [...] 'kevés vagy több diák'-ot jelentene, azaz értéke kiterjeszthető volna a skálán felfelé. A *kevés diák* jelölte részhalmaz felsőbb értékekkel való helyettesítésekor viszont előbb-utóbb belecsúsznánk a skála felső, pozitív felébe, a *sok diák* jelölte részhalmazok tartományába! Ez nyilvánvalóan ellenkező a beszélő szándékával.”<sup>31</sup>

A pozitív tartományba való átcuszás megakadályozását a fókuszpozíció biztosítja. A fókusz ugyanis É. Kiss szerint a kimerítő azonosítás funkciójával rendelkezik: kimerítően – azaz teljesen, hiánytalanul – azonosítja egy halmaznak azt a valódi részhalmazát, amelyre a mondatban kifejezett állítás igaz.<sup>32</sup> Például a *JÁNOST hívtam meg* mondatban a *JÁNOST* foglalja el a fókuszpozíciót. A beszélő Jánost azonosítja mint azt az egyedüli releváns személyt, akit meghívott: 'Jánost hívtam meg és mást nem'. Fókuszpozícióban álló számnevek esetén a 'legalább *n'*' jelentés kiegészül a 'legfeljebb *n'*-nel, ami a 'pontosan *n'*' jelentést eredményezi.<sup>33</sup>

É. Kiss igazságfeltételes szemantikai megközelítése a jelentés egy objektivista (a humán nézőpont helyett „God's eye” perspektívát alkalmazó<sup>34</sup>) felfogásán alapul. A jelentés a nyelvi jel és a világ kapcsolatában értelmeződik. Az alapkérdés, hogy egy mondat milyen objektív feltételek mellett fejez ki igaz állítást – függetlenül attól, hogy a beszélő milyen nézőpontot, feldolgozási módot választ a tapasztalatai megosztásához. Ez a kiindulópont azonban aligha célravezető, ha figyelembe vesszük Arany hátramaradt írásának alább megismételt példamondatait:

- (4) a. Csak néha találja meg.  
b. Néha mégis megleli.

É. Kiss elemzéséből kiindulva a *csak néha* (és ugyanígy a *ritkán*, vö. a *Ritkán találja meg* példát) azért áll fókuszpozícióban – azért előzi meg közvetlenül a fordított szórendű igét –, mert így akadályozható meg, hogy átcussszunk a skála pozitív tartományába. A (4b)-ben szereplő *néha* viszont nincs fókuszpozícióban. Vajon ez azzal a veszéllyel jár, hogy bárki is a 'néha vagy többször' jelentést fogja választani, és így végső soron a *néha megleli* a 'gyakran megleli' vagy akár a 'mindig megleli' értelmezést is megengedi? Úgy tűnik, ilyesfajta veszély nem fenyeget. A (4a) és (4b) mondatok jelentése igazságfeltételes szemantikai szempontból lényegében azonos: a *csak néha* (illetőleg a *ritkán*) és a *néha*

<sup>31</sup> Uo., 451–452.

<sup>32</sup> Vö. É. Kiss 1998: 22.

<sup>33</sup> É. Kiss 2006: 451–452.

<sup>34</sup> Vö. Lakoff 1987: 247.

egyaránt alacsony gyakorisági fokra utal. A szórendi különbség funkcionális hátterét tehát valami másban kell keresni. Ugyanott, ahol annak okát is, hogy miért kétpólusú a skála – mert ez É. Kiss elemzésében valójában nem kap magyarázatot.

### *A funkcionális kognitív megközelítés*

A funkcionális kognitív nyelvészet a jelentés konceptualista értelmezését követi.<sup>35</sup> A jelentés ebből a nézőpontból elválaszthatatlan attól, ahogyan a konceptualizálók (a diskurzus résztvevői) mentálisan feldolgozzák és megosztják egymással tapasztalataikat. Mint Tomasello írja, a nyelvi szimbólumok „nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg”.<sup>36</sup> Arra a lehetőségre, hogy ugyanazt a világbeli dolgot, eseményt stb. különböző módokon vagyunk képesek megfigyelni, értelmezni, értékelni, a kognitív nyelvészet a **konstruálás** fogalmával utal.<sup>37</sup> A konstruálás a nyelvi jelentésképzés elválaszthatatlan része: a nyelvi szimbólumok nem „valamit” jelentenek, hanem „valamit valahogyan” tesznek megfigyelhetővé és értelmezhetővé.

A konstruálásnak különféle dimenziói vannak.<sup>38</sup> Az egyik ezek közül, hogy ugyanazt a tapasztalati jelenetet ábrázolhatjuk sematikusabban vagy kidolgozottabban – azaz pontosabb, részletezettebb módon – is. Például a *Valaki elutazott* → *Mari elutazott* → *Mari elutazott Rómába* → *Mari tegnap repülővel elutazott Rómába* mondatok a **kidolgozottság** egyre magasabb fokán állnak. Egy másik dimenzió, hogy ugyanazt a jelenetet (eseményt, helyzetet) különböző **nézőpontokból** lehet megfigyelni (például a *János felhívta Marit* és a *Marit felhívta János*, vagy *Az út a hegyről a völgybe vezet* és *Az út a völgyből a hegyre vezet* mondatok eltérő nézőpontból ábrázolnak egy-egy objektíve azonos eseményt, illetve térbeli konfigurációt).

Térjünk ezek után vissza Arany hátrahagyott cikkének példaanyagához, és kíséreljük meg a konstruálás jelensége felől megközelíteni az adatokat.

- (5) a. Könnyen megalkudtunk, de nehezen fizetett meg. Nagynehezen megfizetett.  
b. Jól megcsinálta. Rosszul csinálta meg. Sokára, rosszul, megcsinálta.  
c. Többnyire megtalálja. Csak néha találja meg. Néha mégis megleli.

<sup>35</sup> Vö. Langacker 2007: 431.

<sup>36</sup> Tomasello 2002 [1999]: 137.

<sup>37</sup> Langacker 2008: 55.

<sup>38</sup> Langacker 2008: 55–85; Tolcsvai Nagy 2013: 133.

A *Nehezen fizetett meg* és a *Nagynehezen megfizetett* jelentéskülönbsége nem a két mondat igazságfeltételein alapul. Mindkét mondat egy olyan helyzetben hangozhat el, olyan helyzetben fejez ki igaz állítást, amelyben a megfizetés megtörtént, ugyanakkor nehézségek árán. A beszélő azonban kétféle konstruálási mód közül választhat: vagy arra irányítja a figyelmet, hogy az elvárásoktól, az **ideális normától** eltérő módon történt meg az esemény (*Nehezen fizetett meg*), vagy arra, hogy a nehézségeket sikerült legyőzni, és a megfizetés mégiscsak eredményesen megvalósult (*Nagynehezen megfizetett*). Az (5b) második és harmadik mondata közötti jelentéskülönbség hasonlóan értelmezhető. Itt a *sokára*, *rosszul* és a *megcsinálta* közé egy *de* kötőszót tehetnénk, így ez a példa két tagmondat kapcsolatából is származtatható: *Sokára, rosszul [csinálta meg], [de] megcsinálta*. Az (5c) példásorban a *Csak néha találja meg* egy alacsony gyakorisági fok negatív beszélői értékelését tükrözi, míg a *Néha mégis megleli* ugyan szintén alacsony gyakorisági fokú megvalósulást jelöl, de immár pozitív beszélői értékelés mellett.

Az tehát, hogy É. Kiss skálája kétpólusú, így például a *ritkán* és a *gyakran* a skála két különböző tartományához tartoznak, nem a gyakorisági fokok objektív sorba rendezésének, hanem a beszélői értékelésnek mint a konstruálás egyik dimenziójának a függvénye. A *néha* alacsony gyakorisági fokot jelöl, mégis „pozitív jellemű”, mivel (*csak* nélküli) használatával a beszélő az esemény eredményes megtörténtét helyezi előtérbe, s ennek megfelelően az állító mondat sémáját alkalmazza.

Mindez eddig egy előzetes magyarázat, amelyet az alábbiakban részletesebben is kifejték. Előbb a szlavista Péter Mihálynak az ideális norma fogalmán és a mondat aspektusán alapuló magyarázatát ismertetem, majd áttérek a saját elemzéseimre. Péter Mihály ugyan szlavistaként nem a kognitív nyelvészet (mint elsősorban angolszász háttérű, az 1980-as években megszülető nyelvtudományi irányzat) képviselője, de a nyelvészeti funkcionalizmus korábbi műhelyeinek, különösen a Prágai Iskolának a követőjeként ahhoz hasonló nézőpontot érvényesít.

Mint Péter Mihály írja, „[a] társadalmi érvényű értékelések mindenkor bizonyos normákra, a valóság idealizált modelljének megfelelő elképzelésekre, követelményekre vonatkoztatnak. Normán ebben az esetben nem valamely értékelő skála középpontja, hanem pozitív pólusa értendő [...]. Jó az, ami az »ideális világmodell« adott normájának megfelel, ami pedig eltér ettől a normától, az *rossz*».<sup>39</sup>

Felfogása szerint „[a] perfektív igék aspektuális alapjelentése a cselekvésnek osztatlan teljességében, totalitásban történő szemléletét fejezi ki”.<sup>40</sup> A perfektív ige totális jelentésében bizonyos értékelő jegyek is benne foglaltatnak, amelyek „a szóban forgó cselekvés mindenkori társadalmi érvényű, ideális normájára vonatkoznak. Pl. napjainkban a *jól főz*

<sup>39</sup> Péter 2008: 2.

<sup>40</sup> Uo., 3.

cselekvés totalitása tartalmazza az [ízletesen], [változatosan], [gazdaságosan], [az egészséges táplálkozás követelményeinek megfelelően] stb. értékelő jegyeket”.<sup>41</sup> Innen már csak egy lépés az alábbi példák magyarázata.

- (6) a. Zsuzsi könnyen megoldotta a számtanpéldát.
- b. Zsuzsi nehezen oldotta meg a számtanpéldát.
- c. \*Zsuzsi nehezen megoldotta a számtanpéldát.
- d. Zsuzsi nagy nehezen megoldotta a számtanpéldát.

Mint Péter Mihály írja, „[a] feladatot megoldó cselekvés totalitásában benne foglaltatnak az adott cselekvés »ideális normájának« értékelő szemái, köztük a [könnyen] széma, amely [6a]-ban explicit módon is megjelenik s ezáltal intenzívebbé teszi az értékelést. [...] Ezzel szemben [6b]-ben a *nehezen* határozó részlegesen ellentmond a totalitás értékelő komponensének, ezért a határvetett igekötős ige nem jelöli a cselekvés totalitását”.<sup>42</sup> A (6c) mondat azért nem elfogadható (mint azt a \* szimbólum jelzi), mert „a határozó és az ige jelölt totalitása, illetve annak értékelő komponense között szemantikai ellentmondás áll fenn”. Ugyanakkor (6d) elfogadható, mivel „némiképp enyhíti az ellentmondást: a *nagy nehezen* mögé odaértünk egy implicit engedményt (*de mégis...*)”.<sup>43</sup>

Péter Mihály elemzésének legfőbb erénye a szemantikai egyezés elvének felhasználása. Mint Apreszjanra<sup>44</sup> hivatkozva írja, „[s]zemantikai egyezésről, illetve kapcsolódásról akkor beszélhetünk, ha az adott szintaktikai szerkezet szavai közös szemákkal rendelkeznek.”<sup>45</sup> Az elv nemcsak a (6a) és a (6b) típusú mondatok szórendi különbségének funkcionális hátterét világítja meg, hanem azt is, hogy az alábbi példákban miért egyenes szórenddel találkozunk.

- (7) a. Mari ügyetlenül odakozmálta a húst.
- b. A szabó csúnyán elszabta a nadrágot.
- c. Feri meggondolatlanul kifecsegte a titkot.<sup>46</sup>

Kontextus nélkül azt gondolhatnánk, hogy az *ügyetlenül*, *csúnyán*, *meggondolatlanul* szavak negatív jellemű mondatot határoznak meg. Azonban, mint Péter Mihály megjegyzi, „[a]z *odakozmál*, *elszab*, *kifecseg* igék negatív totalitásával (»antinormájával«)

<sup>41</sup> Uo., 5.

<sup>42</sup> Uo., 5–6.

<sup>43</sup> Uo., 6.

<sup>44</sup> Apreszjan 1974: 13.

<sup>45</sup> Péter 2008: 5.

<sup>46</sup> Uo., 6.

szemantikailag egyeznek a szintén negatív értékelésű határozók, amelyek, akárcsak a pozitív példák esetében, erősítik az értékelést”.<sup>47</sup>

Ugyanakkor, miközben a szemantikai egyezés elvének felhasználása feltétlenül produktív, kevésbé tűnik szerencsésnek a fordított szórend magyarázatát az aspektuális megkülönböztetésekre építeni.

- (8) a. Ki olvassa a Háború és békét?  
b. Ki olvassa el a Háború és békét?

A (8a) és a (8b) mondatok aspektusa eltér: az előbbi folyamatos, az utóbbi perfektív szemléletű. Ebből adódik, hogy a (8a)-t a jelen időre lehet vonatkoztatni (‘Ki az, aki benne van a regény olvasásának folyamatában?’), míg a (8b) csakis a jövőre nézve értelmezhető. A perfektív igék a cselekvés időbeli határoltságát implikálják, ami egy külső nézőpontot feltételez: a perfektíven megkonstruált eseményben nem lehet „benne lenni”, hanem csak kívülről lehet szemlélni azt. Egy befejezett aspektusú igének ezért a szó szoros értelmében nincs jelen ideje, hanem csak múlt és jövő ideje. A folyamatos aspektus ezzel szemben megengedi az eseménynek egy belső nézőpontból való feldolgozását.<sup>48</sup> A (8b) kiegészítendő kérdés a perfektív aspektusa ellenére fordított szórendet mutat, ami arra utal, hogy az aspektusból nem lehet levezetni az igekötős ige szórendjét.

Saját kutatásaimban ezért egy más irányból indultam el, de a javaslatom szorosan érintkezik Péter Mihálynak a szemantikai egyezés elvén alapuló megoldásával.

Kiindulópontom az a megfigyelés, hogy a magyar igei állítmány funkcionális értelemben nem mondatrész, hanem **sematikus mondat**. Fizikai-formai szempontból a ragozott ige legtöbbször csak része a mondatnak, funkcióját tekintve azonban nem úgy viszonyul a teljes mondatához, mint rész az egészhez, hanem inkább úgy, mint sematikus egész egy kidolgozottabb, komplexebb egészhez.<sup>49</sup> A magyar igék mondatértékűségére már Brassai igen érzékletes példákkal világított rá.

„[Az ige] maga magában képes végrehajtani a mondat feladatát, s nélkülözheti segédeit, ezek meg teljességgel nem lehetnek meg urok nélkül. *Esik, havazik, villámlik, dörög, kiabálnak, muzsikálnak, egyél, szaladj* sat. mindnyájan magukra egészen megmondják a mit a mondó akar. A halló pedig nem szükség hogy kiegészítse, valamit hozzátegyen, mással felcserélje, hanem rögtön és teljesen az a képzet támad benne, a mit a mondó szándéklott ébresztetni. Mikor azt mondja nekem valaki: *esik*, az eső egész jelensége, az ég beborúlta, a cseppek hullása, a föld megnedvesedése, egész teljességében oly élénkséggben megjelen képzelődésemben látatlanul is, hogy egy Vörösmarty vagy Arany költői leírása

<sup>47</sup> Uo.

<sup>48</sup> E különbség kognitív nyelvészeti magyarázatához vö. Janda 2004.

<sup>49</sup> Imrényi 2013: 62; Imrényi 2015.

se tehetné különben. E szóban: *kiabálnak*, a tátott szájak, a levegő s ez által a halló idegei megrezentése, maga a hang, mind bé vannak foglalva, és így cselekvény, alany és tárgy összeolvadva keltik egyetlen szóban a kívánt képet.”<sup>50</sup>

Ha azonban elfogadjuk, hogy az igei állítmányok, például a személyragozott igeikötős igeik sematikus mondatok, akkor azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy milyen mondatok. Egy igei állítmány bővítmények, módosító elemek nélkül a következő mondattípusok kifejezésére alkalmas, megfelelő támogató kontextusban:

- (9) a. pozitív kijelentő mondat: *Elutazott.*
- b. eldöntendő kérdés: *Elutazott?*
- c. felszólító mondat: *Utazz el!*
- d. korholást, szemrehányást kifejező mondat: *Utaztál volna el!*

Tételezzük fel, hogy a fentiek közül a (9a) képviseli az **alapbeállítást**, azaz a legalapvetőbb funkciót és formai megvalósulást. Ebben az igeikötős ige olyan pozitív kijelentő mondat, amelynek funkciója egy folyamat időbeli megvalósulásának állítása.

Langacker javaslata szerint egy nyelvi rendszeren, paradigmán belül a legegyszerűbb fogalmi szerkezetű tag képviseli az alapbeállítást (*baseline*), amely kiindulópontot jelent más, összetettebb jelentésű rendszertagok feldolgozásához. E rendszertagok az alapbeállításhoz képest valamilyen funkcionális eltérést mutatnak, amelyet a formai oldalon (általában) jelölni kell.<sup>51</sup> Egy egyszerű példa az alapbeállításra a főnevek körében az egyes szám, amely kiindulópontot jelent a többes szám összetettebb fogalmi szerkezetének feldolgozásához, és ez utóbbit – az angolban, a magyarban és számos más nyelvben – egy külön morféma jelöli. A mondatok esetében pedig a kijelentő értéket és a pozitív polaritást – valamint ezek együttállását, a pozitív kijelentő funkciót – lehet alapbeállításként értelmezni.<sup>52</sup> Az ettől eltérő funkciókat a magyarban különféle morfológiai, lexikai, szórendi és/vagy prozódiai megoldások fejezik ki – például a (9b) alatti eldöntendő kérdést az emelkedő-eső dallamminta, a (9c)-ben szereplő felszólító mondatot pedig a fordított szórend és a felszólító módjel különbözteti meg a (9a)-tól.

A kijelentő mondat alapbeállítás jellege szorosan összefügg azzal, hogy számos szövegtípusban ez a mondatfajta a leggyakoribb,<sup>53</sup> illetve azzal is, hogy a hallgatótól csak elemi figyelmi-értelmezői műveletet (gyakran pusztán tudomásulvételt) igényel, míg a további beszédcselekvés-típusok a társas megismerés és cselekvés összetettebb mintázataiba illeszkednek.<sup>54</sup> A pozitív pólus, azaz az állító funkció alapbeállítás mivolta pedig

<sup>50</sup> Brassai 2011 [1860–1863]: 102.

<sup>51</sup> Vö. Langacker 2012: 11–12.

<sup>52</sup> Vö. Goldberg 2006: 177; Langacker 2012: 15, 38.

<sup>53</sup> Givón 2001: 287.

<sup>54</sup> Croft 1994: 473; Langacker 2012: 14.



az észlelés törvényszerűségeiből következik. Észlelni csak azt tudjuk, ami a látóterünkben **van**, nem pedig azt, ami **nincs** – egy negatív szituáció sohasem lehet észlelet, szenzomotoros tapasztalat, hanem csak az elvárások és az észlelet összehasonlításából származó értelmezés.<sup>55</sup> Mivel a testünkhöz, érzékszerveinkhez kötött észlelésünk lényegi szerepet játszik egész kognitív működésünkben és így társas nyelvi tevékenységünkben is, a pozitív beállítódás a nyelvi rendszerben is érvényesül. A tagadó mondat fogalmi szempontból összetettebb, mint az állító, és ennek megfelelően egy külön nyelvi elem, a tagadószó használatát igényli.

A pozitív kijelentő funkciójú, egy folyamat időbeli megvalósulását állító mondatértékű igei állítmányt (pl. *Elutazott. Leírom. Megoldotta. Megérdemled.*) **protoállításnak** nevezem.

A protoállításból kiindulva az összetettebb szerkezetek létrehozásának egyik módja, hogy kidolgozzuk, azaz pontosabban, részletesebben kifejezzük az ábrázolt esemény különféle szereplőit és körülményeit. Például az *Elutazott* csak sematikus utal az elutazó személyre: az E/3. személyragozás jelzi, hogy nem a beszédpartnerek valamelyikéről van szó. Ugyanígy a mozgás iránya is csak igen sematikus jelölést kap az *el-* igekötő révén. A folyamat további körülményei közül még az időt jelöli a morfológiai szerkezet (vö. az időjel szerepét), az egyéb körülmények pedig az ELUTAZÁS tudáskeretén<sup>56</sup> keresztül, azaz az elutazási eseményekkel kapcsolatos enciklopédikus tudásunkból érhetők el (pl. ide tartozik, hogy az elutazás rendszerint valamilyen közlekedési eszközt igényel).

Az *Elutazott* protoállítás kidolgozását az alábbi példák szemléltetik.

(10) Elutazott. → Mari elutazott. → Mari elutazott Rómába. → Mari tegnap repülővel elutazott Rómába.

Mindezen mondatok a közlési funkciójuk típusa szempontjából nem különböznek: mindegyik egy elutazási esemény időbeli megvalósulását állítja. Eltérésük kizárólag abban áll, hogy a beszélő más-más kidolgozottsági fokon konstruálja meg az ábrázolt eseményt. A kidolgozottság mértéke azzal függ össze, hogy az adott beszédhelyzetben az ábrázolt folyamat szereplői és körülményei közül melyik releváns, illetve kontextuálisan hozzáférhető. Az *Elutazott* protoállítás önmagában is megfelelő megnyilatkozás, ha a beszédpartnerek közös aktivált tudásának része, hogy kiről van szó, az úticél pedig ismert vagy nem releváns. Ha a diskurzuselőzményből minden szereplő/körülmény

<sup>55</sup> Szilágyi 1996: 110.

<sup>56</sup> A tudáskeret az ún. keretszemantikai kutatások központi fogalma, vö. Fillmore 1982.

ismert, akkor a kidolgozottabb mondatot a protoállítás képviselheti (A: *Mari elutazott Rómába?* B: *Igen, elutazott*). A kidolgozottság foka és a kontextusra való hagyatkozás mértéke fordítottan arányos.<sup>57</sup>

Ezek után térhetünk rá arra a kérdésre, hogy mi lehet a fordított szórend funkcionális háttere. Figyelmünket most fordítsuk kizárólag azokra az esetekre, amikor a fordított szórend használata összefügg egy, az igét közvetlenül megelőző hangsúlyos kifejezés jelenlétével. Ezt az elemet az alábbi példákban nagybetűs írásmód jelöli.

- (11) a. tagadó mondat: *Mari NEM utazott el Rómába.*
- b. kiegészítendő kérdés: *KI utazott el Rómába?*
- c. kizáró azonosítás: *MARI utazott el Rómába (nem más).*
- d. megszorítás, korlátozás: *Mari RITKÁN utazik el Rómába.*

A „nyelvi anyag” szempontjából a fenti példák is tartalmazzák azokat az elemeket (az igekötőt és a kijelentő módú személyragozott igét), amelyek alapbeállítás szerint, egyenes szórendben egy protoállítást fejeznek ki. Az igekötős igét azonban olyan kifejezés előzi meg mindegyikben, amelynek a jelentése (és ezáltal a teljes mintázata is) összeegyeztethetetlen a protoállítás funkcióval, azaz az ábrázolt esemény időbeli megvalósulásának állításával. Másképp megfogalmazva, egyik mondat sem az *Elutazott* protoállítás pusztá kidolgozásának (részletesebb kifejtésének) az eredménye.

A (11a) nem állítja, hanem tagadja az esemény megvalósulását. A (11b) funkciója nem az elutazás megtörténtének állítása, hanem rákérdezés az elutazó személy kilétére. A (11c) beszélője nem állítja, hanem előfeltételezi, hogy történt egy elutazási esemény, és Marit azonosítja mint azt az egyedüli releváns személyt, aki elutazott. Végül a (11d) beszélője a gyakoriság szempontjából korlátozza az elutazási esemény megvalósulását, kifejezve, hogy az ezzel kapcsolatos elvárások nem teljesülnek.

Az ige előtti kifejezés jelentése mindegyik esetben inkompatibilis az igekötős ige alapbeállítás szerinti protoállítás funkciójával. A fordított szórend magyarázatának háttere tehát valóban az, amit Péter Mihály Apreszjan nyomán a szemantikai egyezés elvének nevez. Azonban a szemantikai egyezés elvét az érintett jelenség kapcsán nem annyira az aspektussal, mint inkább a mondat közlési funkciójával érdemes összefüggésbe hozni. Az *elutazott* protoállítás közlési funkciója egy folyamat időbeli megvalósulásának állítása. A (11)-ben szereplő ige előtti elemek **felülírják** a protoállítás funkciót (megakadályozzák annak a teljes mondat szintjén való érvényesülését), amit formai oldalon az alapbeállítás szerinti egyenes szórend felülírása, azaz a fordított szórend jelöl.<sup>58</sup>

<sup>57</sup> A relevancia és a kontextuális hozzáférhetőség szerepéhez vö. Goldberg 2006: 190; Imrényi 2013: 59.

<sup>58</sup> Vö. Imrényi 2013: 317–318.

Térjünk vissza Arany példáira! A *Nagynehezen megfizetett* tekinthető a *Megfizetett* protoállítás kidolgozása eredményének, amelyben a beszélő pontosítja a megfizetés egyik körülményét. A *Néha megtalálja* szintén értelmezhető úgy, mint a *Megtalálja* protoállításnak megfelelő, attól csak a kidolgozottság fokában különböző mondat. Ezzel szemben a *Nehezen fizetett meg* és a *Csak néha találja meg* példákat nem lehet a *Megfizetett*/*Megtalálja* protoállítások pusztá kidolgozásaként érteni, mivel közlési funkciójuk teljesen más. Mindezt jól mutatja, hogy míg a *nagynehezen*-t, illetve a *néha* határozót tartalmazó mondatok megfelelő kontextusban redukálhatók a protoállításra (l. (12), (13)), addig a *nehezen*-t vagy *csak néha*-t tartalmazók nem (l. (14), (15)). A pragmatikai szempontból elfogadhatatlan megnyilatkozásokat # szimbólum jelzi.

- |   |  |
|---|--|
| (12) A: Nagynehezen megfizetett?<br>B: Igen, megfizetett. | (14) A: Nehezen fizetett meg?<br>B: # Igen, megfizetett. |
| (13) A: Néha megtalálja?<br>B: Igen, megtalálja.          | (15) A: Csak néha találja meg?<br>B: # Igen, megtalálja. |

A tesztet a (7)-es példákra is alkalmazhatjuk. A *Mari egyetlenül odakozmálta a húst* az *odakozmálta* kidolgozásának az eredménye, így a mondatot a protoállításra lehet redukálni (A: *Mari egyetlenül odakozmálta a húst*? B: *Igen, odakozmálta*). Ezzel szemben A *szakács egyetlenül fogta meg a lábost* mondat nem a *megfogta (a lábost)* kidolgozása eredménye (A: A *szakács egyetlenül fogta meg a lábost*? B: # *Igen, megfogta*), mivel az ÜGYETLENÜL széma összeegyeztethetetlen a MEGFOGÁS (ez esetben A LÁBOS MEGFOGÁSA) megtörténésének állításával, az esemény tudáskeretéhez tartozó ideális normával.

Összefoglalásul, ebben a részben Arany János megfigyeléseinek továbbgondolásához, illetve tágabb értelemben a fordított szórend magyarázatához a kognitív nyelvészet nézőpontját alkalmaztam. Az egyenes és a fordított szórend különbségének szemantikai hátterét a javaslat szerint nem a mondat igazságfeltételei jelentik, hanem a konstruálás módjai közötti választás. A *Nehezen fizetett meg* és a *Nagynehezen megfizetett*, vagy éppen a *Csak néha találja meg* és a *Néha mégis megleli* példák objektív igazságfeltételei azonosak, ám a beszélő egyik esetben az elvárásoktól való eltérést, míg a másik esetben az esemény sikeres megtörténését helyezi előtérbe.

Péter Mihály elemzésében előremutató volt a szemantikai egyezés elvének alkalmazása, kevésbé tűnt ugyanakkor termékenynek a fordított szórendnek az aspektusra épülő magyarázata. Saját javaslatom kiindulópontja, hogy a magyar igei állítmányok alapbeállítás szerint sematikus pozitív kijelentő mondatok (protoállítások). A fordított szórendet kiváltó tagadó, kérdő, azonosító vagy megszorító funkciójú elemek közös tulajdonsága,

hogyan olyan mondatokat határoznak meg, amelyek funkciója nem az ábrázolt folyamat időbeli megvalósulásának állítása. Az igekötős igehez kötődő alapbeállítás szerinti funkció felülírását az alapbeállítás szerinti egyenes szórend felülírása fejezi ki.

## Összefoglalás

A tanulmány célja az volt, hogy bemutassa Arany János szórendi írásainak egyik fő eredményét, a pozitív, illetve negatív jellemű mondatok megkülönböztetését, és értelmezze azt a 19. század kontextusában, valamint a mai magyar nyelvészet szemszögéből.

A 19. századi kontextus szempontjából kiemelkedően fontos előzmény volt Fogarasi hangsúlyszabálya. Arany fellépett e szabály „túlkapásai” (az *oly nagyot levágott a kolbászból* szórend stigmatizálása) ellen, és átfogó rendszert alkotott, melynek alapja az állító és a tagadó mondatok megkülönböztetése volt. Elsőként dokumentálta részletesen a pozitív, illetve negatív jelentésű határozók (pl. *sokszor – ritkán*) szórendi viselkedésbeli különbségét. A közvetlen utókor azonban nem az ő nyomdokain haladt tovább, hanem Kicska Emilnek az összefoglaló és a kirekesztő kifejezéseket szembeállító javaslatát vitte tovább.

A mai magyar nyelvészetben Arany felfedezéseinek továbbgondolása, modern tudományos magyarázata továbbra is aktuális kérdés. Nincs egységesen elfogadott elmélet, hanem helyett versengő irányzatok léteznek egymás mellett. É. Kiss Katalin generatív magyarázata a mondatok igazságfeltételein, illetve a magyar mondat szerkezetben feltételezett fókuszpozíció értelmezési elvén alapul. A *nagynehezen* és a *nehezen* vagy éppen a *néha* és a *ritkán* különbségét azonban érdemesebb a mondat igazságfeltételei helyett a konstruálás módja (mégpedig a beszélőnek az ábrázolt szituációval kapcsolatos értékelése) felől megközelíteni. Az ige előtti hangsúlyos kifejezések utáni fordított szórend funkcionális háttérét a javaslat szerint az adja, hogy ezen kifejezések jelentése konfliktusban áll az igei állítmány protoállításként (egy folyamat időbeli megvalósulását állító sematikus pozitív kijelentő mondatként) való értelmezésével.

## Források

- Arany 1873: ARANY János, *A szórend*, Magyar Nyelvőr, 1873(2.), 7–11.
- Arany 1889: ARANY János, *Még egyszer a szórend* = ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése, II: ARANY János Hátrahagyott prózai dolgozatai*, Bp., 1889, 363–367.
- Brassai 2011 [1860–1863]: BRASSAI Sámuel, *A magyar mondat (I. és II. értekezés)* = BRASSAI S., *A magyar mondat*, vál. ELEKFI László, KIEFER Ferenc, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2011, 11–187.
- Fogarasi 1838: FOGARASI János, *Euréka*, Athenaeum, 1838(3.), 193–198, 241–249, 289–297.
- Kicska 1891: KICSKA Emil, *Hangsúly és szórend*, Magyar Nyelvőr, 1891(20.), 292–298.
- Simonyi 1905: SIMONYI Zsigmond, *A magyar nyelv*, Bp., Athenaeum, 1905.
- Szarvas 1872: SZARVAS Gábor, *Mit akarunk?*, Magyar Nyelvőr, 1872(1.) 1–4.

## Hivatkozott irodalom

- Apreszjan1974: APRESZJAN, Ju. D., *Лексическая семантика*. Наука, Москва, 1974.
- Croft 1994: CROFT, William, *Speech Act Classification, Language Typology and Cognition* = *Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives*, ed. Savas L. TSOHATZIDIS, London–New York, Routledge, 1994, 460–477.
- Davidson 1967: DAVIDSON, Donald, *Truth and Meaning*, Synthese, 1967(17.), 304–323.
- Deme 1962: DEME László, *Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet* = *A mai magyar nyelv rendszere, II*, szerk. TOMPA József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 458–522.
- Fillmore, 1982: FILLMORE, Charles, *Frame Semantics* = *Linguistics in the Morning Calm*, ed. The Linguistic Society of Korea, Seoul, Hanshin, 1982, 111–137.
- Geeraerts–Cuyckens 2007: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, ed. Dirk GEE-RAERTS, Hubert CUYCKENS, Oxford, Oxford University Press, 2007.

- Givón 2001: GIVÓN, Talmy, *Syntax: An Introduction*, Amsterdam, John Benjamins, 2001.
- Golberg 2006: GOLBERG, Adele, *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
- Hegedűs 1985: HEGEDŰS Rita, *A szórend tanításának néhány kérdése a magyar mint idegen nyelv tükrében*, Bölcsészdoktori értekezés, Bp., ELTE, 1985.
- Imrényi 2013: IMRÉNYI András, *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2013 (Nyelvtudományi Értekezések, 164).
- Imrényi 2015: IMRÉNYI András, *Önhasonlóság a magyar elemi mondatban*, Magyar Nyelvőr, 2015(139.), 309–321.
- Janda 2004: JANDA, Laura A., *A Metaphor in Search of a Source Domain: The Categories of Slavic Aspect*, Cognitive Linguistics, 2004(15.), 471–527.
- É. Kiss 1998: É. KISS Katalin, *Mondattan* = É. KISS Katalin, KIEFER Ferenc, SIPTÁR Péter, *Új magyar nyelvtan*, Bp., Osiris Kiadó, 1998, 1–184.
- É. Kiss 2006: É. KISS Katalin, *Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata*, Magyar Nyelv, 2006(102.), 442–459.
- Kövecses–Benczes 2010: KÖVECSES Zoltán, BENCZES Réka, *Kognitív nyelvészet*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010.
- Lakoff 1987: LAKOFF, George, *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago, The University of Chicago Press, 1987.
- Langacker 1987: LANGACKER, Ronald W., *Foundations of Cognitive Grammar, 1: Theoretical Prerequisites*, Stanford, Stanford University Press, 1987.
- Langacker 2008: LANGACKER, Ronald W., *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Langacker 2007: LANGACKER, Ronald W., *Cognitive Grammar = The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, ed. Dirk GEERAERTS, Hubert CUYCKENS, Oxford, Oxford University Press, 2007, 421–462.

- Langacker 2012: LANGACKER, Ronald W., *Substrate, System, and Expression: Aspects of the Functional Organization of English Finite Clauses = Cognitive Linguistics between Universality and Variation*, ed. Mario BRDAR, Ida RAFFAELLI, Milena ŽIC FUCHS, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2012, 3–52.
- Nagyházi 2011: NAGYHÁZI Bernadette, *Az egyszerű mondat szórendjének egy lehetséges tanítási modellje a magyar mint idegen nyelv oktatásában*, Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2011.
- Péter 2008: PÉTER Mihály, *A magyar aspektusról – más aspektusból*, Magyar Nyelv, 2008(104.), 1–11.
- Szilágyi 1996: SZILÁGYI N. Sándor, *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*, Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács, 1996.
- Tolcsvai Nagy 2013: TOLCSVAI NAGY Gábor, *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*, Bp., Osiris, 2013.
- Tomasello 2002 [1999]: TOMASELLO, Michael, *Gondolkodás és kultúra*, ford. GERVAIN Judit, Bp., Osiris, 2002.

